

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

ÇAĞDAŞLAŞMA SÜRECİNDE ADANA (1839-1876)

Doktora Tezi

Özlem KARSANDIK

Ankara-2012

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

ÇAĞDAŞLAŞMA SÜRECİNDE ADANA (1839-1876)

Doktora Tezi

Özlem KARSANDIK

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Musa ÇADIRCI

Ankara-2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ)
ANABİLİM DALI

ÇAĞDAŞLAŞMA SÜRECİNDE ADANA (1839-1876)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı :Prof. Dr. Musa Çadircı

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Musa Çadircı

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioglu

Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlioglu

Prof. Dr. Yılmaz Kurt

Doç. Dr. Bekir Koç

İmzası

Musa Çadircı

Hamiyet Sezer Feyzioglu
Mehmet Seyitdanlioglu
Yılmaz Kurt
Bekir Koç

Tez Sınavı Tarihi 16.05.2012

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(13/07/2012)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Özlem KARSANDIK

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	i
ÖNSÖZ.....	iii
KONU VE KAYNAKLAR.....	v
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

Adana Coğrafyası ve Kısa Tarihçesi

1.1.Kentin Jeopolitik Konumu.....	11
1.2.Kentin Tarihi Gelişimi ve Adı.....	13
1.2.1.Beylikler ve Osmanlı Döneminde Adana.....	16
1.2.2.Mehmet Ali Paşa ve Adana.....	24
1.3. 19. Yüzyılda Adana'nın Etki Alanı.....	32
1.4.Adana'nın Mekânsal Yapısı.....	36

İKİNCİ BÖLÜM

Adana'nın İdari Yapısı ve Sosyal Kurumlar

2.1.İdari Yapı	54
2.1.1.İdari Bölümlenme.....	54
2.1.2.İdari Kurumlar ve Görevliler	64
2.1.2.1.Meclisler.....	64
2.1.2.1.1.Vilayet İdare Meclisi	69
2.1.2.1.2.Liva İdare Meclisi	73

2.1.2.1.3.Vilayet Umum Meclisi.....	74
2.1.2.2.Valiler.....	78
2.1.2.3. Defterdarlar	81
2.1.2.4. Mektupçular.....	83
2.1.2.5.Komisyonlar	84
2.1.2.6. Belediye.....	85
2.2. Adli Yapı	94
2.2.1. Yargı.....	94
2.2.1.1.Mahkemeler.....	97
2.2.1.1.1.Tahkik Meclisi	97
2.2.1.1.2.Ticaret Mahkemesi.....	98
2.2.1.1.3.Vilayet Divân-ı Temyiz	102
2.2.1.1.4.Liva Temyiz-i Hukuk Meclisleri.....	104
2.2.1.1.5.Mahkeme Görevlileri.....	108
2.2.1.1.6.Şer’iyye Mahkemesi	110
2.3.Sosyal Kurumlar.....	112
2.3.1.Eğitim ve Öğretim.....	112
2.3.2.Sağlık.....	121
2.3.2.1.Sağlık Kuruluşları	127
2.3.2.2. Sağlık Görevlileri	130
2.3.3.Ulaşım.....	134
2.3.3.1.Kara Yolu	135
2.3.3.2.Demir Yolu.....	145
2.3.3.3.Nehir Ulaşımı.....	156

2.3.4.Haberleşme.....	158
2.3.4.1.Posta Teşkilatı.....	160
2.3.4.2.Telgraf.....	163
2.3.4.3.Gazete.....	169
2.3.5.Dini ve Sosyal Kurumlar	173

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Demografik Yapı

3.1.Demografik Yapı	184
3.1.1.Nüfus Sayımları.....	185
3.1.2.Adana'nın Nüfusu ve Nüfus Yapısı.....	188

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Adana'nın Mali ve Ekonomik Yapısı

4.1.Mali Yapı.....	201
4.1.1.Vergiler.....	204
4.1.1.1.Aşar.....	204
4.1.1.2.Cizye.....	210
4.1.1.3.Ağnam.....	215
4.1.1.4.Gümrük Resimleri.....	217
4.1.1.5.Rüsum-ı Varidat.....	220
4.1.1.6.Karantina Hasılatı ve Diğer Vergiler	221
4.1.2.Bedeli Vergiler.....	226
4.1.2.1.Bedel-i Nakdi.....	226

4.1.2.2.Bedel-i Askeri.....	227
4.1.2.3. Bedel-i Tarik (Yol Çalışma Vergisi).....	229
4.1.3.Harçlar	230
4.1.4.Vergi Uyuşmazlıklarının İdari Çözümü.....	232
4.2.Ekonomik Yapı.....	235
4.2.1. Tarımsal Yapı	235
4.2.1.1.Tarım Ürünleri.....	246
4.2.1.1.1. Pamuk.....	247
4.2.1.1.2. Susam.....	257
4.2.1.1.3. Zeytin.....	257
4.2.1.1.4. Hububat.....	258
4.2.1.1.5.Şeker Kamışı.....	259
4.2.1.1.6.Meyankökü.....	260
4.2.1.1.7.Tütün.....	261
4.2.2. Sanayi.....	262
4.2.3.Ticaret.....	272
SONUÇ.....	279
ÖZET.....	282
SUMMARY.....	284
KAYNAKÇA.....	286
EKLER.....	319

KISALTMALAR

a.g.t	Adı Geçen Tez
A.MKT.MHM	Sadaret Mektubi Mühimme Evrakı
A.MKT.NZD	Sadaret Mektubi Kalemi, Nezaret ve Devair Evrakı
A.MKT.UM	Sadaret Mektubi Kalemi, Umûm Vilayât Evrakı
A.AMD	Sadaret Amedi Kalemi Evrakı
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	Cilt
C.DH	Cevdet Dahiliye
C.ML	Cevdet Maliye
C.SH	Cevdet Sıhhiye
Çev.	Çeviren
DTCF	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
HR.MKT	Hariciye Nezâreti Mektûbi Kalemî
HH.d	Hazine-i Hassa Defterleri
HAT	Hatt-ı Hümayun
İ.DH	Îrâde Dahiliye
İ.MMS	Îrâde Meclis-i Mahsus
İ.MVL	Îrâde Meclis-i Vâlâ
İ.ŞD	Îrâde-i Şûra-yı Devlet
M.E.B	Milli Eğitim Bakanlığı
MAD.d	Maliyeden Müdevver Defterler
ML. MSF	Maliye Masarıfat Defterleri

ML. VRD	Maliye Varidat Defterleri
S.	Sayı
s.	Sayfa
ŞD	Şura-1 Devlet
TDBB	Türk Dünyası Belediyeler Birliği
TTK	Türk Tarih Kurumu
YKY	Yapı Kredi Yayınları
Yay.	Yayınları

ÖNSÖZ

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için büyük değişimlerin yüzyılı olmuştur. Yüzyılın başında gerek yönetsel ve gerekse ekonomik yapıda, gelenekselin yaşandığı Osmanlı'da, Tanzimatla ülke çapında bütünsel bir çağdaşlaşma dönemi başlamıştır. Çağdaşlaşmanın en önemli belirleyici unsuru kurumsallaşma çabaları olmuştur.

Tanzimatla başlayan çağdaşlaşma süreci kent alanını ilgilendirmekteydi. Çünkü Tanzimat her şeyden önce merkezi devlet otoritesini yeniden kurmak için girişilmiş bir düzen verme çabasıydı. Tanzimatla başlayan bu düzen verme çabası, Osmanlı eyaletlerinde modern bürokrasinin temelini kurarak yerel karar verme mekanizmalarının sayılarını artırdı. Mahalli kurumlaşma, ilk bakışta çelişkili gibi görünse de kuvvetli bir merkezi politikayla birlikte ortaya çıktı. Tanzimat'ın başlangıç yıllarından itibaren devlete güç kazandırmak için yapılan yönetim reformları ile kentler merkezi iktidarın güçlü kontrol merkezleri haline getirilmeye çalışıldı. Yeni idari kurumlarla kentte daha sistemli bir biçimde varlığını hissettiren iktidar, kaza ve nahiyelerden oluşan bir yönetim ağıyla bölgenin en ucra köşelerine kadar hâkimiyetini yaymak amacındaydı.

Çalışmamız, Tanzimat Dönemi'nde Adana kentinde meydana gelen değişimlerin, Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşma sürecinden bağımsız olmadığı fikriyle şekillenmektedir. Bu doğrultuda araştırmanın temel problemi Adana kentinin yeniden biçimlendiği süreçte, Tanzimat reformlarının yerini saptamaktır. Bu noktadan hareketle kentin ekonomik, sosyal ve idari değişimleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Beş yılı aşkın emeğin sonucu olan bu çalışma, konuyu ele almamı sağlayan değerli danışman hocam Prof. Dr. Musa Çadircı'nın sabırla desteklemesi ve yönlendirmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Kendisine içtenlikle teşekkür ederim.

Tezimi hazırlamam konusunda beni destekleyen hocalarım Prof. Dr. Yılmaz Kurt'a, Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu'na, Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu'na, Doç. Dr. Bekir Koç'a, Doç. Dr. Selda Kaya Kılıç'a teşekkürü bir borç bilirim. Yazılarını çözmekte zorlandığım Osmanlıca belgelerdeki yardımları ve destekleri için Yrd. Doç. Dr. Hatice Oruç'a, Arş. Gör. Muhammed Ceyhan'a ayrıca geçirdiğimiz bu yorucu süreçte destekleri için Arş. Gör. Dr. Tülay Erçoşkun'a ve Arş.Gör. Dr. Fatih Gencer'e teşekkür ederim.

Hayattaki en büyük şansım olduğuna inandığım aileme ise yürek dolusu teşekkürler. Ne yazık ki tarih alanında birikimlerimin oluşmasında pay sahibi olan tüm hocalarımı burada tek tek saymam olanaklı değildir, sağladıkları entelektüel katkı için hepsine minnettarım.

Özlem Karsandık

Ankara, 2012

KONU ve KAYNAKLAR

Tanzimatın ilanını izleyen ilk 10 yılda başta merkez örgütü olmak üzere bütün Osmanlı kurum ve kuruluşlarında önceki dönemlere oranla, köklü ve kalıcı düzenlemeler yapılmıştı. Bu düzenlemeler kent yaşantısını ve toplumsal yapıyı etkilemiş, kentin değişmesine ve gelişmesine yol açmıştı. Başta yönetim olmak üzere, yargı, eğitim, mali ve ekonomik yapı çağın gereklerine uygun konuma getirilmeye çalışılmıştır. Yani Tanzimat Dönemi, Osmanlı Kentleri için yeni bir dönemi ifade etmekteydi. Bu dönemde klasik Osmanlı Kenti'nin yapısında önemli dönüşümler yaşanırken, Osmanlı'nın değişen koşulları içinde yeni kent merkezleri ortaya çıkmış ya da kentlerin var olan işlevleri değişmişti.

Adana'yı Tanzimat dönemi reformları bağlamında incelemeyi hedefleyen çalışma zaman olarak 1839–1876 tarihleriyle sınırlandırılmıştır. Öte yandan tarihi kökenleri çok eskilere dayanan Adana'nın değişimini daha doğru ele alabilmek ve kente ilişkin olguları daha iyi kavramak için, öncelikle bir tarihsel arka plan oluşturmak istenmiş, bu doğrultuda Adana'nın Tanzimat dönemine kadar olan genel tarihi gelişimi çalışmanın ilk bölümünde tartışılmıştır. Çalışma kent üzerinde etkili olan dinamikleri irdeleyerek, Tanzimat döneminde Adana'nın idari, mali, ekonomik ve demografik yapısındaki dönüşümün genel karakterini belirleme çabasıyla devam etmektedir.

Araştırmanın temel problemi, Tanzimat Dönemi'nde yaşanan dönüşümlerin Adana'nın kent kimliği üzerindeki etkisini saptamaktır. Kuşkusuz bu dönemi incelemede bir takım sıkıntılar yaşanmaktadır. Çalışmamızda öncelikle yeni kurum ve kuruluşlarla ilgili arşiv kaynaklarına ulaşmakta zorluklar yaşandı. Örneğin halkın yönetime katılmasını sağlamak amacıyla kent merkezinde oluşturulan meclislerin

tutanakları tam olarak elimize geçmiş değildir. Bu durum kent tarihi çalışmalarında karşılaşılan genel bir problemdir. Tamamı olmasa da bazı meclis kararlarına Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin çeşitli tasniflerinden ulaşabildik. Nitekim meclisin ismi belirtilmese de tarihinden hareketle “Memleket Meclisi” olduğunu tahmin ettiğimiz meclis kararlarını tespit edebildik. Çalışma alanımız aynı zamanda vilayet merkezi olmasından dolayı söz konusu kentte “Vilayet Umum Meclisi” de toplanmıştı. Tezimizin ilgili bölümünde de aktarılacağı gibi “Vilayet Umum Meclis”lerinde görüşülen konular ve istekler merkezde ilgili komisyon ve bakanlıklara iletilirdi. İstekler ilgili kurullarda ve bakanlıklarda değerlendirildikten sonra uygulamaya değer görülenler, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’de görüşülür uygun bulunanlar padişaha sunulurdu. Adana meclis tutanaklarının tamamına ulaşamamakta çeşitli birimlerdeki yazışmalardan 1871 tarihli Adana Vilayet Umum Meclisi kararlarını tespit etme şansını yakaladık.

Yine Nizamiye Mahkemelerinin kurulmasıyla birlikte buralarda tutulan defter ve kayıtların ne olduğu tam olarak bilinemediğinden bu mahkemelerin kuruluşları ve kadroları dışında bilgiye ulaşamadık.

Kuşkusuz 1840'lara kadar kent tarihi çalışmalarında önemli yeri olan şer'i mahkeme defterlerinde söz konusu tarihten sonra kent yaşantısını ilgilendiren birçok bilgi ve belgeye yer verilmemektedir. Çalışma dönemimizle ilgili 40'a yakın şer'i mahkeme defteri bu nedenle zaman kısıtlılığının ve çok sayıda bakılması gereken belge bulunmasının etkisiyle de kaynaklarımız dışında tutulmuştur.

Çalışma dönemimizin, 1870 sonrası ve özellikle de idari yapılanmadaki değişikliklerin tespitinde önemli ölçüde Devlet Salnameleri, Halep Vilayet Salnamelerinden ve Adana Vilayet Salnamelerinden yararlanılmıştır. Kuşkusuz söz

konusu tarihten sonra vilayet gazeteleri de kent tarihi çalışmalarında önemli yere sahipti. Adana'nın vilayet gazetesi olan ve 1873'de çıkmaya başlayan Seyhan Gazetesi, Milli Kütüphane ve Meclis Kütüphanesinde bulunan sayıları ölçeğinde değerlendirilmiştir.

Osmanlı basının çeşitlenmeye başladığı dönemde (1866) yayınlanmaya başlayan "Takvim-i Ticaret Gazetesi" ekonomi ile ilgili gelişmeleri takip edebilmek açısından önemli yere sahiptir. Söz konusu gazetenin Milli Kütüphanede yer alan sayıları taranarak ilgili bölümlerde kullanılmıştır.

Taşra yönetimine yönelik önemli bilgileri içeren "Ayniyat Defterleri"nden de yararlanılmıştır. Dönemimizi kapsayan Adana Ayniyat defterlerinin tamamı, Anadolu Ayniyat Defterleri'nin ise çok sayıda olması ve arşivde sınırlı sayıda defter talep edilebilmesi nedeniyle sadece bir kısmı taranabilmiştir.

19. yüzyıldaki batılılaşma çabaları içinde birçok kurum oluşturulmasına koşut olarak modern anlamda nüfus sayımları yapıldı. İlk olarak 1830'da yapılan nüfus sayımının ikincisi 1844'de gerçekleştirildi. 1854'de ise vergi tespiti için üçüncü bir sayıma başlanmış ancak tamamlanamamıştı. Bu sayımların yapıldığı defterlerin günümüze kadar açılmamış olması, Osmanlı kent tarihi çalışmalarının en önemli eksikliklerinden biriydi kuşkusuz. Defterlere ulaşamaması birçok çalışmada kent nüfusunun çevresiyle birlikte değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır. Nitekim biz de çalışmamızda zaman zaman bu yöntemi kullandık. Ancak çalışmamızın son döneminde de olsa Adana nüfus defterlerinin kullanıma açılması büyük bir şanstı. Açılan söz konusu defterlerden, Adana kent nüfusunu içerenlerin tamamı tespit edilerek alınmış, çalışmada elden geldiği ölçüde değerlendirilmiştir. Nüfus

defterlerinin yeni yeni açılıyor olması defterlerin değerlendirilmesinde bir takım aksaklıkları da beraberinde getiriyor kuşkusuz.

Yine gayrimüslim nüfus ve vergi değerlendirmelerinde önemli bir kaynak “Cizye Defter”leri de çalışma kapsamında kullanılmıştır.

Kenti çevresiyle değerlendirme açısından mali yapıda önemli yere sahip olan “Varidat Defterleri” ve “Masarifat Defterleri”nden de yararlanılmıştır. Çalışma dönemimizi kapsayan 90’a yakın Maliyeden Müdevver Defter taranmış, Adana ile ilgili bölümlerin tamamı alınmıştır. Çalışmamız içerisinde ise bunlardan çok az bir bölümü değerlendirilmiştir.

Yukarıda ifade ettiğimiz başlıca defter kayıtları dışında dönemimizi ilgilendiren oldukça fazla sayıda belge grubu da yer almaktadır. Bunların tamamı taranarak gerek arşivde çalışma koşullarının ve gerekse tez süresinin sınırlılıkları ölçüğünde elemeye tabi tutulmuştur.

Yabancı gezginlerle konsolosluk görevlilerinin anı raporlarında buldukları ve gezip gördükleri yörelerin tarihi ile ilgili bilgiler edinme açısından bu dönem oldukça verimlidir. Çalışma dönemimizi kapsayan seyahatnamelerden olabildiğince yararlanılmaya çalışılmıştır. Zaman zaman önceki dönem seyahatnamelerinden de yararlanılmıştır.

16. yüzyıl Adana idari, ekonomik ve demografik yapısı Yılmaz Kurt’un “*XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*” başlıklı doktora çalışmasında ortaya konulmuştur. Söz konusu çalışmada, Adana sancağının merkezi olan Adana kentinin idari, ekonomik ve demografik yapısı değerlendirilmiştir. Bu çalışmada Tanzimat dönemi Adana’ındaki değişimleri ortaya koymamız açısından arka plan oluşturmuştur.

Çalışmamızda arka plan oluşturmamız açısından önemli olan bir diğer çalışma ise Saim Yörük'ün “*XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazâsı (1700–1750)*” adlı doktora tezidir. Çalışmada temel olarak şer’i mahkeme defterlerinden yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra dönem kaynakları da kullanılmıştır. Çalışmamızda kentin 18. yüzyıldaki değişimlerini tespit açısından önemli katkı sağlamıştır.

Yine Adana Sancağına yönelik bir çalışmada vakıflar değerlendirilmiştir. Mustafa Alkan'ın “*Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıfların Analizi-Tüsoktor Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma*” başlıklı çalışmasında adından anlaşılacağı gibi Adana Sancağı'nda kurulan vakıflar sosyo-ekonomik açıdan ele alınmıştır. Çalışmada kentin gelişimine ilişkin bilgiler yer almaktaysa da çalışma konusu gereği bunlar vakıf odaklı değerlendirilmiştir.

Bunun dışında çeşitli üniversitelerin Mimarlık Fakültelerinde yapılan çalışmalar kentin fiziksel yapısının değişimine dair önemli bilgiler vermekteyse de bunlar daha çok mimari açıdan ele alınmıştır¹. Ayrıca Adana Şer’iyye Sicilleri’ne ve salnamelere dayalı yüksek lisans çalışmaları da bulunmaktadır².

---

1 Çiğdem Çelik, *19. Yüzyıldan Günümüze Adana’da Konut Mimarisinin Gelişimi*, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 1999; Duygu Oral, *XVI. Yüzyılda Adana Kentinin Fiziksel Yapısı*, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 1996.

2 Hatice Ergül, *53 Nolu Şeri’yye Siciline Göre Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Ayça Aslıhan Özudoğru, *Adana’da Dokuma Sanayi Yapılarının Endüstri Mirası Kapsamında İncelenmesi*, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana, 2010, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Ömer Faruk Teber, *Adana Şer’iyye Sicillerine Göre 1150-1160/1737-1747 Yılları Arasında Adana’nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1996, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Meltem Toksöz'ün Binghamton Üniversitesinde yaptığı "*The Çukurova : From Nomadic Life to Commercial Agriculture, 1800-1908*" adlı doktora çalışmasında Çukurova'nın dünya ekonomisine eklemlenmesi incelemiştir. Bu çalışmada da Adana ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Tez iktisat tarihine önemli bir katkı sağlamakta ise de Tanzimat reformlarının Adana kenti üzerindeki etkisi noktasında eksiktir.

Bölgeye yönelik bir diğer önemli doktora çalışması ise A. G. Gould'ın 1973'de Calofornia üniversitesinde yaptığı "*Pashas and Brigands: Ottoman Provincial Reform and Its Impact on the Nomadic Tribes of Southern Anatolia 1840-1885*" adlı çalışmasıdır.

Görüldüğü gibi Adana kenti yüksek lisans ve doktora tezleriyle çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Ancak 19. yüzyıl Adana'sı özellikle de Tanzimat dönemi değişimlerini değerlendiren bir çalışma bulunmamaktadır. Tezimiz Tanzimat reformlarının Adana kentinde nasıl gerçekleştiğini ortaya koyması açısından kuşkusuz önemli bir boşluğu dolduracaktır.

GİRİŞ

“Kent”in çeşitli açılardan tanımlamaları yapılmıştır. Bunlardan en çok tekrarlananı demografik tanımlamadır. Genellikle nüfus yoğunluğu fazla olan ve yerleşiklerin işbölümüne tabi olarak tarım dışı üretimde buldukları yerleşme alanları, “kent” diye adlandırılmıştır¹. Lewis Mumford, kentleşme belirleyiciliğinde nüfusun yanında beslenme ve hayatta kalmanın dışındaki amaçlara hizmet etmek üzere kaç kişinin yüksek bir farklılaşmaya sahip bir topluluk kuracak tarzda birleştirici bir denetim altında toplanabilmesinin de önemli olduğunu ifade etmektedir².

İlk olarak demir çağında ortaya çıktığı kabul edilen “kent”in nasıl oluştuğuna yönelik farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki hâkimiyet altına alınan daimi topluluklar etrafında kurulmuş daimi birer ordu karargâhı olduğudur. Bir diğeri ise ilk kentlerin bir köy olduğu sonra yavaş yavaş kentsel merkeze dönüştükleri yönündedir³. Kentlerin kuruluşuna yönelik farklı yaklaşımlar olsa da ilk kentler, beylerin boyun eğdirdikleri köylüleri denetim altında tuttuğu bir müstahkem yer niteliğindeydi. Yani kentin doğması için bölgede siyasi hâkimiyetin kurulması

---

¹Özer Ergenç, “Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, (Ed. Erol Özvar-Arif Bilgin), Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008, s.50.

²Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, (Çev.Gürol Koca-Tamer Tosun), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 82.

³Egon Ernest Begel, “Kentlerin Doğuşu”, (Çev. Özden Arıkan), *Cogito Kent ve Kent Kültürü*, S.8, (Yaz 1996), YKY, İstanbul, s.10.

gerekliydi. Ancak kentin devamı için bu şart geçerli olmadı. Nitekim siyasi hâkimiyet sağlandıktan sonra, kentler büyüyüp ek işlevler kazanmaya başladı. Zamanla ordu karargâhları saraylara dönüştü. Kent nüfusunun çekirdeğini hükümdarların maiyeti, ruhban ve onların emrinde bulunanlar oluşturmaktaydı. Bir süre sonra bunlara, sivillerin ihtiyaç duyduğu malzemelerin yanı sıra silahları da sağlayan zanaatkârlar eklendi. Bunlar saraya gerekli olandan fazlasını üretmeye başlayınca da, kent bir pazara, kentsel mamullerin verilir karşılığında kırsal ürünlerin alındığı bir merkeze dönüştü⁴. Daha sonra da değinileceği gibi Weber de kent olma özelliklerinden biri olarak pazarı vermektedir.

Yönetim işleviyle ortaya çıkan kentler, önemli ekonomik işlevler de edinmişlerdi. Tarımsal üretimin gerçekleştirildiği kırsal bağımlılık ilişkisi içinde, ticaret ve zanaat üretiminin merkezi olarak beliren kentler, artığın toplandığı ve merkeze aktarıldığı yerlerdi. Tarımsal olmayan mal ve hizmetlerin üretildiği kentin aynı zamanda tarımsal ürün için bir pazar yeri olması, yakın kırsal çevresiyle sürekli bir alışverişin de temelini oluşturmaktaydı.

Weber, ideal şehri ekonomik ve siyasi organizasyon temeline göre incelemektedir. Weber'e göre "iktisadi bir tanımlamayla şehir, sakinlerinin hayatlarını tarımdan değil, esas itibarıyla ticaret ve alışverişle kazandıkları bir yerleşim yeridir⁵." Burada pazar şehrin belirleyici konumundadır. Siyasal açıdan ise, kısmen özerk bir birlik, özel siyasi ve idari düzenlemelere sahip bir topluluk olarak ele almaktadır. Ona göre kentsel topluluk sadece Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Bunun

---

⁴ Egon Ernest Begel, "Kentlerin Doğuşu", s.10-11.

⁵Max Weber, *Şehir Modern Kentin Oluşumu*, (Çev. Musa Ceylan), Bakış Yayınları, İstanbul, 2003, s.86.

dışındaki istisnalara Asya’da rastlanmaktaysa da bunlar çok azdır ve sadece ilkel biçimleriyle vardır. Weber, tam bir kentsel topluluğun, alışveriş ve ticaret ilişkilerine görece olmanın yanı sıra yerleşim alanı olarak kentin “bir kalesinin, bir pazaryerinin, kendine ait bir mahkemesinin ve hiç değilse özerk hukukunun, ilgili bir birlik biçiminin ve en azından kısmı bir özerkliğinin olması ve kendi kendini yönetebilme ve sonuçta seçilmelerinde şehir sakinlerinin katılımının gerçekleştiği yetkililerce yönetilmesi gerektiğini⁶” belirtmektedir.

Kent tarihi sorgulamaları Avrupa’da başladığı için Avrupa dışındaki kent sorgulamaları Avrupa batı kentinin ölçüleri alınarak incelenmiştir. Ancak 18. yüzyılda siyasi ve askeri açıdan yükselen Avrupa, kendi kıtası dışındaki mekânlar üzerinde etkili olmaya başladı. Farklı kentlerle karşılaşan Avrupa kendi kentlerine benzemeyen ve farklı özellikler gösteren kentleri “İslam Şehri” veya “Doğu Şehri” kavramlarıyla tanımladı. Buna göre İslam kenti, geometrik planı olmayan, kargacık-burgacık ve çıkmaz sokaklarla örülmüş bir dokuya sahip, yerleşiklerinin politik bilinçsizliğinde, İslamın kamusal alanı perdeleyen kurallarının egemenliğinde oluşmuş bir yerleşme alanıdır. Özerk bir belediyenin yokluğu ya da kente özgü organizasyonun bulunmaması İslam Kenti’nin tam bir kent olmadığı temel dayanağıdır⁷. Bilim adamları, Weber’in etkisiyle hiçbir ayırım yapmadan İslam’da kentin olmadığını savunmuşlardı⁸.

---

⁶ Max Weber, *Şehir Modern Kentin Oluşumu*, s.105.

⁷Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix, Ankara, 2004, s.16.

⁸Özer Ergenç, “Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal...”, s.52.

Kentin içinde şekillendiği kültürel coğrafyayı oluşturan İslam, gerek mimari gerekse toplumsal düzenlemeler açısından kentsel biçim ve işleyişler üzerinde etkiliydi. Bu durum İslam kentlerini, Avrupa'dakilerden farklılaştırmaktaydı. Ancak kentsellikte daha aşağı da yapmamaktaydı.

Nitekim Sjoberg, sanayi öncesi kent tipolojisi oluşturabilecek düzeyde, kimi yapısal öğelerin bu dönemdeki tüm kentler için geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sjoberg de pazara vurgu yapmakta ve sanayi öncesi kentlerin, birer üretim odağı olmaktan çok dışarıdan alınan gıda malları ve hammaddelerin değiş-tokuşun gerçekleştiği pazaryerleri olduğunu belirtmektedir. Ayrıca siyasal, dinsel ve eğitimle ilgili önemli işlevleri vardı. Düşük nüfus artışı, mahalleler arası keskin toplumsal farklılaşma, dinsel değerlerin etkisi altında bir gündelik yaşam, yetersiz ulaşım olanakları, mekânsal hareketliliğin düşüklüğü diğer önemli özelliklerdi. Bununla birlikte iş bölgeleri sanayi kentlerinde olduğu gibi önemli bir konuma sahip değildi ve bu konum Ortadoğu'da en büyük cami, Ortaçağ Avrupasındaysa katedrale aitti. Yerel topluluk içinde faaliyet gösteren çeşitli meslek örgütlerinin, tüccarların, zanaatkârların girişimcilerin ve hatta köleler ile dilencilerin çalışmalarını düzenleyen birimler olarak kent, yaşamın önemli bir bileşeni idi⁹.

Osmanlı kent yapısı ise bir sentezdi¹⁰. Bu sentezde İslami öğeler ve Orta Asya Türk uygarlığının etkileri bulunabilir¹¹. Nitekim Balkanları Anadolu, Ortadoğu ve

---

⁹G. Sjoberg, "Sanayi Öncesi Kenti", (Der. ve Çev. B. Duru ve A. Alkan), *20. Yüzyıl Kenti*, İmge Kitapevi, Ankara, 2002, s.39-44; Sevilay Kaygalak, "Osmanlı'da Kentsellik ve Kentler: Kent Tarihi Yazımında Kültürelciliklerin Ötesine Geçebilmek", *Mülkiye*, c.XXIX, S.246, s.23.

¹⁰Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziksel Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), s.54-55; Özer Ergenç, *Osmanlı*

kuzey Afrika'yı içine alan Osmanlı'nın geniş coğrafyası içinde yer alan kentlerinde de mimari, kültürel ve hatta hukuki ayrılıkların olması kaçınılmazdı.

Kent tarihi çalışmalarının sıkıntısı daha önce geliştirilmiş kent tarihi teorileri çerçevesinde ve belli bir kent tarihi teorisi içinde ele alınmasıdır. Elbette bu tür bir yaklaşım, kentsel niteliklerin anlaşılmasını sağlayacak ya da kentin tanımlanmasında yararlanılacak kavramsal çatıyı sunması açısından önemlidir¹². Ancak kentin tam bir model içinde alınması da yanıltıcı olabilmektedir. Bu nedenle de kent tarihi incelenirken belirli esneklikler göz önünde bulundurulmalıdır.

İslam kentinin kent tipi varlığı üzerinde duran araştırmacılar, söz konusu kentin mekânsal organizasyonun biçimlenmesinde dini kültürel değerlerin etkilerini vurgulayarak, fizik yapı özellikleri hakkında da bazı genelleştirmeler yapmaktadırlar. Buna göre İslam kentinin en temel üç özelliği cami, pazar ve hamam'dır. Cami dinsel ve toplumsal bir merkezdir. Caminin hemen yanında ise pazaryerleri ve hanlar yer almıştır¹³. Osmanlı kentlerinde de bu yapılar görülmektedir. Buna göre şehir merkezinde yerleşmiş büyük Cuma camii, onun hemen yanında medrese, büyük caminin yanında veya bazen güvenlik nedeniyle kentin dışında konumlanan yöneticinin resmi ikametgahı olan idare binası, saray ya da kale, çoğunlukla şehir merkezinde veya şehir kapılarına yakın bir yerde bulunan han ve hamam, ticari malın çeşidine göre fonksiyonel olarak bölünmüş ve hiyerarşik bir sıralanmayı takip

---

Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara, 1995, s.48; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK, Ankara, 2006, s.9.

¹¹ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s.9.

¹² İlhan Tekeli, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s.153-158.

¹³ Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine...*, s.48.

eden pazar yeridir. Kent genellikle sur ile çevrilidir ve kent mahalleleri dini ve etnik alanların ayrı ayrı oturdukları ikamet alanlarıdır¹⁴.

Adana'nın kentsel yerleşim planı, İslam döneminden çok önce oluşturulmuştu. Kent, İslam kentinin tipik coğrafi formlarından biri olan surlarla çevriliydi. Ancak şehir surları Antik dönemde Taş Köprü'nün hemen batısında kale kapısı ve onunla bağlantılı antik kentin ana caddesiydi. Sonradan Tepebağ'ı çevreleyen alanda surlar yükseldi. Güvenlik endişesinden dolayı içkale, sur duvarları birbirini tamamladı¹⁵. İçkale'nin Justinianos döneminde yapıldığı düşünülmektedir¹⁶.

Cuma camii 16. yüzyılda inşa edilen Ulucami'ydı. Yine 16. Yüzyılda Ulu Cami'nin hemen yakınında inşa edilen hamam¹⁷ ile klasik İslam kentinin üç temel ögesi tamamlandı. Adana'da kaleiçi bölgesi ile onun çevresinde gelişen çarşıda her iş dalının üyeleri belli bölgelerde toplanması İslam kentlerindeki çarşıların mekansal organizasyonu ile benzerlik göstermektedir.

Klasik dönemde diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi, Adana'da da batılıların beklentilerine karşılık gelecek kurumsallaşmış bir belediye örgütünden söz edilemez. Bu belediye hizmetlerinin yapılmadığı anlamını taşımamaktadır. Tanzimat'tan önce Osmanlı kentleri'nde yerel hizmetlerin düzeni ve yürütülmesi fonksiyonları, gerek devlet yapısı içinde ve gerekse özel kesime ait kurum ve

---

¹⁴ Doğan Kuban, "Anadolu –Türk Şehri Tarihi Gelişmesi...", s.55.

¹⁵ Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1992, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.227-228.

¹⁶ Duygu Oral, *XVI. Yüzyılda Adana Kentinin Fiziksel Yapısı*, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Adana, 1996, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.10.

¹⁷ Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.232.

görevlilerden oluşan bir bütün tarafından yerine getirilmekteydi. Vakıf, lonca ve mahalle örgütleri gibi özel kesimin inisiyatifinin ağırlıklı olduğu kurumlar eliyle yürütülen hizmetlerin düzenini kadı sağlamaktaydı. Kadı bu düzeni muhtesip, subaşı, mimarbaşı gibi kamu görevlilerin yardımıyla yürütmekteydi¹⁸.

Diğer İslam kentlerinde olduğu gibi, mahallelere bölünmüş olmak Osmanlı kentleri içinde önemli bir özellikti. Ancak Osmanlı öncesi İslam kentlerinde mahalle kent içinde bir savunma bölgesiydi. Öyle ki bu alanların etrafları yüksek duvarlarla çevriliydi. Dolayısıyla da mahallelerde çeşitli etnik ve dinsel gruplar kapalı bir bütün olarak yaşamaktaydı. Osmanlı'da ise mahalle devlete karşı sorumlulukların yerine getirilebilmesi ve sosyal hizmetlerin daha iyi görülmesini sağlayan temel bir birimdi. Osmanlı mahallelerinde savunma niteliği öne çıkmamıştır. Çünkü Anadolu kentlerinde nüfusun çoğunluğu Türk-Müslüman'dı ve devlet güçlü bir merkezi otoriteye sahipti¹⁹. Osmanlı kentlerinde etnik ve dini gruplar temelinde farklılaşmış, aynı inanç ve gelenekten aileler, farklı sınıflardan da olsalar aynı mahallelerde toplanmıştı. Ergenç, mahalleler arasında yüksek duvarlar ve demir kapıların bulunmamasını, dinsel ve etnik gruplar arasındaki katı bir ayrılma ve içe kapanmanın yaşanmadığının göstergesi olarak kabul etmektedir²⁰. Kentsel cemaat açısından bakıldığında Adana'da gayrimüslim nüfus da yer almaktaydı. Bu durumda diğer

---

¹⁸İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdarileri (1840-1880)*, TTK, Ankara, 2000, s.125; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.1-2; Tarkan Oktay, "Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008, s.380.

¹⁹Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine...*,s.159-160.

²⁰Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine...*,s.50.

Osmanlı kentlerinden farklı olarak homojen bir yapıdan söz edilmez. Müslüman halk yoğun olarak Ulu Cami külliyesinin güneyindeki bölgede, gayrimüslim halk ise kentin batı ucundaki Tarsus Kapısı civarında yerleşmiş olsa da genel olarak müslüman ve gayrimüslim nüfus bir arada yaşamaktaydı.

Tanzimat dönemiyle başlayan çağdaşlaşma süreci kent alanını ilgilendirmekteydi. Tanzimat, her şeyden önce merkezi devlet otoritesini yeniden kurmak için girişilmiş bir düzen verme çabasıydı²¹. Başka bir ifadeyle yeni benimsenen ekonomik ilişkiler ve yönetim biçimi, yeni kent merkezleri, yeni bir alt yapı ve yeni kurumlar gerektiriyordu. Bu ise geleneksel kadılık, ihtisab ağalığı, mimarbaşılık gibi geleneksel Osmanlı idari kurumlarıyla sağlanamaz, gerekli altyapı dini vakıflar aracılığıyla kurulamazdı. Bu kurumlar yapısal açıdan yetersiz kalmalarının yanı sıra 1840'lardaki dönüşümlerin etkisiyle çökmüşlerdi. Hem geleneksel sistemin çöküşü, hem de yeni doğan ihtiyaçlar yeni yönetim biçimlerini ve kent gelişimini denetleyecek yeni bir sistemi gerekli kılıyordu²².

Anadolu kentinde yeni mahalleler kurulmasıyla hızla genişleyen yerleşim alanı 17. yüzyıl başlarında ulaştığı sınırları 19. yüzyıl sonlarına kadar korudu²³. 19.

---

²¹Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Ed. Paul Dumont –François Georgeon),Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

²²İlhan Tekeli, "Anadolu'da Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar", *Toplum ve Bilim*, no:9-10, 1980, s.35-65;İlhan Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", (Ed. Paul Dumont –François Georgeon), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.19.

²³Sevgi Aktüre, "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirselleşmenin Değişme Süreci", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, S.1, c.1, (Bahar 1975), s.123; Sevgi Aktüre, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki

yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın kaybettiği topraklarda yaşayan büyük sayıda müslüman nüfusun göçü, kentlerin büyümesine ve çevresinde göçmen mahallelerin oluşmasına yol açtı²⁴. Bu dönemde yaşanan yönetim yapısındaki değişim kentin mekânsal yapısına “yönetici merkez” olgusunu getirdi. Yönetici merkezin odağı ise hükümet konağıydı. Bunun yanında saat kulesi, telgrafhane, Düyun-ı Umumiye ve Reji Dairesi gibi binalar pek çok Anadolu kentinin merkezinde yer almaya başladı²⁵.

19. yüzyılla birlikte ikili bir kent merkezi oluştu. Var olan kent merkezi Osmanlı'nın içine girdiği yeni kapitalist iş ilişkileri çerçevesinde yetersiz kalmış ve yeni bir kent merkezi gelişmişti²⁶. Tüm Osmanlı kentlerinde benzer uygulamalar ve kurumlar söz konusuydu. Ancak söz konusu değişimler bölgesel farklılıklar gösterebilmekteydi. Adana'nın oldukça büyük ve bereketli bir ovada yer alması, kent merkezinin değilse bile bölgenin deniz taşımacılığına sahip olması, bölgeyi diğer Anadolu kentlerinden farklı kılmaktaydı. Bu farklılık Adana'nın özellikle 19. yüzyılın sonunda Anadolu'nun en hızlı ilerleyen ve en önemli tarım yörelerinden biri olmasını sağladı.

19. yüzyılda yaşanan dönüşümlerle kentsel mekâna eklenen yönetici merkez, göçmen mahallesi, askeri kışla gibi yeni öğelerle birlikte²⁷ kentin bütününde bir değişiklik meydana gelmişti. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar, en uzak iki mahallesi

---

Değişimler”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, c.4, s. 891.

²⁴İlhan Tekeli, “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması”, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.2.

²⁵Sevgi Aktüre, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki...”, s.896.

²⁶İlhan Tekeli, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kentsel Dönüşüm”, s.881.

²⁷Sevgi Aktüre, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki...”, s.896.

arasında yaklaşık yarım saatlik yürüme mesafesi bulunan Anadolu kenti yaya ölçeğinde bir kentti. Oysa 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ticari faaliyetlerinde canlanma yaşanan kimi Anadolu kentlerinde, özellikle ticarete etkin Rum ve Ermeni azınlıkların kent içi ulaşımında at arabasını kullanmaya başlamalarıyla, zenginleşen ailelerin, kent çevresinde bahçe içinde gösterişli yeni konutlar yaptırmaları ve buralarda yaşamaya başlamaları olanaklı hale gelmişti. Aynı zamanda, çıkarılan nizamnamelerle kentlerin çevresinde kullanıma açılan yeni konut alanları ve yangınları önlemek üzere açılan yolların tekerlekli araçlar tarafından da kullanılabilmesi de kentlerin büyümesine yol açmıştı. Üstelik bu altyapı, yeni konut alanlarına su, kanalizasyon gibi kentsel hizmetlerin götürülmesini de kolaylaştırmıştı²⁸.

---

²⁸Sevgi Aktüre, “Osmanlı Devletinde Taşra Kentlerindeki...”, s.899-900; Mübeccel Kıray, “Azgelişmiş Ülkelerde Metropolitenleşme Süreçleri”, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası, Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1998, s.99.

BİRİNCİ BÖLÜM

Adana Coğrafyası ve Kısa Tarihçesi

1.1. Kentin Jeopolitik Konumu

Adana Çukurova bölgesinde yer almaktadır. Çukurova bölgesi ise Karağaç limanı ile Sultan Dağlarının güney ucuna çekilecek bir hatla Ege Bölgesinden ayrılan Akdeniz Bölgesi'nin, Orta Anadolu sınırı, güneyde yükselen Toros Dağları'nın doğu ve güneydoğu kollarını meydana getirmek için çatallaştığı Elbistan çanağının kenarında, Doğu Anadolu ile temasa geçer ve Antakya- Kahramanmaraş çöküntü hendeğinin doğusuna kadar uzanır²⁹. Bu bölgede Antalya ve Adana olmak üzere ikiye ayrılır. Adana bölümü ve çevresinde yer alan ovalarla ilgili jeomorfolojik ve de antik kaynaklar açısından bir tanım birliği yoktur. Genel kanı Amanoslarla Toros dağları arasında kalan bölgenin "Adana Ovası" olarak adlandırılmasıdır³⁰. Adana da sözkonusu ovanın kuzeyinde, Seyhan Nehri'nin sağ kıyısında, deniz seviyesinden 23 metre yükseklikte kurulmuştur³¹. Kaynaklarda, 19. yüzyıl sonunda Adana kentinin konumu merkez bir şehir olup Seyhan Nehri'nin sahil bitiminde 50 kilometre içerisi olarak tanımlanmaktadır³².

---

²⁹Talip Yücel, *Türkiye Coğrafyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 68, Seri: 7, S. A.5, Ankara (1987), s.83; Besim Darkot, *Türkiye Coğrafyası*, Kanaat Yayınları, İstanbul, 1961, s. 81.

³⁰Serdar Girginer, "Tepebağ (uru Adaniia) Kizzuwatna Ülkesinin Başkenti miydi?", *Adana: Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY, İstanbul, 2000, s.72; Yurt Ansiklopedisi, c.1, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1981, s.1.

³¹Süha Göney, *Adana Ovaları*, İstanbul, 1976, c.1, s.1.

³²Şemseddin Sami, *Kamusü'l-a'lam*, c.1, İstanbul, 1306, s.218.

Kent ve kasaba kümeleri nehir vadileri boyunca kurulmuştu³³. Buraların seçilmesinde su ihtiyacının karşılanması, nehirlerin ulaşımında sağladığı kolaylık³⁴ ve bu bölgedeki toprakların verimliliği etkiliydi³⁵. Çukurova bölgesinde de Seyhan Nehri'nin yerleşimlerde etkili olduğu gözlenmektedir. Nitekim Seyhan, Toros Dağları'nın içinden doğduğundan şehrsel yerleşimler de nehrin kaynağı ve boğazında yoğunlaşmıştı³⁶. Adana da daha önce de belirtildiği gibi Seyhan Nehri'nin Çukurova'ya ulaştığı yerde kurulmuştu. Anadolu'nun güney kapısı sayılan Gülek Boğazına yakın kurulması, kara, deniz ve ırmaklar üzerinden sağladığı ulaşım, Anadolu ve Mezopotamya ile Doğu Akdeniz arasındaki köprü konumu³⁷, tarıma elverişli geniş toprakları uygarlık tarihi açısından kenti önemli kılmaktadır. Topraklarının verimliliği, ılıman iklimi, akarsularının bolluğu, doğal kaynak zenginliği ve korunaklı havza olmak gibi özellikleriyle Taş Devrinden beri insanları barındıran, Mezopotamya dünyası ile Orta Anadolu ve Ege Bölgesi arasında köprü olma yanında, özgün kültürler yaratmıştır.

---

³³Suraiya Faroqhi, “Anadolu Şehrsel Ağının Onaltıncı Yüzyıldaki Gelişimi”, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, (Çev. Emine Sonnur Özcan), Doğu Batı, Ankara, 2006, s.22; Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (Çev. Aslı Ataöv), YKY, İstanbul, 2001, s. 81.

³⁴Max Weber, *Şehir Modern Kentin Oluşumu*, s.16-17.

³⁵Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent Kökenleri...*, s.75-93.

³⁶Suraiya Faroqhi, “Anadolu Şehrsel Ağının...”, s.27.

³⁷Gould da bölgenin ulaşım açısından önemini vurgulamaktadır. Andrew Gordon Gould, *Pashas and Brigands: Otoman Provincial Reform and Its Impact on the Nomadic Tribes of Southern Anatolia 1840-1885*, University of California Los Angeles, 1973, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

1.2. Kentin Tarihi Gelişimi ve Adana Adı

Adana kentinin tam olarak ne zaman kurulduğu belli değildir. Adana'nın kuruluşuna ilişkin çeşitli efsaneler bulunmaktadır. Bunlardan ilki Gök Tanrısı Uranus'un oğulları Adanos ve Saros'un Tarsus'la savaşarak Adana bölgesini ele geçirmeleridir³⁸. Bu nedenle de kente Adanus'den dolayı Adanus, kentin ortasından geçen nehre ise Sarus'dan dolayı Sarus ismi verildi. Nitekim 1805'de Adana'ya gelen gezgin Griffiths Seyhan Nehri'nden bahsederken halkın Seyhan dediğini ancak kendisine göre ise nehrin isminin Saras olduğunu belirtmektedir³⁹. Bu isimler daha sonra değişerek Adana ve Seyhan'a dönüştü. Diğer efsane ise Adana'yı İlah Sandon'nun kurduğu yönündedir⁴⁰.

Anadolu ile Suriye arasında yer alan Adana, Anadolu'dan Mısır ve Mezopotamya'ya, Akdeniz'den İran yönüne giden ana yollar üzerinde kurulmuştu. Bu konumundan dolayı Adana tarihte birçok istilaya uğradı. Nitekim gezginlerde Adana'nın konumunu vurgulamaktadır. Örneğin Langlois, Adana'nın Suriye'den Anadolu'ya gelen önemli yollar üzerinde bulunduğunu ifade etmektedir. İskender'in buradan geçişinden sonra ve Selvisitlerin hâkim olmasıyla kentin önem kazandığını

---

³⁸Victor Langlois, *Eski Kilikya*, (Çev. Rahmi Balaban), Yeni Mersin Basımevi, Mersin, 1947, s.51; Charles Texiér, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çev. Ali Suat), c.III, Enferyasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002, s.486; Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, Berksoy Matbaası, İstanbul, 1960, s. 17-18; Yurt Ansiklopedisi, c.1, s.20; *Dörtbin Yıllık Öykü Adana*, Adana Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ulusoy Ofset, Adana, 2006, s. 8; Yusuf Halaçoğlu, "Adana Tarihçesi", *Adana: Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY, İstanbul, 2000, s.11; Besim Darkot, "Adana", *İA*, M.E.B., c.1., Eskişehir, 1997, s.127.

³⁹M.D Griffiths, *Travels in Europe, Asia Minor and Aribia*, London, 1805, s.306.

⁴⁰Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına ...*, s. 17; Yusuf Halaçoğlu, "Adana Tarihçesi", s.11; *Dörtbin Yıllık Öykü Adana*, s. 8 .

da belirtmektedir⁴¹. Adana'nın bilinen ilk sahipleri Luwi'lerdir. Daha sonra Arzava Kizvatna⁴², Kue, Kilikya Krallığı bölgeye hâkim oldu. Korsanlar dönemi yaşandı. Bu dönemde esir alınan korsanlar Adana'ya yerleştirildi⁴³. Roma döneminde Adana Romalı kolonilerin merkeziydi. IV. ve V. yüzyıllarda dağlarda oturan İzoriler Adana'yı yağmalamışlardı. Harap olan Adana Bizanslılar zamanında yeniden onarıldı⁴⁴. Bizans döneminde Adana hızlı bir gelişme göstererek önemli bir ticaret merkezine dönüştü⁴⁵. VII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Adana İslam egemenliğindeydi. Araplar Adana'yı daha müstahkem hale getirdi⁴⁶. Nitekim Bu dönemde Adana'da sulama sistemi, tarım ve bahçecilik gelişti⁴⁷. 1082'den 1097'ye kadar bölgeye Selçuklular hâkimdi. Haçlı seferinin başlamasıyla Selçuklu dönemi sona erdi. Artık bölgede 1336'ya kadar varlığını devam ettiren Ermeni Krallığı

---

⁴¹Victor Langlois, *Eski Kilikya*, s.51; Victor Langlois, *Voyage Dans La Cilicie et Dans Les Montagnes Du Taurus 1852-1853*, Pres Le Musee De Cluny, Paris, 1861, s.339-340.

⁴²Bkz. Ahmet Ünal, "Adana'da Kizzuwatna Krallığı Taş Devrinden Hitit Devleti'nin Yıkılışına Kadar Adana ve Çukurova Tarihi", *Adana:Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY, İstanbul, s.43-69; Serdar Girginer, "Tepebağ (uru Adaniia) Kizzuwatna ....", s.71-85.

⁴³Ahmet Ünal-Serdar Girginer, *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, Homer Kitapevi, İstanbul, 2007, s.231.

⁴⁴Victor Langlois, *Voyage Dans La Cilicie...*, s.340-341; Victor Langlois, *Eski Kilikya*, s.52.

⁴⁵Yurt Ansiklopedisi, c.1, s. 24; Besim Darkot, "Adana", s. 127-128; Bkz. Mehmet Ersan, "13. Yüzyıl Başlarında Çukurova", *Adana:Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY, İstanbul, 2000, s.269-273.

⁴⁶Ahmet Ünal-..., *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar...*, s.282

⁴⁷Yurt Ansiklopedisi, c.1, s.24.

vardı⁴⁸. 1266-1274'de Kilikya tarih sahnesinde Memlükler görüldü. Bölgeye hâkim olan Ermeniler'e saldırdılar. Bu saldırıda Adana yağmalandı ve kaleleri yıkıldı⁴⁹.

Adana kentinin ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmediği gibi ismin de etimolojisi tam aydınlatılamamıştır. Bilge Umar, AdaLuwi dilinin ada ve wana/ ana öğelerinden türetilen “Ana tanrıça ülkesi” olduğunu ve Luwi dilindeki belgelerde uwi takısının da eklenmesiyle, Adanuwa, Atanuwa biçimlerinde; hatta çivi yazılı belgelerinde, Hitit ağzına uydurulup sonraki “uwa” yerine “ia” takısı eklenmiş olarak Adania/ Atania olduğunu belirtir⁵⁰. Ahmet Ünal ise Arbeitman'da a(n) – “üzerinde yanında” danu da “nehir” olarak adlandırılmış ve “nehir üzerinde” anlamını taşıyacağını söylemektedir. Eski Yakınoğu ve Mısır kaynaklarında ise Adaniya ve Danuna ismi yer almaktadır⁵¹. Tarih içinde “Erdene, Ezene, Azana, Batana, Danuna ve Adania” diye tanımlanan⁵² Adana ismine ilk kez Boğazköydeki kazılarda çıkartılan ve MÖ 1650 yılına ait bir metinde “Adana Kenti” anlamında

---

⁴⁸Adanayı Tanıyalım, s.3; Bkz. Mehmet Ersan, “Kilikya Ermeni Krallığı”, *Adana:Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY İstanbul, 2000, s.327-346; Yurt Ansiklopedisi, c.1, s.24-25.

⁴⁹Ahmet Ünal-..., *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar....*, s.300; Bkz. Cüneyt Kanat, “Memlükler ve Çukurova”, *Adana:Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY, İstanbul, 2000, s.93-101.

⁵⁰Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1993, s.16.

⁵¹Ahmet Ünal, “Çukurova'nın Antik Devirlerde Taşıdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası”, *Adana:Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY, İstanbul, 2000, s.20.

⁵²Yusuf Halaçoğlu, “Adana Tarihçesi”, s.11; Yusuf Halaçoğlu, “Adana”, *İA*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1988, s. 349; Yurt Ansiklopedisi, c.1, s.20; Dörtbin Yıllık Öykü Adana, s. 8.

“Uru Adania” olarak rastlanılmaktadır⁵³. Ayrıca Akad Kralı büyük Sargon’un, MÖ 2320’de Katran Ağacı elde etmek için Danuna (Adana)’ya ve Kıbrıs’a seferler yaptığı bilinmektedir⁵⁴.

Araplar, Adana’yı Ezene, Bizanslılar ise Adanum olarak adlandırmaktaydı. Osmanlı döneminde de kent Adana şeklinde tanımlanmaktadır.

1.2.1. Beylikler ve Osmanlı Döneminde Adana

Osmanlı öncesi 1071’den itibaren bölgede Oğuzlardan Kayıhan, Bayat, Döğer, Yazır, Dodurga, Avşar, Beydilli, Bayındır, Salur, Peçenek, Çepni, Yapır, İğdir, Kınık ve Yüreğir kollarına mensup topluluk ve aşiretler vardı⁵⁵. 14. yüzyılın

---

⁵³Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına...*, s. 18; Yusuf Halaçoğlu, “Adana”, s. 349; Yusuf Halaçoğlu, “Adana Tarihçesi”, s.11; *Dörtbin Yıllık Öykü Adana*, s.9.

⁵⁴Yusuf Halaçoğlu, “Adana”, s. 349; Yusuf Halaçoğlu, “Adana Tarihçesi”, s.11; *Dörtbin Yıllık Öykü Adana*, s.9; Ahmet Ünal Adana isminin etimolojisine yönelik bilgileri eleştirerek ismin geçtiği yerleri sıralar: “Adaniya yer adı ilk kez eski Hitit kralı Telipinu’nun fermanında, daha önceki kral Ammuna ile ilişkili olarak geçer. Ayrıca gene eski Hitit Devrinde tarihlenen ve çok kırık dökük olan bir dini metinde (hisuwa Bayram metinleri) de anılır. Bunu takiben Orta Hitit Devri kralı I. Arnuwanda ile babası II. Tuthaliya’nın tarihi bir metninde geçer. İmparatorluk devrine tarihlenen bir fal metinde Arusna kentiyle bir arada ve aynı muhtevada yer alır. Ayrıca olasılıkla I. Mursili devrinde tarihlenmesi gereken kırık bir tarihi metinde de Arusna ve kummanni yanında Adaniya’dan da söz edilir. Bir Alalah metninde ise Uru Atanni KI olarak geçer, ama bu sonuncusunun aynı kenti işaret edip etmediği kesin değildir. M.Ö 13. yüzyılda kral III. Hattusili ve Puduhepa ile Firavun II. Ramses arasındaki mektuplaşmalarda Kummanni veya Kizzuwatna’nın karşılığı olarak geçen Danuna ve Tanuna’dan sonra, Fravun III. Ramses’in (M.Ö. 1188–1157) Deniz Kavimleri denen insanların göçleri ve yakın doğuda yaptıkları tahribatlarla ilgili Medinet Habu’daki kitabesinde de Danuna olarak geçer. Bundan sonra ise Karatepe Azatiwataya Geç Hitit Hiyeroglif yazıtlarının (M.Ö. 8. yüzyıl ortaları) ve Çineköy yazıtının Fenikece nüshasında DNNYM olarak karşımıza çıkar.”Ahmet Ünal- ..., *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar ...*, s.74.

⁵⁵Yusuf Halaçoğlu, “Adana”, s.350.

ortalarında bölgede Ermeni Krallığının hâkimiyetine son veren Memlûkler yer aldı⁵⁶. Memlûk sultanı 1353'te Dulkadiroğlu Karaca Bey'in yerine Türkmen Beyliğine Ramazan Bey'i getirmesiyle 1517'ye kadar bölgede Ramazanoğulları dönemi başladı. 1517'de Osmanlı topraklarına katılan bölge 1608'e kadar Ramazanoğulları'nın babadan oğla geçen valiliğiyle yönetildi⁵⁷. Bu dönemde Ramazanoğulları soyundan gelen kişiler tarafından yurtluk-ocaklık statüsünde bir süre Şam Beylerbeyliği'ne, daha sonra ise Halep Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak olarak idare edilmiş, bölgede yaşanan asayişsizlik olayları sebebiyle 1608 yılında sancağın özel statüsüne son verilerek beylerbeylik olarak teşkilatlandırılmış ve Adana kendi adıyla anılan eyaletin merkezi olmuřtur⁵⁸.

Ramazanoğulları Beyleri içinde en ünlüsü Piri Bey'dir. Onun döneminde Adana'da tarım ve sanayi alanında önemli işler başarıldı ve sayısız yapılar inşa edildi. Nitekim bu dönemde Adana henüz konargöçer aşiretler halinde yaşayan ve yerleşikliğe geçmek üzere olan bir ahalinin yürüttüğü hububat, pamuk ve susam tarımının merkeziydi⁵⁹.

Ancak zamanla bölgedeki bu istikrar bozuldu. Uzun süren savaşların da etkisiyle çıkan isyanlar, savaşların getirdiği mali yük, vergilerin ağırlığı, idarecilerin

---

⁵⁶Yurt Ansiklopedisi, c.1, s.26; Yusuf Halaçoğlu, "Adana", s.350; Dörtbin Yılık Öykü Adana, s.13.

⁵⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, 1937, s.47; Bkz. Enver Kartekin, *Ramazanoğulları Beyliği*, Doğuş Matbaası, İstanbul, 1979; Ayşegül Çalı, *Ramazanoğulları Beyliği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Yurt Ansiklopedisi, c.1, s.27; Yusuf Halaçoğlu, "Adana", s.350; Yurt Ansiklopedisi, c.1, s.27.

⁵⁸Yurt Ansiklopedisi, c.1, s.28

⁵⁹Bkz. Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*; Suraiya Faroqhi, "Anadolu Şehirsel Ağının...", s.27.

keyfi davranışları ülkedeki istikrarlı havayı olumsuz etkilemekteydi. Bunun yanında tımar sisteminin bozulmasına paralel olarak gelirlerin iltizama devredilmesi, halkın ağır vergileri ödemek zorunda kalması köylüleri yeni arayışlara itmekte onlar da ya konar göçer hayatı tercih etmekte ya da ayan adı verilen kişilere sığınmaktaydı. Tüm bunlar Güney Anadolu'da ekilebilen toprakların terk edilmesine, eşkiyalık olaylarının artmasına ve asayişin büyük oranda bozulmasına neden oldu⁶⁰. Toprakların terk edilmesi ekilen arazinin azalmasına neden olduğu gibi konargöçerler ekilen alanlara büyük zararlar vermekteydi. Doğal olarak bu durum öncelikle bölge sonra ise ülke ekonomisini de etkilemekteydi. Bu nedenle 18. yüzyılda ülke genelinde olduğu gibi Çukurova ve çevresinde de aşiretler sıkı bir iskâna tabi tutularak ziraatle uğraşmaları istenmekteydi. Devlet bu aşiretleri yerleştirerek hem yaptıkları zirai faaliyetlerden yararlanmak, hem de asayişini sağlamak amacındaydı⁶¹. İskân politikalarını ise devlet, nizamname veya kanunname düzenlemek yerine çeşitli talimatlarla uygulamaktaydı⁶². İlk olarak II. Süleyman'ın 1691'deki fermanıyla⁶³ aşiretler yerleştirilmeye başlandı. Çukurova bölgesindeki aşiretlerin başında Dulkadirli aşiretleri gelmekteydi. Söz konusu aşiretin 11 Ocak 1691 tarihli fermanla Ayas, Berendi ve Kınık'a iskân edilmesi için çalışmalarına

---

⁶⁰Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına...*, s. 217–218; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1977, s. 69–80.

⁶¹Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, EREN Yayıncılık, İstanbul, 1987, s. 44–48; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara, 1988, s.42;132–135.

⁶²Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, s.48.

⁶³1691'deki iskan düzenlemeleri için Bkz. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, s.48-54.

başlandı⁶⁴. Yapılan çalışmalar sırasında, bu aşiretlerin bir kısmı, belirlenen yerlere gelmiş ve iskân edilmişlerse de, bir süre sonra, bazıları iskân yerlerini terk etmişler, bu şekilde itaatsizlikleri ve eşkıyalıkları ortaya çıkmıştı⁶⁵.

Çukurova’da eşkıyalık yapan diğer aşiret grubu ise Lekvanik Ekradı Mukataası’na tabi aşiretlerdi. 1691’de Rakka’ya iskân edilmeleri kararlaştırılan söz konusu aşiret buraya götürülüp iskân edildi. Ancak konargöçer hayata alışmış aşiretlerin birden yerleşik hayatı benimsemeleri kolay olmamaktaydı. Ayrıca alıştıkları iklim koşullarının yerleştikleri bölgelerden farklı olması yeni yerlerine uyum sağlamayı güçleştirmekteydi⁶⁶. Nitekim Rakka’ya yerleştirilen söz konusu aşiret benzer nedenlerle bir süre sonra, iskân edildikleri yerlerdeki diğer aşiretlerin bazılarıyla, Çukurova’ya gelmişler ve burada eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Bu aşiretlerin Rakka, Kıbrıs ve Halep’te bulunan bölgelere götürülüp yerleştirilmeleri için girişilen bütün faaliyetler ise sonuçsuz kalmıştı. Aşiretler her fırsatta iskân edildikleri yerlerden firar etmekteydi⁶⁷. Bu aşiretlerin dışındaki aşiretler de Adana çevresinde eşkıyalık hareketlerine girişmekteydi. Ayrıca bu dönemde bölgede bulunan Misis, Kurtkulağı, Çakıd ve diğer derbentlerde yer alan köprüler ve

---

⁶⁴Söz konusu bölgelere “Dulkadirli oymaklarından Musa-fakılı, Davud-hacılı, Seğmenli, Karamanlı, Çakal-demircilü, Tatışlı, Dozuk (?), Dedelü Karamanlısı, Hınzır (?) Tüccarlısı, Cıgırık Tüccarlısı, Kâncı (?) Ceridi, Dipgalı Ceridi, Göçer Ceridi, Şahablu Tüccarlısı, Yüğreyir Tokuzu, Dur-beyli, Kara Süleymanlı, Derdili Ceridi, Kerevetli oymaklarına mensup 640’ı sipahi reayası olmak üzere 1303 hane” yerleştirilmiştir. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda...*, s.78.

⁶⁵Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun...*, s. 85–86, 109, 112; Özcan Tatar, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova’da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İskanı (1691–1750)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2005, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 169–235;313–332;

⁶⁶Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, YKY, İstanbul, 2008, s.173.

⁶⁷Özcan Tatar, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında...*, s. 236–274; 333-354.

hanların etraflarını canladırılmak için buralara da aşiretler yerleştirilmekteydi⁶⁸. Ancak aşiretler yerleşik hayata direnmekte ve isyan etmekteydi. Özellikle 1716'da Avusturya savaşı aşiretlerin eşkiyalık ve isyân hareketleri için uygun ortamı hazırlamıştı. Bu nedendir ki söz konusu dönemde iskân çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Nitekim aşiretlerin iskânı 18. yüzyılda da Osmanlı Devleti'ni uğraştıran en büyük sorunlardan biriydi⁶⁹.

18. yüzyılın ikinci yarısında bölgede âyânlar güç kazanmaya başladı⁷⁰. Bunlardan Kozanoğulları Kozandağı bölgesinde yaşamaktaydı. Kozanoğulları Antep kazasında bulunan Kozan karyesinden gelerek buraya yerleşmişlerdi⁷¹. Küçük Alioğulları ise 18. yüzyılın ikinci yarısında Payas'da ortaya çıkmış ve etkin bir faaliyette bulunmuştu⁷². Küçük Alioğulları üç kardeş olup içlerinden en etkili olanı Halil ve Ali beylerdi. Halil Bey, 1786 seferinden önce Adana taraflarında isyan etmiş, isyanın hac yolu üzerinde olması sebebiyle bir an önce bastırılması için Halep Valisi Mustafa Paşa, Adana Valisi Abdurrahman Paşa, Uzeyir Beyi İmam Ağa ve Adana mütesellimi Abdullah Ağa, beraberlerindeki kuvvetlerle Küçük Alioğulları kuvvetlerini dağıtmış ve Payas'ı ele geçirmişlerdi. Bu sırada Ali Bey öldürülmüş,

---

⁶⁸Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun...*, s. 71; 133; Özcan Tatar, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında...*, s. 314–376.

⁶⁹Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, s.169.

⁷⁰18. Yüzyılda Adana'daki ayanların birbirleriyle ve merkezle ilişkileri için Bkz. Işık Tamdoğan , ““Büyükleri saymak, küçükleri sevmek” 18. yüzyıl Adana'sında ayanların ilişki ağları ve iki farklı ilişki yürütme üslubu”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, (Bahar 2005), s.77-96.

⁷¹Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Hz. Cavid Baysun), S. 21–29, TTK, Ankara, 1991, s.109.

⁷²Mahmut H. Şakiroğlu, “Çukurova Tarihinden Sayfalar 1: Payas Ayanı Küçük Ali Oğulları”, *DTTCF Tarih Araştırmalar Dergisi*, XV/26 (1991), s.104; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/I, TTK, Ankara, 2007, s. 436.

Halil Bey ise kaçmıştır. Halil Bey daha sonra üzerine gönderilen kuvvetleri yenerek Payas'ı tekrar ele geçirmişti. Rusya'ya savaş ilan edilmiş olması nedeniyle ve hacıların güvenliğini sağlamak için Halil Bey affedilmiş ve kendisine beylerbeylik rütbesi verilmişti . Paşa ünvanını alan Halil Bey çok geçmeden tekrar isyan etmişti. Bunun üzerine katline ferman çıkarılmış, ancak yeni padişah olan III. Selim'den affını istemesi üzerine tekrar affedilmişti⁷³.

19. yüzyılın başları Osmanlı Devleti'nin taşradaki etkinliğinin azaldığı yerel unsurların güç kazandığı dönemdir⁷⁴. Bu aşiretler gerek kendi aralarındaki güç mücadelelerinden gerekse de otoritelerini kaybetmek istememelerinden dolayı bölgede merkezi idarenin kurulmasını güçleştirmekteydiler. Siyasi faaliyetleriyle Adana kent merkezinde en etkin olan aşiret kuşkusuz Menemencioğullarıydı. Söz konusu aşiret Çukurovada Karaisalı ve çevresinde yaşamış, önemli siyasi faaliyetlerde bulunmuş bir Türkmen aşiretiydi⁷⁵.1810'da Menemencioğulları'nın enişterisi Hasanpaşazade Mehmet Bey Adana mütesellimliğine atandı⁷⁶. Atanan valiler Menemencioğullarının otoritesini tanımak zorundaydı. Adana valiliğine atanan Beylanlı Mustafa Paşa iki yıl boyunca hiçbir şeye karışmadı. Ancak vali ilk fırsatta kendi otoritesini sağlamak için harekete geçti. Mütesellim aleyhinde eşraf kesiminde ortaya çıkan bir takım kıpırdanmaları fark ettiğinde planını yaptı. Menemencioğullarının Tarsus'a ne derece önem verdiğinin farkındaydı. Mücadelenin başlaması için de bunu koz olarak kullandı. Hasanpaşazade'ye Tarsus

---

⁷³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/I, s. 613–615.

⁷⁴Özcan Mert, “Osmanlı Devleti Tarihinde Âyânlık Dönemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.6, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.175-178.

⁷⁵Menemencioğlu Ahmet Bey, *Menemencioğulları Tarihi*, (Hz. Yılmaz Kurt) Akçağ, Ankara, 1997, s.XI.

⁷⁶ Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s.XXI.

mukataasına karşılık Adana'yı önerdi. Bunun üzerine başlayan çatışmada Menemencioğulları yenilgiye uğradı⁷⁷.

Daha sonraki süreçte ise Mustafa Paşa, Hasanpaşazade Mehmet Bey ve Menemencizade Hacı Habib Bey'in idam ettirilmeleri için girişimlerde bulundu ancak başarılı olamadı⁷⁸. Bir süre sonra yaşanan mücadelelerden kurtulmak için aşiret Adana'dan ayrılarak Niğde'nin Bereketli Madenine bağlandı⁷⁹. Ancak bu bir takım mükellifiyetleri de beraberinde getirmişti: Menemencioğulları her yıl madene 42 fırınlık cevher, 32 fırınlık kömür ve 42 fırınlık kütük nakl edeceklerdi⁸⁰. Aşiret ziyaretleri için Adana'ya her yıl 15000 kuruş, Tarsus'a 6000 kuruş vergi verecek buna karşılık Adana ve Tarsus yöneticileri aşiretin hiçbir işine karışmayacaktı. Hacı Nabi Bey'in, Maden Emni tarafından aşirete boy beyi olması üzerine durumlar yeniden karıştı. Bunun üzerine Menemencioğulları beylerinin sürgüne gönderilme fermanları geçikmedi. Menemencioğulları'nın durumu Adana valilerinin konumuna göre değişmekteydi.

Menemencioğullarının mücadelesi sadece iktidarla değildi. Diğer aşiretler de Menemencioğullarının tutumundan rahatsızdı. Bu rahatsızlık 1827'de Cerit, Karalar ve Küçük Alioğulları aşiretlerinin aralarında ittifak yapmasına neden oldu⁸¹. Söz

---

⁷⁷Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s.XXII; Yılmaz Kurt, "Menemencioğulları Tarihi ve Çukurova'da Aşiretlerin Durumu", *Adana:Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY, İstanbul, 2000, s.360

⁷⁸Yaşanan mücadeleler için bkz. Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s.XXII-XXV.

⁷⁹Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s. XXVII.

⁸⁰Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s. XXVII; 75; Yılmaz Kurt, "Menemencioğulları ile İlgili Arşiv Belgeleri II", *Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c. XXX, S.34, (2009), TTK, s.6.

⁸¹Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s.89; Yılmaz Kurt, "Menemencioğulları Tarihi", s.362; Ayrıca yapılan anlaşmanın değerlendirilmesi için bkz. Işık Tamdoğan , "Nezir ya da XVIII.

konusu tarihte aşiretler Adana'ya baskın yaptılar. Çatışmalar kent sokaklarında devam etti. Eşrafın araya girmesiyle Menemencioğullarının Adana'dan çıkmasına izin verildi⁸².

Adana'daki aşiretlerin güç mücadelesi halkı da etkilemekte, merkezden atanan yeni valiyi tanımamaya kadar gitmekteydi. Merkez, birçok bölgede olduğu gibi 19. yüzyılın ilk yıllarında Adana'daki otoritesini kurmakta zorlanmaktaydı. Nitekim 1829'da Adana valisi atanan Esad Paşa'nın valiliği halk tarafından tanınmadı. Adana halkı Hasanpaşaoğlu Hacı Ali Bey'in girişimleri sonucu İstanbul'a sürekli arz ve mahzarlar göndererek birkaç yıldır devam eden karışıklık ve kıtlıktan dolayı fakir düştüklerini ve yeni bir valiyi besleyecek durumlarının kalmadığını ifade etmekteydiler. Bununla da kalmayıp merkeze tehdit savurmaktaydılar. Şöyleki merkez, vali göndermekte ısrarcı davranırsa hepsi yerlerini yurtlarını terk edeceklerini bildirmişlerdi. Ayrıca büyük karışıklıkların çıkacağını hatta hacıların güvenliklerinin tehlikeye düşeceğini belirtmişlerdi⁸³.

Adana valisi olarak atanan Esad Paşa görev emrini beklerken İran savaşı çıkması üzerine İran'a gönderildi⁸⁴. Merkez de yeni bir vali atamak yerine Adana mütesellimliğini Hasanpaşazade Hacı Ali Bey'e verdi. Menemencioğulları ile Küçük Alioğulları arasında yaşanan mücadelede Menemencioğulları iyice güç kaybetti. Bundan yararlanmak isteyen Hasanpaşazade Hacı Ali Bey Karaisalıya Muradoğlu'nu

---

Yüzyıl Çukurova'sında Eşkiya, Göçebe ve Devlet Arasındaki İlişkiler", *Kebikeç*, S.21, (2006), s.140.

⁸²Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s.XXXIII.

⁸³Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s.XXXIV.

⁸⁴Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s.91.

voyvoda tayin etti⁸⁵. Bunun üzerine yaşanan mücadeleleri Hacı Ali Bey kazandı. Menemenciler sadece kendi bölgelerinde güç otoritesi olarak kaldı⁸⁶.

1.2.2. Mehmet Ali Paşa ve Adana

Mısır'ı Napolyon işgalinden kurtarmak amacıyla Osmanlı birliklerine Kavala gönüllüsü olarak katılan Mehmet Ali Paşa, Mısır'da kısa sürede Paşa ünvanını alarak vali oldu. Mehmet Ali Paşa'yı Mısır'da askerlik, bayındırlık, tarım ve ticaret alanlarında yaptığı yenilik ve gelişmeler güçlendirdi. Doğal olarak bu çalışmalar sonucunda geliri de artmıştı. Gelirinin bir kısmıyla, Fransızların da yardımıyla ordusunu ve donanmasını Avrupa modelinde geliştirdi. Avrupa'ya özellikle de Fransa'ya öğrenim için gençler gönderdi. Mısır'ı her alanda kalkındırdı. Doğu Akdeniz'de önemli bir güç haline geldi⁸⁷.

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu güçsüz durum, Mehmet Ali Paşa'nın Ortadoğu'da oynayacağı rolü daha da güçlendirdi. Yönetim, Mora isyanını bastıramayınca, Girit ve Mora valilikleri karşılığında Paşa'dan yardım istedi. Bu durum Paşa'nın nüfuzunu daha da genişletti⁸⁸.

Mehmet Ali'nin Mısır'da bu derece güçlü bir yönetim kurması ve bağımsız gibi hareket etmesi, özellikle Mora' daki askerlerini merkeze sormadan çekmesi yönetimi endişelendirmeye başladı. Etki alanını genişletmek isteyen Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa için Anadolu serdarlıklarını istedi. Osmanlı yönetimi ise İbrahim Paşa'ya Mora ve Girit valiliklerini önerdi.

---

⁸⁵Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s.96.

⁸⁶Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s.XXXIV-XXXV

⁸⁷Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.V, TTK, Ankara,1999, s.127-128.

⁸⁸Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, Filiz Kitbaevi, İstanbul, 2000, s. 169.

1828–1829 Osmanlı Rus savaşında Mehmet Ali merkezin yardım isteğini kabul etmedi⁸⁹. Bunun yerine iki yıl boyunca Mora’da uğradığı kayıpları telafi etmek için uğraştı ve bu arada kendince hak ettiğini almak için hazırlandı⁹⁰. İki yıl süren hazırlıktan sonra Kasım 1831’de İbrahim Paşa’yı Suriye’ye üzerine gönderdi⁹¹. Bu saldırıya neden olarak da Akkâ valisi ile arasında çıkan anlaşmazlığı gösterdi⁹².

---

⁸⁹Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih...*, s.169.

⁹⁰Paşa’nın bu arada Berberi Eyaletleri Trablusşam, Tunus ve Cezayir’i almak üzere bir sefere çıkması için Fransızlar onunla görüştü. Epey düşündükten ve birçok diplomatik görüşmeden sonra, Paşa, barındırdığı riskler göz önüne alındığında seferin çok maliyetli olacağını ve bunun kendisinin çok istediği bölgeden uzaklaştıracağını anlamıştı. Ayrıca Paşa, donanmasının Navarin’de yok olmasının üzerine yeni bir donanma kurmaya karar verdi. Ancak bunu sadece kendisine gemi satmaya razı olanlardan değil aynı zamanda Mısır’da bir donanma inşasıyla gerçekleştirmek istemekteydi. Kafasındaki bu hedef doğrultusunda 1829’da İskendireye’de bir cephanelik inşa etmeye başladı. Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, (Çev. Deniz Zarakolu), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s.60.

⁹¹ BOA, HAT 288/17285-C-2, 05 Cemaziyelahir 1250 [9 Ekim 1834]; BOA, HAT 363/20148, 07 Rebiülahir 1248 [3 Eylül 1832]; James Ellwort De Kay Mehmet Ali’nin saldırısını “Birkaç haftadır Mısır Paşası hakkında bazı şüpheli haberler dolaşıyordu, fakat bugüne kadar bunlara kıymet verilmemişti. Ancak şimdi, Mısır’ın hâlihazırdaki valisi Mehmet Ali’nin, Akka Paşasına karşı savaş ilan ettiği ve çoktan düşmanca bir harekâta başladığı anlaşıldı. Bazıları Mehmet’in bunu, kendisinin padişahla aleni bir şekilde savaşa girmesini ve böylece iddiaya göre ilerde doğudaki topraklarına yapılabilecek denemelere karşı araya engel olarak koymayı amaçladığı Mısır’ın Sultan’dan kurtarmayı isteyen İngilizlerin etkisiyle yaptığını söylüyor. Diğerleri yaşanan sorunun iki paşa arasında önceden kararlaştırılmış bir plan olduğunu ve Mehmet’in aslında Türkiye’nin tahtına göz diktiğini öne sürüyor” şeklinde aktarıyor. James Ellwort De Kay, *1831–1832 Türkiye’sinden Görünümler*, (Çev. Serpil Atamaz Hazar), ODTÜ Geliştirme Vakfı, Ankara, 2009, s.319.

⁹²Mehmet Ali Mısır’ı çok sert yönetiyordu. Mısır halkı, fellahlar, ağır vergilerden ve gençlerin gelişigüzel askere alınmalarından çok şikâyetçiydi. Bu nedenle 6000 kadar Mısırlı Suriye’ye sığındılar. Bunlar Akka’da toplandı. Mehmet Ali, Akka Valisi Abdullah Paşa’dan bunların iadesini istedi. Ancak Abdullah Paşa iadeyi kabul etmedi. Bunun dışında iki vali

Paşa, saldırının zamanlamasını iyi yapmıştı. Osmanlı 1826'da ordusunu lağvetmiş, 1827'de donanması Navarin'de yok olmuştu. 1828'de başlayan Rus savaşı yeni oluşturulan ordunun geliştirilmesini engelledi ve varolan birlikler de iki yıl süren savaşta yok oldu. Ekonomi de bu dönemde oldukça kötüydü. Ayrıca Rusya ile yapılan Edirne Anlaşmasıyla Osmanlı Devleti Rusya'ya tazminat vermek durumundaydı. Osmanlı bu saldırıya hazırlıksızdı.

Avrupa ise 1830 Temmuz İhtilali ve bunun neden olduğu isyanlarla uğraşıyordu. İhtilalin Fransa'da olması yeni bir Fransız ihtilali endişesini doğurdu. İngiltere, Fransız Krallığını tanıdı ve yeni bir savaş çıkmaması için Fransa'nın birçok istediğini kabul etti. Rusya ihtilalcilere karşı Bourbon'ları savunmaya hazırlanırken Polonya ihtilali çıktı ve Rusya'yı oldukça uğraştırdı. Doğu'da çıkacak bir ihtilale müdahale edecek durumda değildi.

Mehmet Ali Paşa'nın birlikleri biri kara ve diğeri deniz olmak üzere iki koldan Suriye'ye girdi. Akka ve Şam alındıktan sonra kuzeye doğru ilerlemeye devam etti ve 31 Temmuz 1832'de Tarsus ve Adana'yı aldı⁹³. Babasından gelen direktifleri beklemek için daha fazla ilerlemedi. Osmanlı orduları bir saldırı gerçekleştirecek durumda olmadığından tehlike de yoktu. Çok büyük bir bölge İbrahim'in eline geçtiği için güvenliğin sağlanması ve garnizonların farklı şehirlere

---

arasında alacak verecek davası da vardı. Mehmet Ali bunları Suriye'ye girmesi için yeterli nedenler olarak yansıttı. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi I. Kısım 1831–1841*, TTK, Ankara, 1988, s.29; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1910)*, TTK, Ankara, 2003, s.198.

⁹³BOA, HAT 346/19710, 29 Zilhicce 1248 [19 Mayıs 1833]; BOA, HAT 347/19738, 29 Zilhicce 1248 [19 Mayıs 1833]; BOA, HAT 288/17285-A-1, 17 Cemaziyelahir 1250 [21 Ekim 1834] ; BOA, HAT 354/19885/A; BOA, HAT 354/19885-B-, 2 Eylül 1832 ; Klahed Fahmy, *Paşanın Adamları...*, s.65; Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa*, s. 53–64.

dağıtılması gerekiyordu. Mısır'dan gelen yeni takviyelerle açıklar kapatıldıktan ve yeni malzemelerle ikmal ulaştıktan sonra, Sivas'a, Diyarbakır'a ve Erzurum'a giden yolun denetim altına alınması için Urfa, Toroslar'daki olası askeri manevraların denetlenmesi için de Maraş alınmıştı. Mısır ile haberleşmenin çoğu, Mısır donanmasının rahat bir denetim kurduğu Doğu Akdeniz yoluyla yapılıyordu. Bu yenilgi üzerine Padişah II. Mahmut, "başarısıyla tahtını tehlikeye atan bir ordunun ilerleyişini durdurmak için" bir başka ordu toplamaya başladı. Sadrazam Mehmet Reşit Paşa'yı farklı vilayetlerden adam toplayarak yeni bir ordu kurmakla görevlendirdi. Sadrazam Ekim 1832'de Üsküdar, Erzurum, İbrahim Paşa'nın Güney Anadolu'daki ordusunun güneyinde ve Konya'da olmak üzere dört ana kısımdan oluşan 80.000 kişilik güçlü bir ordu kurmayı başardı⁹⁴. Hazırlıkların farkında olan İbrahim Paşa, diğer birliklerle birleşerek başa çıkılması zor cephe oluşturmadan Konya Vilayeti'ndeki birliklerin üzerine yürümeye karar verdi. İki ay sonra, 21 Aralık 1832'de iki ordu Konya'nın kuzeyinde karşılaştı. İbrahim Paşa'nın ordusu Reşit Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı⁹⁵. Bu İbrahim Paşa'nın o ana kadar kazandığı en kesin zaferdi. İbrahim Paşa'nın güçlü ilerleyişi karşısında Osmanlı yönetimi çaresiz görünüyordu. İbrahim Paşa'nın isteğinin yerine getirilmesinin daha uygun olacağı yönünde karar verildi⁹⁶.

---

⁹⁴Klahed Fahmy, *Paşanın Adamları...*, s.65-66.

⁹⁵Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, s.130-131.

⁹⁶BOA, HAT, 357/20020-C, 22 Zilhicce 1248 [10 Mayıs 1833]; BOA, 257/20020-E, 22 Zilhicce 1248 [12 Mayıs 1833]; BOA, HAT, 357/20020-E-1, 22 Zilhicce 1248 [12 Mayıs 1833]; BOA, HAT, 355/19953, 29 Zilhicce 1248 [19 Mayıs 1833]; BOA, HAT, 355/ 19954, 29 Zilhicce 1248 [19 Mayıs 1833]

Takvim-i Vekayi'de bu durum “alışılmış lütuf ve âlicenaplığı içinde tebaasının kanının dökülmesine bir son vermek için Mısır valisine özel elçiler göndermeye karar verdi”⁹⁷ diye ifade edilir. Osmanlı Devleti, Halil Bey'i elçi seçti. Böylece Mayıs 1833'de sonuçlanan uzun pazarlık süreci başladı. Avrupalı güçlerin özellikle de Rusya ve Fransa'nın arabulucuğuyula Kütahya Anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre, Padişah isteksiz de olsa, asi valisine Mısır, Hicaz ve Girit valiliklerini verdi. Oğlu İbrahim Paşa'ya da Akkâ, Şam, Trablusşam ve Halep vilayetleri ile Adana'nın muhassıllığı verildi⁹⁸. Bu anlaşma olaya dâhil olmuş taraflardan hiçbirini memnun etmedi. Padişah, asi bir paşa tarafından yenilgiye uğramasının sıkıntısını yaşadı. Mehmet Ali Paşa ise ne bağımsız bir statü elde edebilmiş ne de Babıâli üzerinde önemli bir etki sağlamıştı. Batılı güçler İbrahim Paşa'nın Rusya'ya açtığı yoldan, Ruslar da İstanbul'a daha sağlam bir şekilde yerleşmemiş olmaktan rahatsızdı.

Mehmet Ali Paşa'ya Mısır, Girid, Şam ve Halep Eyaletleri oğlu İbrahim Paşa'ya Cidde ve Habeş Eyaletleri verildi⁹⁹. İbrahim Paşa amacına ulaştı. Düvel-i Muazzamanın işe karışması merkezinin valisiyle olan sorunu uluslararası bir boyuta taşıdı¹⁰⁰.

Daha önce de belirtildiği gibi, Kütahya anlaşması ne Padişahı, ne de Mehmet Ali Paşa'yı memnun etmişti. II. Mahmut zorunlu olarak verdiği yerleri ve ödünleri geri almak, valisine iyi bir ders vermek aynı zamanda devletin onurunu kurtarmak

---

⁹⁷Takvim-i Vekayi, Sayı 49, 19 Safer 1248 [11 Ocak 1833]

⁹⁸Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V., s.136

⁹⁹BOA, HAT 362/2011-B, 29 Zilhicce 1248 [19 Mayıs 1833]

¹⁰⁰BOA, HAT, 366/20220, 29 Zilhicce 1247 [30 Mayıs 1832]; BOA, HAT 366/20242, 29 Zilhicce 1248 [19 Mayıs 1833]; BOA, HAT, 362/20111, 29 Zilhicce 1248 [19 Mayıs 1833]

istiyordu. Mehmet Ali Paşa da, daha fazla yere ve olanaklara sahip olmak amacındaydı. Bu nedenle her iki taraf da, yeni mücadele için hazırlanmakta ve fırsat kollamaktaydı.

Mehmet Ali Paşa, 1833'den sonra bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmeye başladı. Ordu ve donanmasını güçlendirmeye devam ediyordu. Irak'a da göz dikmiş ve bu amaçla İngiltere'nin desteğini almak için Fırat'tan vapur geçirmek için İngilizlerin istediği ruhsatı merkezin izin yazısını beklemeden verdi. İbrahim Paşa ise kazanmış olduğu zaferlerin etkisiyle sorumsuzca hareketlerde bulunuyordu. Bu hareketler özellikle Suriye ve Lübnan'da, Mehmet Ali Paşa'nın aleyhine bir akımın başlamasına yol açmıştı.

Osmanlı Devleti de Mehmet Ali Paşa gibi İngilizlerin desteğini almak istiyordu. Bunun için İngiltere'ye yeni ve önemli ticari ayrıcalıklar veren 16 Ağustos 1838 tarihinde "Balta Limanı Ticaret" anlaşmasını imzaladı¹⁰¹. Anlaşmayı ilk tanıyan devlet Fransa oldu. Kısa süre sonra 25 Kasım'da Fransa ile Osmanlı arasında benzer koşullarda bir ticaret anlaşması yapıldı¹⁰². Böylece merkez iki büyük gücün desteğini aldı.

Osmanlı Devleti'nin bu hazırlıkları ve girişimleri karşısında Mehmet Ali Paşa, durumun aleyhine dönmeye başladığını görerek, merkezden bazı isteklerde bulundu. Bunların kabul edilmemesi üzerine bağımsızlığını ilan etti. Bu durum karşısında II. Mahmut, 1839'da ordularını bir bahane ile Suriye'ye soktu. Nizip'teki çarpışmada Osmanlı ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Bu arada Abdülmecit padişah oldu. Hiç umulmadık yenilgi karşısında Osmanlı Devleti, Mısır valiliğinin

---

¹⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-838)*, c.1, Ankara, 1974, s.92 vd

¹⁰² Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisadi...*, s.114-116.

babadan oğula geçmesi şartıyla Mehmet Ali Paşa'dan barış istedi. Mehmet Ali Paşa, Mısır, Suriye, Adana ve Maraş'ın kendisine verilmesi koşuluyla barışı kabul edebileceğini belirtti.

Fransa ve İngiltere, Rusya'nın Hünkar İskelesi Andlaşması'ndan yararlanarak bir defa daha İstanbul boğazına girebileceğinden endişelenerek Mısır Sorununu Avrupa sorunu haline getirmeye karar verdiler. Yapılan görüşmeler sonucunda İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya arasında 15 Temmuz 1840'da Londra Anlaşması imzalandı. Bu Anlaşmayı Osmanlı Devleti de kabul ederek, dört devletle sonradan anlaşma yaptı. Fransa bu anlaşmaya karşı çıkarak savaş hazırlıklarına başladı. Söz konusu anlaşma ile Mehmet Ali Paşa'dan işgal ettiği yerlerden çekilmesi istendi. Mehmet Ali Paşa anlaşmayı tanımadı. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa Beyrut'a Asker çıkardı. Burada yapılan savaşta yenilen İbrahim Paşa'nın Çukurovadaki egemenliği de son buldu. 1841'de Abdülmecid'in Mısır Fermanı ile Adana, Suriye, Lübnan (Trablusşam), Akka (Filistin), Cidde (Hicaz) Mehmet Ali yönetiminden geri alındı.

İbrahim Paşa, Adana'da yaşamı yeniden örgütledi. Rüşvet yasaklandı, nitekim Menemencioğlu Ahmet Bey de bu durumu "ümera ve zabitan ve gerek me'mûriyyet-i sâ'irelerinden birisinin bir habbe irtikâb-ı rüşvet eyledikleri istimâ olunmadı" şeklinde ifade etmektedir. Bir yönetim meclisi oluşturuldu. Üyelere dört yüz kuruştan sekiz yüz kuruşa kadar maaş bağlandı. Meclis üyelerinin kaç kişi olduğu ve kimlerden oluştuğunu tespit edemedik. Ancak mecliste bir paşa, miralay ve kâtip bulunmaktaydı. Menemencioğlu Ahmet Bey'in anlatığına göre meclisin çalışma sistemi de şöyleydi:

Bir sorun mecliste görüşülmeye kâtibin “falan maslahata ne buyurdunuz?” sorusuyla başlamaktaaydı. Meclisten birisi soruna karşı fikrini ifade etmekte katip de kaleme almaktaydı. Sonra sırasıyla tüm meclis üyeleri konu hakkındaki düşüncelerini ifade etmekteydiler. Hangisinin fikri beğenilirse ve kabul görülürse onaylanırdı. Kararın yer aldığı kâğıda “*jurnal*” adı verilmekteydi. Bu şekilde alınan kararlar biriktirilerek haftada bir İbrahim Paşa’ya ulaştırılmaktaydı. İbrahim Paşa da onları birer birer okuyarak yanlışlık veya haksızlık sezerse meclisi sert şekilde azarlamaktaydı.

Menemencioğlu Ahmet Bey mecliste şahit olduğu bir olayı şöyle aktarmaktadır¹⁰³:

“Yapağının beher kıyyesi 38 paraya kat’ olunub journali irsâl olundu. Sonra bir emri geliyor ki: “Fukaranın malını yağma ediyorsunuz. Arabistan’da beher kıyyesi ikişer guruşa satılır” deyu pek gâliz tekdîrler imiş. Binâ’en aleyh 70 paraya fiyat kat’ etdiler. Kezâlik mîrîye alınacak şeylerin dahi eğerçi fiyatı cüz’ice ne pare takrîr olunsa: “Mîrî malı kâfir malı mıdır? Mîrîye gadr ediyorsunuz” deyu mu’âheze eder idi.”

Görüldüğü gibi İbrahim Paşa zamanında Adana’da yoğun bir denetim düzeni geliştirildi. Yönetim meclisi nerede olursa olsun, bütün yakınmaları dinlemek ve alınan kararları İbrahim Paşa’ya bildirmek zorundaydı. İş yükü çok olduğu zaman üyeler evlerinde çalıştırılırlardı.

İbrahim Paşa, madenlerin işlerliğini artırdı. Paşa madenlerden günde 30 kese kâr ediyordu¹⁰⁴. Geçiş yollarını kontrol etti. Kendisini dinlemek istemeyenlere

---

¹⁰³Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s. 139-140.

¹⁰⁴BOA, HAT, 373/20412 B, 27 Safer 1251 [5 Mayıs 1835]

gözdağı verdi. Adana'yı selden korumak için bugünkü Kuru Köprü'ye bir kanal açtırdı¹⁰⁵. 1834'de işçilerin çalışma saatlerinde de düzenlemeler yapıldı. Çiftliklerde çarşamba günü başlayan mesai pazartesi akşama kadar devam etmekteydi. Bu durumda işçiler salı günü kurulan pazara yetişmekte zorlanmaktaydı. İbrahim Paşa da pazartesi mesai saatlerini yarım güne indirdi¹⁰⁶.

1838'de İbrahim Paşa askeri kuvvetini güçlendirmek için köylerdeki bekâr erkekleri asker yazmaya başladı. Ayrıca topraklar için katır alıyordu¹⁰⁷.

1.3. 19. Yüzyılda Adana'nın Etki Alanı

Kent, kendi kendine yetmeyen bir idari birimdir. Kentin, çevresi üzerinde toplumsal ve idari yönden denetimci bir görevi de bulunmaktadır. Çünkü çevre yerleşmelerin iktisadi faaliyetlerini denetler, ona göre ihtisaslaşır ve üretimde bulunur¹⁰⁸. Yani kent çevresinin merkezidir¹⁰⁹. Küçük kentler olarak tanımlanan kasabalar, aynı zamanda sosyal yaşantıyı da belirler. Kasaba, mahallenin sınırları

---

¹⁰⁵Meltem Toksöz, *The Çukurova: From Nomadic Life To Commercial Agriculture, 1800-1908*, Binghamton University, New York, 2000, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 59.

¹⁰⁶Meltem Toksöz, *The Çukurova: From Nomadic Life...*, s. 55-56; Ali Rıza Yalman (Yalkın)'da bu durumu şu şekilde aktarmaktadır. "Mısır'lı Mehmet Ali Paşa'nın Oğlu İbrahim Paşa, Çukurova'yı kuşattığı zaman işçilerin birbucuk gün için tam yevmiye almalarını sağlamış. İşçiler buna sevinerek bir sanaka hazırlamış ki bu sanak hala şehir pazarlarından bir gün önce okunmaktadır: "Akşama hürmet, sabaha niyet, ağamıza devlet, kesemize bereket, kolumuza kuvvet, İbrahim Paşa'ya rahmet, büyüklerimize nusret (ben Mustafa Kemal'e nusret diye duydum), kör şeytana lanet, Peygambere salâlavat". Bu sanaka bir işçi tarafından okunur ve bütün işçiler hep bir ağızdan AMİN der." Ali Rıza Yalman (Yalkın), *Cenup'ta Türkmen Oymakları*, (Haz. Sabahat Emir), Cilt 2, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1977, s.500.

¹⁰⁷BOA, HAT, 376/20451 B, 07 Zilhicce 1254 [4 Nisan 1838]

¹⁰⁸İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyatı, Ankara, 2007, s.279-280.

¹⁰⁹Hatice Özçörekçi, "Anadolu'da Küçük Şehir Araştırmaları", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (1944), c. 3, S. 1, s.70.

ile çevrili ve sakinlerinin özel ve toplumsal yaşantısını yöneten yasa ve kurallarla kontrol eden fiziksel ve sosyal varlıktır¹¹⁰.

Çoğunlukla kentselleşmenin belirleyicisi nüfustur. Oysaki nüfus miktarı sadece boyutsal bir bütün üzerinde gelişigüzel ölçüler sağlar. Diğer önemli özellikler dikkate alınmazsa bu rastgele ayırmadan öteye geçemez¹¹¹. Yani kaynakların kullanım biçimi, nüfus ile sosyal örgütlenmenin çeşitli yönleri denge içinde olmalıdır. Kır ve kent yerleşmeleri birbirinden ayrı birimler olmayıp aksine birbirini tamamlayan bir sistemin parçalarıdır¹¹². Kentleri çevresiyle karşılıklı bağımlılıklar olarak algılamak gerekir¹¹³. Kentin büyüklüğü ve barındırdığı nüfus, çevresindeki tarım ürünü alınan bölge ile ilişkilidir¹¹⁴. Kent, kendi ticaret bölgeleri için önemli bir merkez niteliği de taşır¹¹⁵.

Kentin özellikleri kendi etki alanının ihtiyaç ve özelliklerine bağlıdır. Kent ise aracılık görevini yaparak bölgesini etkiler¹¹⁶.

Adana kentinin ilk etki alanı, idari bir merkez olmasından kaynaklanmaktadır. İlk ve ortaçağlarda önemli bir kentti. Osmanlı yönetiminde önemini koruyan kent

---

¹¹⁰Peter Benedict, “Türkiye’de Küçük Kasabaların Etüdüne İlişkin Bazı Sorunlar”, *Türkiye Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, İ.Ü Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü, (İstanbul 1971), s. 158.

¹¹¹Peter Benedict, “Türkiye’de Küçük Kasabaların...”, s.154.

¹¹²Necdet Tunçbilek, *Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1986, s.89.

¹¹³Peter Benedict, “Türkiye’de Küçük Kasabaların...”, s.154.

¹¹⁴Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s.122.

¹¹⁵Peter Benedict, “Türkiye’de Küçük Kasabaların...”, s.154.

¹¹⁶Tevfik Güran, “Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo- Ekonomik Özellikleri”, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul,1998, s.176.

Tanzimat döneminde de Halep'e bağlı olduğu birkaç yıl dışında vilayetin merkezidir. Dolayısıyla da Adana'nın idare etki alanı oldukça genişti.

Kent ekonomik olarak merkez konumdadır. Kentin ekonomik merkeziliğinde daha önce anlatıldığı gibi çarşılar önemliydi. Kentin ekonomik merkezliğini belirleyen diğer bir etkeni de kuşkusuz pazarlar oluşturmaktaydı. Pazarın kent içinde sabit bir yer kazanması, kentin uzak yerlerle ilişkili ve pahalı mallara sahip olan tüccarların yüzünü güldürecek büyüklükte bir nüfusa sahip olmasının ve yerel ilişkilerdeki ürün fazlasının genel satışa olanak tanıyacak yeterlilikte bir yerel üretkenliğin bulunmasının bir sonucuydu¹¹⁷. Pazar, açık havada yer alan haftalık çarşı veya panayır biçimindedir¹¹⁸. Kentin belirleyici öğelerinden biri olan pazar,¹¹⁹ doğal olarak kentin ekonomik merkez belirleyiciliğinde önemli bir yere sahipti. Bu anlamda kentlerin etki alanındaki buldukları saha kent içinde hafta pazarına katılan köylerin kapsadığı sahadır¹²⁰. Buradan hareketle Adana kenti çevresinin ekonomik merkeziydi.

Adana'da salı günleri kurulan haftalık pazar da bu anlamda önemliydi. Nitekim İngiliz seyyahı Davis, kentte kurulan pazar için işçi ve köylünün erkenden şehre geldiğini ve günlük işlerde ücret karşılığında çalıştıklarını ifade etmektedir. İşçilerin ücretlerine ilişkin bilgiler de aktarmaktadır. Mesela çayır biçmek 1,5 (3,15 dolar) kuruş, orakçılık 2,5 (5,5 dolar) kuruştur¹²¹.

---

¹¹⁷Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent Kökenleri...*, s.93.

¹¹⁸Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti...*, s.119.

¹¹⁹Fernand Braduel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c.1, İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s.381.

¹²⁰Hatice Özçörekçi, "Anadolu'da Küçük Şehir...", s.72

¹²¹E.J Davis, *Life in Asiatic Turkey, A journal of Travel in Clidia (Pedios and Tached), Isauria and Past of Lycania and Cappadocia*, Edward Stanford, 55, Charing Cros, 1879, s.169–171

Bir yerin ekonomik merkeziliğini belirleyen diğere bir etken de ekonomik ve ticari amaçlarla oluşturulan panayrlardır. Panayrlarda çeşitli cins emtia ve eşya satılmaktaydı. Her bölgenin kendine özgü hammadde ve yarı mamul kaynaklarının panayrlarda serbestçe pazarlanması gerekmekteydi¹²². Osmanlı'da kurulan panayrlar ulusal ve bölgesel olarak iki grupta toplanmaktaydı. Anadolu'da kurulan panayrlar daha çok bölgesel özellik göstermekteydi¹²³. Bu anlamda da Adana kendi çevresinin olduğu kadar bölgenin de ekonomik merkeziydi. Nitekim Adana'da 1870'de¹²⁴ "Çukurova"¹²⁵ adıyla panayır kurulması kararlaştırıldı. Söz konusu panayırın, Adana'nın kuzeyinde yer alan Kumluk meydanında her sene Teşrin-i Evvelin 15'inden itibaren 10 gün süreyle kurulmasına izin verildi¹²⁶.

Pazar ve panayırın bölge için önemi vilayet gazetelerinde de vurgulanmaktaydı: "Şehir ve kasabalarda pazar ve panayır küşadı ahalice gerek ihtiyaçlarını tedarik ve gerek mahsulât arzına ve sanayilerini sarf etmekte pek güzel vasıta-ı teshîliyle ve tarif olduğu gibi mahal ve mevkinin terf-i şan ve şerefini müstelzim idiğinden ekser vilayat-ı celilenin mevaki-i müteaddidesine beher sene panayır küşad olunmakta ve bu yüzden hem ahali ve sekene ve hem de eshab-ı ticaret ve sanat daha ziyade menfaat görmekte olduğu meydandadır¹²⁷."

---

¹²²Ömer Şen, *Osmanlı Panayrları (18. ve 19. Yüzyıl)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1996, s.21; Bkz.Mehmet Akif Erdoğan, "18-19. Yüzyıl Osmanlı Panayrları ve Pazarlarına Dair Belgeler I", *OTAM*, (1994), S.5, s.49-129.

¹²³Şen Anadolu panayrlarının Ankara-Yapraklı, Zile, Amasya, İzmir-Buca, Balıkesir, Çan ve Gönen de kurulduğunu belirtmektedir. Ömer Şen, *Osmanlı Panayrları...*, s.11.

¹²⁴Diyarbakır Gazetesi, no.67.

¹²⁵BOA, İ.ŞD 22/926, 07 Cemaziyelahir 1288 [29 Mart 1871]; Ayniyat, Adana, 822, s. 22–23.

¹²⁶Diyarbakır Gazetesi, no.67.

¹²⁷Diyarbakır Gazetesi, no.67

Panayır açılmasına karar verildiğinde, bu karar panayıra mal sevkedilen bölgelere bildiriliyordu¹²⁸. Nitekim Adana’da kurulması kararlaştırılan panayır da bölgelere duyurulmuştu. Söz konusu bölgelerden Diyarbakır’ı tespit edebildik. Adana’da kurulacak panayır, Diyarbakır Vilayeti’nde vilayet gazatesi aracılığıyla halka duyurulmuştu. Duyuruda panayır da emtia, eşya, erzakın yanı sıra at, bargir, merkep, deve gibi her cins hayvanın satılabileceği bildirilmekteydi¹²⁹.

1.4.Adana’nın Mekânsal Yapısı

Kentte farklı dönemlerde gelen gezginlerin hemen hepsi kentin bir nehrin kenarında kurulduğunu ifade etmektedir: 13. yüzyılda bölgeyi gezen Oldenburg da Adana’nın bir nehrin kenarında kurulmuş olduğunu ancak nüfusunun az olduğunu vurgulamaktadır¹³⁰. La Broquiére, 15. yüzyılda Adana’nın denize yakın güzel bir yerde kurulduğunu ve etrafının surlarla çevrili olduğunu belirtmektedir¹³¹. 19. yüzyılın hemen başlarında kenti ziyaret eden gezgin Griffiths de kentin Seyhan Nehri kenarında yer aldığını aktarmaktadır¹³².

---

¹²⁸Ömer Şen, *Osmanlı Panayırları...*, s.24

¹²⁹Diyarbakır Gazetesi, no. 67.

¹³⁰Mehmet Ersan, “Wilbrand von Oldenburg Seyahatnamesine Göre XIII. Yüzyılın Başlarında Çukurova”, *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu)*, Adana, 1999, s.282; Sema Yavuz-Özlem Özmen, “Gezginlerin Yüzyılın Ötesinden Gelen Sesi”, *Adana:Köprü Başı “ Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne”*, YKY, İstanbul, 2000, s.290.

¹³¹Ch. Schefer, *Bertrandon De La Broquiére’nin Deniz Aşırı Seyahati*, (Çev. İlhan Arda), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.175; Sema Yavuz-Özlem Özmen, “Gezginlerin Yüzyılın Ötesinden Gelen Sesi”, s.294.

¹³²M.D Griffiths, *Travels in Europe, Asia Minor...*, s.306.

Osmanlı Anadolu kentleri antik çekirdeğe sahipti¹³³. Adana’da da Roma ve Bizans döneminde birçok kamu binasının yapıldığı ileri sürülmektedir. Roma döneminde, kentte bir stadyum yer almaktaydı¹³⁴.

Taş köprünün de Roma döneminde inşa edildiği düşünülmektedir. Köprünün yapım kitabesinde Roma İmparatorluğu Dönemi’nde “Auxentios” adlı bir mimar inşa edildiği bilgisi yer almaktadır¹³⁵. Taş köprü üzerinde kentin su sistemini oluşturan su dolapları bulunuyordu¹³⁶. Nitekim Evliya Çelebi de Adana’nın su dolaplarının ünlü olduğundan bahsetmektedir¹³⁷. Roma’nın ikiye ayrılmasından sonra Adana Bizans egemenliğine girmişti. Justinianos döneminde Adana kalabalık, sağlam ve askeri açıdan güçlü bir kentti¹³⁸. Araplarla Bizanslılar arasında uzun ve yıpratıcı savaşlar yaşandı. Bu dönemde tahrip olan ve nüfusu boşalan Adana kenti, Harun Reşit zamanında ve onu takip eden dönemlerde yeniden inşa

---

¹³³Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti...*, s.81.

¹³⁴F. Duygu Oral, *a.g.t.*, s.9; Özlem Özmen, “Adana’nın Tarihsel Dokusu”, *Adana:Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY, İstanbul, 2000, s.211

¹³⁵Yüksel Özmen- M.Erkan Özerol, “Adana’nın Simgeleri Taş Köprü, Saat Kulesi, Atatürk Parkı, Sabancı Merkez Camii, Bebekli Kilise, Bahri Paşa Çeşmesi, Küçük Saat”, *Adana:Köprü Başı: "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY, İstanbul, 2000, s.158; Özlem Özmen, “Adana’nın Tarihsel Dokusu”, s.211; Duygu Oral, *a.g.t.*, s.9.

¹³⁶Victor Langlois, *Eski Kilikya*, s.53; Victor Langlois, *Voyage Dans La Cilicie...*, s.345.

¹³⁷Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), c.9, YKY, İstanbul, 2005, s.170; Yücel Dağlı, “Evliya Çelebi’de Adana”, *Adana :Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY, İstanbul, 2000, s.276.

¹³⁸Victor Langlois, *Eski Kilikya*, s.52; Victor Langlois, *Voyage Dans La Cilicie...*, s.342.

edildi¹³⁹. Nitekim 1838’de bölgeye gelen gezgin William, kentin tarihsel dokusunu koruduğunu ifade etmektedir¹⁴⁰.

Kentte Tebebağ’ı çevreleyen alanda surlar yükseldi. Dış surun doğu sınırını belirleyen nokta, Taş köprünün karaya ulaştığı Kale Kapısı’ydı. Bu kapı batıdaki önemli kentlerden gelen ticaret mallarının kontrol edilip gümrük alındığı giriş çıkış kapısıdır. Antik dönemde, Taş köprünün hemen batısında kale kapısı ve onunla bağlantılı yol antik kentin ana caddesiydi. Surun güney kapısı ise Su Gediği denilen yerdeydi. Kentin doğu sınırına ilişkin net bilgi yoktur. Doğu sınırının nehre dayandığı noktada durulmakta ancak Roma Hamamı kalıntıları üzerine yapılan Irmak Hamamının sur dışında kalması bu düşüncüyü sarsmaktadır¹⁴¹. Güvenlik endişesinden dolayı Justiniaos döneminde yapıldığı düşünülen¹⁴² içkale ile, sur duvarları birbirini tamamladı¹⁴³.

Kale ise, Piri Reis’in yaptığı çizimde üç burçludur¹⁴⁴. Matrakçı Nasuh’un minyatüründe kale planı, kare şeklinde ve dört köşesinde yüksek burçluydu. Ayrıca güneyde kalenin şehre açılan bir de kapısı bulunmaktadır¹⁴⁵. Evliya Çelebi de Adana’nın dört köşeli, 500 adım çevresi olan, yedi kuleli ve iki kapılı bir kalesi olduğunu anlatmaktadır. Çelebi’nin anlatısına göre kale doğu tarafından doğrudan

---

¹³⁹ Ahmet Ünal-Serdar Girginer, *Kilikya-Çukurova İlk Çağlarda...*, s.283.

¹⁴⁰ William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London, 1842, s.86.

¹⁴¹ Özlem Özmen, “Adana’nın Tarihsel Dokusu”, s.211-212.

¹⁴² Duygu Oral, *a.g.t.*, s.10; Özlem Özmen, “Adana’nın Tarihsel Dokusu”, s.211.

¹⁴³ Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.227-228.

¹⁴⁴ Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 561

¹⁴⁵ Matrakçı Nasuh, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, (Neşreden Hüseyin G. Yurdaydın), TTK, Ankara 1976, varak 108/b.

doğruya nehirle, diğer üç tarafından da hendeklerle çevreliydi. Yedi kulesi ve biri kible yönüne biri de doğuya açılan iki kapısı bulunuyordu¹⁴⁶. 18. yüzyılda kente gelen P. Lucas da kentin kalesinin çevresinin 300 metreden fazla olmayan, kuleleri bulunan ve şato kadar eski kapısı olan küçük bir kale olarak tanımlamaktadır¹⁴⁷. Texiér, Adana kalesini, Taş köprü'nün batı yakasında, asıl şehrin kuzeyinde ve Seyhan Nehri'nin kenarında bir tepe üzerinde bulunduğu belirtmektedir¹⁴⁸. 16. yüzyıldan sonra dış sur önemini yitirdi ve iç kale önem kazandı¹⁴⁹. 16. yüzyılda Osmanlı kentlerindeki nüfus artışı ve dünya ticaretinde gezginci tüccarın önemini kaybedip yerleşik tüccarın ortaya çıkması kentleri kale dışına taşımış ve kentin yapısında dönüşüm gerçekleştirmişti¹⁵⁰. Nitekim tarihi Adana kenti Taş köprü batısında iç kale ve Tepebağ'ı çevreleyen sur içinde bölge idi. Ramazanoğulları döneminde ise kent surların dışına taşdı. Adana kenti, içkalenin batı ve kuzey yönünde büyüdü.

16. yüzyılda oluşturulan Ulu Cami'nin çekim merkezi olduğu açıktır¹⁵¹. Yine 16. yüzyılda Ulu Cami'nin hemen yakınında inşa edilen hamam¹⁵² ile klasik İslam kentinin üç temel ögesi tamamlanmış oldu. Giderek sadece çarşı fonksiyonunu üstlenecek olan kaleiçi, Ulu cami ve hamam kent merkezini oluşturmuştu.

---

¹⁴⁶Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, s.168; Yücel Dağlı, “Evliya Çelebi’de Adana”, s.277.

¹⁴⁷Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına...*, s.190-191.

¹⁴⁸Charles Texiér, *Küçük Asya: Coğrafyası...*, s.486.

¹⁴⁹Özlem Özmen, “Adana’nın Tarihsel Dokusu”, s.212.

¹⁵⁰İlhan Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, (Ed. Vecdi Akyüz), c.2, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.53.

¹⁵¹Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.235; 239.

¹⁵²Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.232.

Adana'da kaleiçi bölgesi ile onun çevresinde gelişen çarşıda her iş dalının üyeleri belli bölgelerde toplanmıştı. Bu ise daha önce de belirtildiği gibi İslam kentlerinde ve dolayısıyla pek çok Osmanlı kentinde hemen fark edilebilecek temel bir özellikti¹⁵³. Kaleiçi ve çarşıların odak noktası ise büyük tüccarın bulunduğu ve transit ticarete konu olan malların satıldığı kapalı çarşı, yani bedestendir. Etrafında demirciler, bakırcılar, boyacılar gibi çeşitli mal ve hizmet alanında çalışan esnaf ve zanaat örgütleriyle hayli genişlemişti. Bu örgütlerin belirli bir sırası vardı. Dükkânların konumunu ise sattıkları malın değeri belirlemekteydi. Bu çekirdeğin çevresindeki ilk çemberi hanlar oluştururdu. Bir sonrakini ise değeri daha az olan dükkânlar oluşturur, en dış bölgede ise atölyeler ve pazarlar yer alırdı¹⁵⁴. 16. yüzyılda inşa edilen Adana bedesteninde 51 dükkân bulunmaktaydı¹⁵⁵. 19. yüzyılda bölgeye gelen gezgin Langlois Adana bedestenin İzmir ve İstanbul bedestenine çok benzediğini belirtmektedir¹⁵⁶. Çoğunluğu uluslararası pazarlar için mal üreten vakıf yapıları olan çarşıdaki diğer dükkânlar bedesten yakınında konumlanmıştı. Zira bedestenli Osmanlı kentlerinde çarşının genel düzeni bu doğrultudadır¹⁵⁷. Nitekim Adana bedesteni çevresinde vakfa ait ticari binalar arasında kamuya ait Pamuk Kapanı Hanı¹⁵⁸ vardı. Bir diğer han sabun ticaretinde kullanılırdı. Diğer dört handa

---

¹⁵³Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.416.

¹⁵⁴Maurice M Cerasi, *Osmanlı Kenti...*, s.199-120; André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (Çev. Ali Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 162–165.

¹⁵⁵Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.236.

¹⁵⁶Victor Langlois, *Voyage Dans La Cilicie...*, s.351; Victor Langlois, *Eski Kilikya*, s.55.

¹⁵⁷Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerinde Esnaf...”, s.425.

¹⁵⁸Yılmaz Kurt, “Ramazanoğulları Çarşısı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi XI*, Ege Üniversitesi Basımevi, (1996), İzmir, s.73

ise besin maddeleri, özellikle hububat, pirinç, pekmez, un ve kurutulmuş meyve ticareti yapılmaktaydı¹⁵⁹. Tüm bu yapılar Ramazanoğlu Çarşısı¹⁶⁰ içinde yer almaktaydı. Söz konusu çarşının içerisinde 186 adet bakkal, attar ve çeşitli dükkânlar, 14 adet fırın, bir susam ma'sarası, buğday kapanı, pirinç ve pekmez kapanı, sabun kapanı, kuru incir ve üzüm kapanı yer almaktaydı. Çarşı içerisinde 300 adet sergi yeri bulunmaktaydı. Çarşının etrafı çarşı içindeki malların güvenliğinin sağlanması için surlarla çevrilmişti¹⁶¹ ve çarşı sekiz kapı ile sur dışına açılırdı¹⁶². Bu kapılardan 4'ü güney, biri batı, ikisi kuzey ve biri doğu yönündeydi¹⁶³.

Güney yönündeki kapılar:

Birinci kapı: Kible tarafından Selim Bey Mescidi Mahallesi ve Su Gedigi'ne varıncaya kadar giden ve Ramazan Ağa Mescidi Mahallesi'ne gidilen umumi yola açılmaktaydı.

İkinci kapı: Baytemür Mahallesi'nden Ağba tarafına giden umumi yola açılmaktaydı.

---

¹⁵⁹Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul, 2004, s.36.

¹⁶⁰Bkz.Yılmaz Kurt, "Ramazanoğulları Çarşısı".

¹⁶¹Duygu Oral, *a.g.t.*, s.70.

¹⁶²Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.236; Yılmaz Kurt, "Ramazanoğulları Çarşısı", s.74-75; Mustafa Alkan, *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi-Tüsoktar Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2004, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.287-288.

¹⁶³Yılmaz Kurt, "Ramazanoğlu Çarşısı", s.74-75; Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.287-288.

Üçüncü kapı: Baytemür Mahallesi'ne, Kulaksız oğlu Sofu, Güneklü Gazisi, Çerçi Ahmedoğulları, Kısacık Mahmud ve diğer kimselerin mülklerine giden umumi yola açılmaktaydı.

Dördüncü kapı: Yine Baytemür Mahallesi'ne, Silahdar Hüseyin, Cafer Bey, Naiboğlu Tomik İbrahim, Baytar Şeyh İlyas ve diğer kimselerin mülklerine giden umumi yola açılmaktaydı.

Batı yönündeki kapı:

Beşinci kapı: Ali Münif Yeğeneğa Caddesi'nden Cami-i Atık Mahallesi'ne açılan umumi yola açılmaktaydı.

Kuzey yönündeki kapılar:

Altıncı kapı: Karasofu Mahallesi'ne giden umumi yola açılmaktaydı.

Yedinci kapı: Çarşı Hamamı (Hamam-ı Cedîd) ile Pamuk Kapanı arasından Kadımescedi Mahallesi'ne giden yola açılmaktaydı.

Doğu yönündeki kapı:

Sekizinci kapı: Ali Münif Yeğeneğa Caddesi üzerinde yer alan Büyüksaat civarından Vakıf Sarayı'na giderken Halil Bey merhumun ve vâkıfın oğlu Mustafa Bey'in evlerine giden umumi yola açılmaktaydı.

Adana'da bunun dışında Çukur Mescid, Ağca Mescid ve içkale arasında geçen Sûk-ı Atık Çarşısı, Saraçlar, Ayakkabıcılar, Demirciler, Bakkallar Çarşısı

bulunurdu¹⁶⁴. Yukarda ifade ettiğimiz duruma koşut olarak çarşılar işkollarına göre adlandırılmıştı.

18. yüzyılın ilk yarısında şehrin, sürekli büyümesi ve artan ticarî faaliyetlere bağlı olarak, batı yönünde Bâb-ı Tarsus Mahallesi'nde Küçükçarşı adında yeni bir çarşı daha ortaya çıkmıştı¹⁶⁵.

Kentin merkezini oluşturan kaleiçi ve yakın çevresi, kent içi ulaşımın ana akslarının da kavşak noktasıydı. Kent dokusu merkezden uzaklaştıkça seyrekleşir, konut iskân alanları kente özgü topografik şartların etkisiyle Seyhan Nehri'nin batısında güney, kuzey ve batı yönünde yer alır. Müslüman halk ağırlıklı olarak Ulu Cami külliyesinin güneyindeki bölgede, gayrimüslim halk ise kentin batı ucundaki Tarsus Kapısı civarında yerleşmişti¹⁶⁶. Kentsel gelişme, kentin idari ve ekonomik işlevlerin artması ve daha geniş bir bölgeyi içine alacak şekilde genişlemesine koşut olarak ortaya çıkmıştı.

Osmanlı kentinde mahalleler sadece kenti meydana getiren fiziki birimler değil aynı zamanda sosyal, hatta idari örgütlenmelerdi. Osmanlı'da mahalle örgütlenmesinin arkasında hemen her zaman belirli bir ortak kimlik paylaşımı bulunmaktaydı. Çünkü mahalleler çoğunlukla ya cami, mescit, kilise, havra gibi dini bir yapının etrafında toplanmış, ya da aynı meslekten olan zanaatkârların bir araya gelmesi sonucu oluşmuştu. Gayrimüslimlerin genellikle ayrı mahallelerde oturması

---

¹⁶⁴Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.288.

¹⁶⁵Saim Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazası (1700–1750)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.173.

¹⁶⁶Duygu Oral, *a.g.t.*, s.89.

bu anlayış içinde kendiliğinden gerçekleşen bir gelişmeydi¹⁶⁷. 16. yüzyılda Adana'daki mahalle yapılanması Osmanlı kentlerinde görülen tipik özellikleri büyük ölçüde yansıtır. Nitekim 16. yüzyıl boyunca Adana'da mahalle oluşumunda merkez rolünü diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi mescidler üstlenmişti¹⁶⁸. Kentleşme döneminin gereği olarak tanımlanan külliye merkezli imar faaliyetleri de¹⁶⁹ Adana'da görülmektedir. İlk öncülüğünü de Ulu Cami külliyesi oluşturur. Bunun dışında mahallenin merkezini oluşturan küçük ölçekli külliyeler de yer almaktaydı¹⁷⁰. Han ve hamamlar da özel mimari yapılarıyla kentin fiziki yapısında önemliydi. Hanlar, Adana'da çarşı içlerinde, sokak ve caddelerin merkezi noktalarındaydı. İki han buldukları mahalleye isimlerini vermişlerdi. Emirli Mahallesi adını Emiroğlu Hanından ve Han Kurbu Mahallesi de Suhte Mahmut Paşa Hanından isimlerini almıştı. Evliya Çelebi kentin 17 hanı olduğunu belirtmekteydi. Hamamlar da buldukları mahallenin merkeziliğini belirlerken mahalleye ismini de vermişti. Çarşı Hamamı yakınında Eski Hamam Mahallesi, Yalı (Irmak) Hamamı yakınında da Hamam Kurbu Mahallesi oluştu. Mestanoğlu Hamamı, Bab-ı Tarsus Mahallesi'nin merkezi konumunu korumaktaydı. Hamamlar gezginlerin de dikkatini çekmekteydi. Evliya Çelebi kentin Paşa Hamamı ve Eski Hamam olmak üzere iki hamamı

---

¹⁶⁷Ayrıntılı bilgi için bkz. Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, c.IV, (1984), İstanbul, s.69-78; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, (Çev. Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s.165-166; Maurice M Cerasi, *Osmanlı Kenti...*, s.70.

¹⁶⁸Diğer Anadolu kentlerine mahalle oluşumuna bir örnek olarak Maraş verilebilir. Maraş'ta benzer özellikler göstermektedir. Bkz. Mehmet Özkarcı, "Kahramaraş'ın Tarihi Dokusu", *1.Milletler Arası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Ankara 2011, s.128.

¹⁶⁹Doğan Kuban, "Anadolu –Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi...", s.55.

¹⁷⁰Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.279.

olduğunu¹⁷¹ belirtmektedir. 18. yüzyılda kentteki hamam sayısı dörttü¹⁷². 19. yüzyılda kentte bulunan hamam sayısı değişmez¹⁷³. Langlois de Adana'da dört hamam olduğunu aktarmaktadır¹⁷⁴. Nitekim 1294 [1877-1878] tarihli Adana Vilayet Salnamesinde yer alan bilgi de Langlois'in verdiği bilgiyi doğrulamaktadır. Seyahatnamelerden hamamların nasıl görüldüğüne yönelik bilgilerde edinmek olanaklıdır. Davis, Adana'daki hamamın Doğu'da gördüğü hamamlar arasında en geniş ve güzeli olduğunu ifade etmektedir¹⁷⁵. Kent merkezinde yer alan hamamlar ise şunlardı:

Yalı Hamamı (Irmak Hamamı): Yalı Hamamı V. ve VII. yüzyıllarda Roma döneminden kalan bir hamamın üzerine Ramazanoğulları döneminde inşa edilmişti. Seyhan Nehri'ne çok yakın olduğu için Irmak Hamamı olarak da bilinmektedir¹⁷⁶. Adana Evkaf Defteri'nde Hamam-ı Atık (Eski Hamam) olarak geçmektedir¹⁷⁷. Türk hamamı özellikleri ile büyük benzerlik göstermekte ancak külhan bölümünde kullanılan yapı malzemesi Türk hamamı özelliklerinden farklılık göstermektedir¹⁷⁸.

---

¹⁷¹Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, c.9, s.170; Yücel Dağlı, "Evliya Çelebi'de Adana", s.281.

¹⁷²Saim Yörük, *a.g.t.*, s.293.

¹⁷³1294 Adana Vilayet Salnamesi, ek.

¹⁷⁴Victor Langlois, *Voyage Dans La Cilicie...*, s.351; Victor Langlois, *Eski Kilikya*, s.55.

¹⁷⁵E.J.Davis, *Life in Asiatic Turkey, A journal of Travel in Clicia...*, s.183.

¹⁷⁶Enver Kartekin, *Ramazanoğulları Beyliği Tarihi*, s. 119; Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.231; *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, (2. Baskı), c. I, Ankara 1983, s. 39; M. Hâdi Altay, *Adım-Adım Çukurova*, Adana, 1965, s. 26.

¹⁷⁷Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.231; Yılmaz Kurt-M. Akif Erdoğan, *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV-Adana Evkaf Defteri*, TTK, Ankara 2000, s. 3, Tıpkıbasım, vrk. 3/a.

¹⁷⁸*Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler...*, s.39.

Çarşı Hamamı: Ramazanoğulları Piri Paşa tarafından 1529'da yaptırılmıştır¹⁷⁹. Tipik Türk hamamı özelliği gösteren bu tarihi eser, Cumhuriyet döneminde Nuri Has tarafından satın alınarak restore ettirilmiştir ve günümüzde de hamam olarak hizmet vermektedir¹⁸⁰

Mestanzâde (Mestanoğlu) Hamamı: Bab-ı Tarsus Mahallesi'nde yer alan hamam Mestan-zâde Mahmud Ağa tarafından¹⁸¹ 1682'de yaptırılmıştır¹⁸².

Yeni Hamam: 1738 yılında Sarıyakub Mahallesi'nde Musa Balı-zâde el-Hac Mustafa Ağa tarafından yaptırılarak vakfedilmiştir¹⁸³.

Çarşı içlerinde veya şehrin mahallelerine dağılmış olan bir veya iki katlı kargir dükkânlar, mağazalar kentin fiziki dokusunu oluşturan önemli öğelerdi¹⁸⁴.

Tanzimat öncesi Osmanlı kentinde bir yönetim mimarisi ve çekirdeğinden söz edilemez. Adli ve idari yöneticilerin kişisel konutlarının idari fonksiyonlar yüklediği bilinmektedir. Dolayısıyla, Osmanlı kent dokusunda yönetim merkezi, kentin fiziksel dokusunda bir eleman olarak ortaya çıkmamıştır¹⁸⁵.

---

¹⁷⁹Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler..., s. 37.

¹⁸⁰Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.232;Hüseyin Kalaba, *Adana'yı Tanıtıyoruz*, Kalaba Basımevi, Adana 1956, s. 14; M. Hâdi Altay, *Adım Adım Çukurova*, s. 19.

¹⁸¹Saim Yörük, *a.g.t.*, s.295.

¹⁸²Enver Kartekin, *Ramazanoğulları Beyliği Tarihi*, s.121.

¹⁸³Saim Yörük, *a.g.t.*, s.295.

¹⁸⁴Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.289.

¹⁸⁵Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, c.2, (1981), Ankara, s.1266.

19. yüzyılda yönetsel ve işlevsel kademelenmede meydana gelen değişmeler şehirlerin mekânsal yapısını da etkiledi. Kentsel nüfusun artması, şehirlerdeki konut, yönetim ve ticari merkez farklılaşmasını yoğun şekilde ortaya çıkarmıştı¹⁸⁶. Tanzimatla birlikte kentin merkezinde yer alan yeni binalar II. bölümde değerlendirilecektir.

Adana'da ilk yerleşme daha öncede belirtildiği üzere Tepebağ Höyüğünde başladı ve kent bu alanda sürekli yeniden inşa edilerek gelişmeye devam etti. Gelişim Tepebağ'dan sonra Kayalıbağ, Ulucami, Karasofu, Ali Dede, Sarıyakub mahalleleriyle güneye doğru yayıldı¹⁸⁷. Yeni oluşan mahallelere birer mescid veya cami inşa edilmiş, mahalle ve yapılar aynı isimle anılmıştı¹⁸⁸. Yeni işgal edilen yerlerde Osmanlı Devleti kentin en büyük kilisesini minare ekleyerek, bazı durumlarda içteki resimli mozaikler badana ile kapatılarak camiye çevirmektedir¹⁸⁹. Nitekim Adana da Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra kiliseye bir takım eklemeler yapılarak Yağ Cami oluşturuldu. İlk mahalle de bu caminin etrafında konumlandı. Cuma namazının burada kılınmaya başlamasından ve henüz minarenin yaptırılmamasından dolayı Cuma Mescidi Mahallesi denilmişti¹⁹⁰. 1530'lı yıllardan sonra külliye haline getirilen cami ve mahalle "Cami-i Atık" olarak adlandırıldı¹⁹¹.

---

¹⁸⁶Sevgi Aktüre, "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına...", s.124.

¹⁸⁷Çiğdem Çelik, *19. Yüzyıldan Günümüze Adana'da Konut Mimarisinin Gelişimi*, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Adana, 1999, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.45.

¹⁸⁸Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.47.

¹⁸⁹İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi...", s.57.

¹⁹⁰Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.48; M. Hâdi Altay, *Adım-Adım Çukurova*, s. 24; Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.270; Saim Yörük, *a.g.t.*, s.124.

¹⁹¹ Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.270.

1525’de yapılan tahrir e göre Adana’nın 16 Türk ve bir Ermeni Mahallesi bulunuyordu¹⁹²

Adana’nın 16. yüzyıldaki mahalle gelişimi şöyleydi¹⁹³: Ulucami civarında Cami-i Cedîd-i Halil Bey Mahallesi¹⁹⁴, Ulu Cami yakınında Ağca Ahmet Mescidi çevresinde aynı adla alınan mahalle yer aldı¹⁹⁵. Yine Ulu Cami ile Cami-i Atik arasında Karasofu Mescidi etrafında Karasofu Mahallesi, İçkaleyi şehre bağlayan köprünün bitiminde¹⁹⁶ Adana Kalesi’nin güneyinde Seyhan Nehri kıyısında Debbâğân Mahallesi¹⁹⁷, Debbâğân Mahallesi’nin batısında Hacıfakihoğlu Mahallesi¹⁹⁸, Kassarcılar/Kayalıbağ Mahallesi¹⁹⁹ Kayalıbağ’ın batısında Çukur Mescid Mahallesi, Çukur Mescid’in Ağcamescid tarafında Eski Çarşı, onun yakınında Kantaroğlu Mahallesi yer aldı. Şehrin kuzeyinde, Tepebağ’ın yüksek kesimlerinde Hacı Hamid Mescidi Mahallesi ve yine aynı bölgede Ulu Cami’nin güneyinde²⁰⁰ İsa Hacıoğlu Mahallesi oluştu²⁰¹. Yine Çukur Mescid’in batı tarafında

---

¹⁹²Faruk Sümer, “Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/I (1963), s.20.

¹⁹³Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.270-278.

¹⁹⁴Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I*, s. 14; Saim Yörük, *a.g.t.*, s.124.

¹⁹⁵Yılmaz Kurt-..., *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV...*,s. L ; Saim Yörük, *a.g.t.*, s.124.

¹⁹⁶Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.270.

¹⁹⁷F. Duygu Oral, *a.g.t.*, s. 53; Saim Yörük, *a.g.t.*, s.124; Halaçoğlu bu mahallenin Tepebağ Mahallesi ile aynı olduğunu vurgularken Yılmaz Kurt 1572 tahririnde Tepebağ ve Debbâğhane’nin iki ayrı mahalle olarak kayıtlı olduğunu ifade ederek bu görüşe katılmaz. Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.48.

¹⁹⁸Duygu Oral, *a.g.t.*, s. 51; Saim Yörük, *a.g.t.*, s.124.

¹⁹⁹Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s. 49; Saim Yörük, *a.g.t.*, s.125.

²⁰⁰Saim Yörük, *a.g.t.*, s.125-125.

²⁰¹Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s. 272.

Tepebağ'ın güney taraflarında Mescid-i Saçlı Ahmed Mahallesi²⁰², Ramazanoğulları Çarşısı'nın hemen kuzeyinde Karasofu diğer ismiyle Ahilü Mahallesi²⁰³ konumlandı. Ramazanoğulları Çarşısı'nın doğusunda, Ulu Cami'nin güney taraflarında Keçeci Mahallesi/İsa Hacıoğlu Mahallesi²⁰⁴, Ramazanoğlu Çarşısının altıncı kapı çıkışında Ağca Mescid Mahallesinin batısında Kadı Mescidi Mahallesi²⁰⁵, Kadı Mescidi Mahallesi'nin kuzeyinde Veled-i Kantar yer aldı. Selim Bey Mahallesi²⁰⁶, Baytemür Mahallesi²⁰⁷ ve Ramazan Ağa Mahallesi²⁰⁸ de Ramazanoğlu Çarşısının güneyinde oluştu. Yortan Mahallesi ise aynı bölgede Taş köprü ile hükümet konağı arasında Seyhan Nehri kıyısında oluşan Debbeğhane Mahallesinin ilerisine yerleşti. Söz konusu bölgede, Baytemür ve Sugediği mahalleleri ile şehrin merkezi arasında 1570'lerde Sarıyakub ve Ali Dede²⁰⁹ Mahalleleri yerini aldı²¹⁰. Seyhan Nehri

---

²⁰²Duygu Oral, *a.g.t.*, s. 52. Daha sonra bu mahalle Saçlı Hamid olarak anılmıştır. Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.272.

²⁰³Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I*, s. 11;Yılmaz Kurt –..., *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV*, s. XIII-XIV, L; Saim Yörük, *a.g.t.*, s.124.

²⁰⁴Yılmaz Kurt-..., *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV*, s. LI, Saim Yörük, *a.g.t.*, s.125.

²⁰⁵Söz konusu Mahalle 17. yüzyıldan sonra Eski Hamam Mahallesi olarak adlandırıldı. Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.272.

²⁰⁶Daha sonra Su Gediği Mahallesi adını aldı. Alkan, *a.g.t.*, s.273.

²⁰⁷Demirci esnafının bulunması nedeniyle Demirciler olarak da anılmaktadır. Yılmaz Kurt-..., *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV*, s.2;Yılmaz Kurt, “Ramazanoğulları Çarşısı”, s.74; Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s. 273; Saim Yörük, *a.g.t.*, s.125.

²⁰⁸Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.48; 16. yüzyıldan sonra Helhal Mahallesi adını aldı. Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.273; Yılmaz Kurt-..., *Çukurova Tarihi Kaynakları IV*, s.2; Saim Yörük, *a.g.t.*, s.126.

²⁰⁹Sözkonusu mahalle Mescid-i Derviş Ali Mahallesi adıyla kurulmuş daha sonra Ali Dede adını almıştır. *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, s. 32; Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları III*, s.18; Saim Yörük, *a.g.t.*, s.127.

²¹⁰Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s. 273.

kıyısında, Debbâğan Mahallesi'nin güneyinde Ramazanoğulları vakıf kayıtlarında Harapbağçe olarak isimlendirilen mevkide Mescid-i Hacı İbrahim Mahallesi, Taş Köprü'nün karşısında Zaviye-i Yaraşdede Mahallesi yer almaktaydı²¹¹. Şehir surlarının batı yönünde Tarsus tarafından gelen ticaret kervanlarından bac alınan kapıda Bab-ı Tarsus Mahallesi oluştu²¹². Bu mahallenin etrafında daha sonra Savcızâde ve Mahmut Paşa Mahallesi konumlandı. Bu mahallelerin kuzeyinde Neccarân Mahallesi, Ağca Mescid Mahallesi yakınında Emirler Mahallesi yer aldı. Kentin tek gayrimüslim mahallesi olarak verilen mahalle Taife-i Ermeniyân Mahallesiydi. Sözkonusu mahalle daha sonra Zimmiyan Mahallesi olarak anılmıştı²¹³.

16. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ramazanoğlu merkezli yapılanmaya diğer aileler de katılmaya başladı. Bu durum kentin mekânsal yapısına da yansdı, nüfus artışına bağlı olarak da yeni mahalleler oluştu. 17. yüzyıl boyunca da Adana kenti büyümeye devam etti, 1700 yılına gelindiğinde mahalle sayısı 37'ye ulaştı²¹⁴. Nitekim 17. Yüzyıl sonunda Ramazanoğlu Çarşısının kuzeyinde Durmuş Fakih Mahallesi yerini aldı. Saçlı Hamid Mahallesi sınır olan Helhal Mahallesiydi. Kayalıbağ Mahallesi ile Hacı Hamid Mahallesi arasında Şeyh Muslihiddin Mahallesi, Çukur Mescid Mahallesi'nden ayrılan Eski Çarşı Mahallesi, Ramazanoğulları Çarşısı'nın doğusunda ortaya Soku Bağçesi Mahallesi, Su Gediği Mahallesi'nden ayrılan Mestanzâde Mahallesi; şehrin kuzeye doğru genişlemesi sonucunda Kayalıbağ Mahallesi ile Çınarlı Mahallesi arasında Ağa Mehmed

---

²¹¹Saim Yörük, *a.g.t.*, s.125-126.

²¹²Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.274; Saim Yörük, *a.g.t.*, s.124.

²¹³Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.274.

²¹⁴Saim Yörük, *a.g.t.*, s.127.

Mahallesi, şehrin kuzeybatı yönünde Mermerli Mahallesi; batı yönünde Cami-i Atfık Mahallesi'nin batısında Hamam Kurbu Mahallesi ve Taşçıkan Mahallesi; güney yönünde Ali Dede Mahallesi'nin güneyinde Paşa Nebi Mahallesi, Gurbetân Mahallesi ve bu mahallelerin batısında Şeyhmustafa Mahallesi konumlandı. Yine aynı dönemde şehri çevreleyen bahçeler de Bağçeciyan Mahallesi olarak anılmaktaydı.

18. yüzyılda, Ali Dede Mahallesinin batısında, Dervişpaşazade Mahallesi'nin güneyinde Savcızâde, bunun kuzeyinde Hocavezîr mahallesi oluştu. Hocavezîr ile Savcızâde Mahalleleri arasında Dervişpaşazade Mahallesi konumlandı. Bab-1 Tarsus Mahallesinin batısında Hanedân Mahallesi, bunun yanında Hurmalı Mahallesi, Ağa Mehmed Mahallesinin batısında Çınarlı Mahallesi oluştu. Bab-1 Tarsus Mahallesine yakın Han Kurbu Mahallesi yerini aldı. Kassâb Bekir Mahallesi de bu dönemde ortaya çıktı. Zımmiyân Mahallesi'nin batısında Kuruköprü Mahallesi, Kuruköprüye yakın bir yerde Mermerli Mahallesi, Neccarân Mahallesi yakınına, Çınarlı Mahallesi'nin doğusuna Yarbaşı Mahallesi yerleşti. Yine Tepebağ Mahallesi yanında, Tekyekurbu Mahallesi'nin kuzeyinde Kansafzade, Saçlı Hamid Mahallesi yanında Sarrâcân, Kayalıbağ Mahallesi taraflarında Şeyhzade (Şeyh Mustafa), Paşa Nebi ve Ağa Mehmed mahalleleri sıralandı. Hamam Kurbu ve Dervişpaşazade mahallelerinin kuzeyinde Hocavezîr Mahallesi yine Soku Bağçesi ve Harapbağçe de mahalleler arasına eklenmiştir. Bunların dışında Taşçıkan, Sarıyakub Mahallesi civarına Hamam Kurbu, Debbâğan Mahallesi yakınında Çerağhane Mahallesi kentte yerlerini aldı. Ayrıca konumları tespit edilememiş Harklı, Şabaniye, Hızırmescid, Bucak, Tercan, Sisli, Vezirli Mahalleleri de kentte bulunmaktaydı.

18. yüzyılın ilk yarısında Adana'ya 13 mahallenin eklenmesiyle mahalle sayısı 47'ye yükselmiştir. Daha sonraki yıllarda da kent genişlemesini devam ettirmiştir. Aynı yüzyılın ortalarında Şabaniye ve Bakırsındı mahalleleri ortaya çıkmıştır²¹⁵. 19. yüzyılın ikinci yarısında ise Derun-ı Kale, Dar-ı Cısr, Ekmeler, Han-ı Acem, Harapbağçe, Haşim, İlyas Ağa, Karalar, Muzurlu(?), Opası-Opesi(?), Paşa, Sultan, Yüksek Dolap, Akkapı, Candıroğlu mahalleleri eklenmiş mahalle sayısı 69'a yükselmiştir²¹⁶.

Seyahatnemelerden kentin mimari yapısına ve sokaklarına ilişkin bilgiler edinmek de olanaklıdır. Evliya Çelebi kentin kaldırımları olmadığını, pazar içinde duvar kenarlarında piyade kaldırımları olduğunu²¹⁷, kentte kale içinde 37 toprak örtülü ev ve bir küçük caminin bulunduğunu belirtmektedir²¹⁸. Kale dışında kalan yerleşimleri “varoş-ı azim” olarak tanımlamakta ve burada 8700 toprak evin olduğunu aktarmaktadır²¹⁹. Griffiths ise 1805'de Adana kentini anlatırken özellikle mezarlığa vurgu yapmış, birkaç camisi ve hamamı olduğunu ifade etmekle yetinmişti²²⁰. Labord, 1825'de kentin merkezini perişan evler ve çamurlu sokaklar ile tasvir etmektedir²²¹. William da 1838'de kentin evlerinin genellikle iki katlı olduğunu ve tuğladan yapıldığını ifade etmektedir²²². Yine 19. yüzyılın ilk yarısında

---

²¹⁵17. ve 18. yüzyıl Adana mahalle gelişimi ile ilgili bkz. Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s. 269-278; Saim Yörük, *a.g.t.*, s.121-133.

²¹⁶1284 Halep Vilayet Salnamesi, s. 185-186.

²¹⁷Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, c.9, s.170; Yücel Dağlı, “Evliya Çelebi'de Adana”, s.281.

²¹⁸Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, c.9, s.168; Yücel Dağlı, “Evliya Çelebi'de Adana”, s.277.

²¹⁹Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, c.9, s.169.

²²⁰M.D. Griffiths, *Travels in Europe, Asia Minor...*, (1805), s.307.

²²¹Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına...*, s.194.

²²²William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor...*, s.86

Adana'ya gelmiş olan Habeeb Rısk Adana'nın görüntüsünü çekici bulmaz ve evlerin oldukça kötü görüldüğünü vurgular²²³.

Mahallelerin yanında Adana kentinin etrafı bahçelerle çevrilidir. 1572 tahririnde bostanlar ve sahiplerinin ismi ve elde edilen vergi gelirleri açıklanmıştır. Nitekim Evliya Çelebi de kentin çevresinde on bir bin bağ ve bahçenin öşür verdiğini anlatmaktadır²²⁴. 19. yüzyılda bu bahçeler sokaklar şeklinde verilmektedir. Gerek cizye defterleri gerekse nüfus defterlerinde mahallelerden sonra bahçeler başlığı altında Döşeme, İlyas Ağa ve Sultan Zokak sokaklar şeklinde verilmiştir²²⁵. Gezgin Labord'da 1825'de Adana'nın kenar mahallelerdeki binaların bahçeler içinde ayrı halde yapıldığını aktarmaktadır²²⁶. Adana Vilayet Salnamelerinde de benzer bilgiler yer almaktadır²²⁷.

---

²²³Habeeb Rısk Allah Efendi, *The Tistle and The Cedar of Lebanon*, London, James Madden, Leadenhall Street, London, (1853), s.65.

²²⁴Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, c.9, s.170; Yücel Dağlı, "Evliya Çelebi'de Adana", s.281.

²²⁵ML.VRD.CMH, 1273; Adana Nüfus Defteri, nr.3699.

²²⁶Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına...*, s.194; Sema Yavuz-Özlem Özmen, "Gezginlerin Yüzyılım Ötesinden Gelen Sesi", s.295.

²²⁷ 1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.52

İKİNCİ BÖLÜM

Adana'nın İdari ve Sosyal Yapısı

2.1 İdari Yapı

2.1.1 İdari Bölümlenme

Osmanlı askeri ve idari birim olarak eyalet ve sancaklara, adli ve idari birim olarak kazalara ayrılmıştı. Birkaç sancağın bir araya getirilmesiyle oluşturulan eyaletler beylerbeyi, sancaklar ise sancakbeyi tarafından yönetilmekteydi. Beylerbeyi eyaletin baş sancağı olan “Paşa Sancağı” denilen yerde otururdu. Ancak Sivil yönetim açısından paşa sancağında bey olmaktan başka yetkisi yoktu²²⁸. Osmanlı vergi kanunnamelerinde tamamen sancak esas alınmış ve bütün idare çatısını birinci derecede kadının ve ikinci derecede sancakbeyinin üzerine kurmuştu. Bu nedenle de beylerbeyi paşa sancağı dışındaki sancaklara karışmamış, yalnız reaya ve sancakbeyleri arasındaki anlaşmazlıklara merkezin izniyle müdahale edebilmişti.

16. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan gelişmeler eyalet ve sancak yönetiminde birtakım değişimlere neden olmuştu. Ancak bu değişim termonolojik değildi. Nitekim idari taksimat ünitelerinin esasını yine sancak ve eyalet oluşturuyordu. Ancak eyalet ve sancakların yönetim biçimlerine ve gelirlerinin ne şekilde toplanacağına yönelik değişiklikler yaşanmış buna bağlı olarak da yöneticilerin niteliği değişmişti. Uygulanan sistem yine timar sistemi idi ancak gelir kaynaklarının mahiyeti değişmişti²²⁹.

---

²²⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi Anadolu Kentleri'nin...*, s.10.

²²⁹Orhan Kılıç, “XVIII. Yüzyılın ilk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması”, (Ocak-Şubat 2000), *Osmanlı Özel Sayısı I*, S.31, Yeni Türkiye Yayınları, s. 442-443.

Öte taraftan 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde vezir rütbesine sahip olanların yani beylerbeyi ya da vali olmaya hak kazananların sayısı artmış ancak eyalet sayısı aynı kalmıştı. Bu durum bu kişilere uygun görev yeri bulunamaması sorununu doğurmuştu. Bu durumda hükümet bazı sancakları bağlı oldukları eyaletlerden bölerek bu kişilere buraların gelirlerini arpalık olarak vermeye başladı. Ancak bu kişiler kendilerine gelir olarak verilen yerlere gitmek ve yönetimi ele almak yerine kendilerine vekil tayin ederek merkezde kalmayı tercih etmişlerdi. O bölgenin belirli ailelerine mensub olan bu vekil kişiler önceleri “müsellim”, “kaymakam” daha sonraları ise mütesellim olarak adlandırılmıştı²³⁰. Yine III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid reformlarının uygulanması için gereken para bazı sancak gelirlerinin yeni kurulan hazineye aktarılmasıyla sağlanmış ve buraların idaresi için yine mütesellimler görevlendirilmişti²³¹. Eyalet yönetiminde valinin dışında onunla aynı yetkiye sahip mutasarrıf da bulunmaktaydı. Vezir rütbesi almış kişilere hükümet çeşitli nedenlerle uygun görev yeri veremeyince, bunların geçimlerini sağlamak için arpalıkta olduğu gibi birkaç sancağın yönetimini veriyordu. Buraların idarecisi de mutasarrıf olarak adlandırılmıştı. Kimi zamanda başka görevi olan paşa veya vezire ek gelir olarak bazı sancakların yönetimi mutasarrıflık olarak verilmişti. Mutasarrıfların valilerlerden farkı kendilerine bir paşa sancağı seçip orada

---

²³⁰Musa Çadırcı, “Tanzimat’ın İlanı Sırasında Türkiye’de Yönetim (1826-1839)”, *Belleten*, c. LI/201, (1988), s.1216; Aynı makale “Tanzimat’ın İlanı Sırasında Türkiye’de Yönetim”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s.98-99.

²³¹Musa Çadırcı, “II. Mahmut Döneminde Mütesellimlik Kurumu”, *DTCF Dergisi* XXVIII/3-4 (1977), s.288; Aynı Makele “II. Mahmut Döneminde Mütesellimlik Kurumu”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s.31.

oturmalarıydı. Bazı istisnai durumlarda bazı mutasarrıflar bir merkez sancak seçip yönetimi doğrudan üstlenmişlerdi²³².

Taşrada vali ve mutasarrıfın dışında muhassıl denen yöneticiler de bulunmaktaydı. Önceleri geliri doğrudan hasların yönetiminde olan bu görevliler daha sonraları mutasarrıflar gibi eyalet ve sancak yönetiminde bulunmuşlardı. Ancak valilik gibi genel ve yaygın bir uygulama alanı bulamamışlardı²³³.

Taşrada görülen bir diğer yönetici de voyvodaydı. Önceleri has denen gelir bölgelerinin yönetimini onların sahipleri adına yüklenen voyvodalar daha sonraları vali ve mutasarrıflar adına onlara ek gelir olarak verilen serbest tımarların yönetiminde bulunmuşlardı. Tımar sisteminin bozulmasıyla iltizam ve mukataa usulüne geçilmesi voyvodaların taşra yönetiminde daha sık görülmesine yol açmıştı.

1836 yılına gelindiğinde Anadolu'da oluşturulan redif taburlarının artan ihtiyaçlarını karşılamak gerektiği gibi eğitim almalarını sağlamak amacıyla klasik idari sistem kökünden değiştirilerek müşirlikler oluşturuldu ve valinin yerini müşirler aldı. Bununla çok dağınık halde bulunan redif taburlarının bir elden yönetilmesi amaçlanmıştı. Müşirler genellikle devlete büyük fayda sağlamış kişilerden ve yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusuna yararlılık gösteren subaylar arasından seçilmişti²³⁴.

Tanzimatla ülkede yapılan bazı düzenlemelerden biri olan muhassıllık uygulaması iki yıl gibi kısa bir süre denendi. Bu yöntemden beklenen verim

---

²³²Musa Çadırcı, “*Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*”, s.21.

²³³Musa Çadırcı, “*Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*”, s.22.

²³⁴Sadık Fatih Torun, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yakınçağ Tarihi), Ankara, 2005, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.17.

alınmayınca 1842’de idari yapıda yeni değişiklikler yapılarak kaza idari birimi oluşturuldu. Buna göre eyaletin maliye, mülkiye, zabtiye işleri valiye verildi ve ona yardımcı olmak üzere bir defterdar görevlendirildi. Sancaklara ise kaymakam ve yeni idari birim olan kazalara eşraf-ı hanedândan bir müdür atanıyordu. Böylece idari bölümlenme eyalet, sancak ve kaza olarak yeniden belirlendi. 1858 talimatnamesiyle de ülke idari bölümlenmesi eyalet, liva, kaza ve köydü. Söz konusu talimatnameye göre eyalet vali, liva kaymakam ve kaza müdürler tarafından yönetilecekti²³⁵. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile eyalet ismi vilayet olarak değiştirilmiş ve her vilayet sancaklara, sancaklar kazalara ve kazalar da köylere bölünmüştü. 1871 Vilayet Nizamnesi ile de vilayetler livalara, livalar kazalara kazalar nahiyelere nahiyeler ise köylere ayrılmıştı.

Osmanlı’da 1840’dan itibaren Tanzimatın ilkelerinin nasıl hayata geçirileceği konusunda bir program olmaması nedeniyle, ekonomik, sosyal, adli yenilikler merkezin kesin denetiminin olduğu Edirne, Bursa, Ankara, Aydın, İzmir, Konya ve Sivas gibi merkeze yakın eyaletlerde uygulanmaya başlandı. İdari taksimatta da yer yer değişiklikler yapıldı. Eyaletlerin sınırlarında gerekli olduğu düşünölen değişiklikler yapılırken, yeni eyaletler oluşturuldu.

Bu anlamda Adana’nın bir eyalet, sancak ve kaza merkezi olarak idari teşkilatlanması 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar şöyleydi:

Osmanlı döneminde Adana’nın ilk idari yapısı Çukurova, Suriye ve Mısır’ın alınmasıyla düzenlendi. Bu düzenlemede Şam ve Halep birleştirilerek Arap Vilayeti oluşturuldu. Ömer Lütfi Barkan “Vilayet-i Çukurabad” adıyla Arap Vilayeti içinde ayrı bir vilayet olarak teşkilatlandığını ve 1519–1525 yıllarında Adana’nın bu vilayet

---

²³⁵Sadık Fatih Torun, *a.g.t.*, s.52.

içinde yer aldığını belirtmektedir²³⁶. Ancak Çakar, 1522 Kanuni Sultan Süleyman Kanunnamesine göre oluşturduğu idari taksimatta Adana ve Çukurabad sancağını Şam Vilayetine bağlı olarak vermektedir²³⁷. 1530-1533’lerde Çukurova’daki Sis, Adana, Tarsus ve Özer sancakları Çukurabad vilayeti olarak anılırdı. Kıbrıs alınınca, Kıbrıs Beylerbeyliği kuruldu. Anadolu Vilayetinden Alaiye ve İçel, Halep’ten Tarsus ve Zülkadiriye ‘den Sis sancakları ayrılarak bu beylerbeyliğe bağlandı. Adana Halep Vilayeti’ne bağlı kaldı. 1536–1537 yılları arasında Adana sancağı Adana, Yüreğir, Sarıçam, Dundarlu-Bulgarlu, Hacılı, Ayas, Karaisalı ve Kınık nahiyelerinden oluşmaktaydı²³⁸. Bir süre sonra Adana, Halep Eyaletine dâhil edildi²³⁹. Bu yeni durum 1608’e kadar devam etti²⁴⁰. 1608’de yurtluk ocaklık statüsüne son verildikten sonra, 1831’e kadar Adana bazen Halep Eyaletine bağlı bir sancak, bazen de müstakil bir eyalet oldu. Nitekim, 1631-1632 tarihli idari taksimat

---

²³⁶Vilâyet-i Çukurâbâd Adana, Tarsus, Sis ve Üzeyir sancaklarından oluşur. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul, 1943, s.204; Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları, I, 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, TTK, Ankara, 2004, s.XXIII.

²³⁷Enver Çakar, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun İdari Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12, S.1, Elazığ, 2002, s.277.

²³⁸Yusuf Halaçoğlu, “Adana”, s.350.

²³⁹Enver Çakar, XVI. Yüzyılda Halep (1516-1566), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2003, s.28–83; Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu, Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara, 2007, s.33.

²⁴⁰Mustafa Alkan, “Adana’nın İdari Yapısı (1516–1923)”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl 9, Sayı 25, Yaz, Erzurum, (2005), s.257.

defterinde Adana eyaleti ve Adana, İçel, Tarsus, Sis sancaklarından oluşmaktadır²⁴¹. 17. yüzyıla ait kanunnâme ve risalelerde ise Adana, Halep Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak gösterilmektedir²⁴². Nitekim Turan da makalesinde 1653'de Adana Eyaleti'nin kaldırılarak tekrar Halep'e bağlandığını ifade etmektedir²⁴³. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Adana'nın Adana, Tarsus, İçel ve Aliye sancaklarından oluşan bir eyalet olduğunu belirtmektedir²⁴⁴. 1688'de Adana yine eyalettir²⁴⁵. 1689 ve 1700 tarihli tevcih defterlerine göre ise Adana Eyaleti, Tarsus, Sis, İç-il ve Alaiye sancaklarından oluşmaktaydı²⁴⁶. 1708'de Adana Konya Eyaleti'ne bağlandı²⁴⁷. 1717-1730 yıllarına bakıldığında Adana Eyaleti Adana, Tarsus, Sis ve İçel sancaklarından oluşmaktaydı²⁴⁸. Alkan'a göre 1777-1787'de aynı durum geçerliydi²⁴⁹. Kenan Ziya Taş da 1783-1785 yıllarında Adana Eyaletinin idari yapısını "Nefs-i Şehr-i Adana, Kaza-yı Yüreğir, Kaza-yı Kara Isalu, Kaza-yı Kara Kışla, Kaza-yı Sarıçam, Nahiye-yi Dünderlu, Nahiye-i Cânib-i şehr" şeklinde vermektedir²⁵⁰.

---

²⁴¹Şeraffettin Turan, "17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Ankara, 1963, s.217.

²⁴²Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman Der-Hulasa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, (Önsöz M. Tayyib Gökbilgin), İstanbul, 1280, s. 55.

²⁴³Şeraffettin Turan, "17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı", s.203.

²⁴⁴*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c.9, s.168.

²⁴⁵Mustafa Alkan, "Adana'nın İdari Yapısı...", s.257.

²⁴⁶Saim Yörük, *a.g.t.*, s.38.

²⁴⁷Menemencioğlu Ahmed Bey, *a.g.e.*, s.XIV.

²⁴⁸Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, TTK, Ankara, 1997, s.19; Mustafa Alkan, "Adana'nın İdari Yapısı...", s. 257-258.

²⁴⁹Mustafa Alkan, "Adana'nın İdari Yapısı...", s.257.

²⁵⁰Kenan Ziya Taş, "18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana Şehri", *OTAM*, S. 9, Ankara, (1998), s. 371.

1828’de Adana ve Tarsus Mukataat Hazinesi’nce mütesellimlikle yönetildi²⁵¹. 1831 tarihli “*Osmanlı Devletinin Eyalet ve Sancak Mülki Taksimatı*” adlı düzenlemede Adana, Tarsus, Beylan (Bilan), Payas (Üzeyir) ve Kars- Maraş (Kadirli) sancakları Adana Eyaletini oluşturuyordu²⁵². Daha önce de belirtildiği üzere Adana 1833–1840 yılları arasında İbrahim Paşa yönetimindeydi. Mehmet Ali Paşa işgalinin sona ermesiyle Adana eski statüsünü yeniden kazandı²⁵³. 1845’de aşiretlerin iskânı ve vergilerin tanziminde kolaylık sağlayacağı düşüncesiyle Adana ve Maraş’ın birleştirilmesi gündeme geldi²⁵⁴. 1850’lerde Adana Eyaleti, Adana, Tarsus, Bilan, Karaisalı, Nallu, Payas (Üzeyir), Maraş livalarından oluşuyordu²⁵⁵.

1859’da emniyeti olmayan bazı bölgeler valilikten mutasarrıflığa dönüştürüldü. Adana da bu eyaletler arasındaydı²⁵⁶. Bundan sonraki üç yıl Adana

---

²⁵¹BOA, HAT 461/22621-C; BOA, HAT 538/26537, 29 Zilhicce 1245 [21 Haziran 1830]; BOA, HAT 540/26673, 29 Zilhicce 1246 [10 Haziran 1831]; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin...*, s.15; Musa Çadırcı, “II. Mahmut Döneminde...”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye....*, s.31.

²⁵²Anadolu Vilayeti Taksimatı, No.35 (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yazmalar Kataloğu, Y. 35); Fazıla Akbal, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus”, *Bellekten*, XV/60, Ankara, 1961, s.623; Mustafa Alkan, “*Adana’nın İdari Yapısı...*”, s.258.

²⁵³Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, 1: Anadolu’nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları 160, Seri: VII, Sayı: A.9, 2. Baskı, Ankara, 2000, s.117.

²⁵⁴BOA, HR. MKT 13/32, 21 Ramazan 1262 [12 Eylül 1846].

²⁵⁵Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VI, s.128.

²⁵⁶BOA, A.MKT.UM 386/5, 24 Cemaziyelevvel 1276 [19 Aralık 1859]; Takvim-i Vekayi, Defa 576, 15 Cemaziyelevvel 1276 [10 Aralık 1859]; Vecihi Tönük, *Türkiye’de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Seri III, Sayı I, Ankara, 1945, s.128; Andrew Gordon Gould, *Pashas and Brigands: Ottoman Provincial Reform ...*, s.49.

mutasarrıflar aracılığıyla yönetildi²⁵⁷. 1863'de tekrar Adana eyalet statüsünü kazandı²⁵⁸.

1864'de Fırka-ı İslahiyenin bölgeye gelişi sırasında çıkacak olası bir ayaklanmaya karşı etkin mücadele yapabilmesi için bugünkü olağanüstü hal valiliğine benzer şekilde Adana Eyaleti ile Kozan ve Maraş Sancakları Halep Eyaleti'ne bağlandı ve mülki idari yapıda meydana getirilen bir değişiklikle de eyalet sisteminden vilayet sistemine geçildi²⁵⁹. Halep Vilayeti Adana ve Maraş Eyaletleriyle Urfa Mutasarrıflığının birleştirilmesiyle oluşturuldu²⁶⁰. Böylece Halep vilayeti Payas, Adana, Kozan, Maraş, Urfa ve Zor olmak üzere yedi sancağı kapsadı²⁶¹. Adana Halep'e bağlı sancak konumunu aldı²⁶². Ancak 19. yüzyılda modern tarıma açılan ve diğer merkezlerle dolaysız üretim ilişkilerine giren Çukurova bir iktisadi kontrol merkezi haline geldi. Bölgenin Adana kenti Halep'e nazaran gittikçe güçlenen bir faaliyet merkezi olduğundan ayrı bir idari birim olarak teşkilatlandırıldı²⁶³.

Bu nedenle de Adana 1870'de Halep'ten ayrılarak vilayet oldu. 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında Adana Vilayeti Adana, Mersin, Cebel-i Bereket, Kozan, İçel olmak üzere beş sancağı kapsamaktadır²⁶⁴.

---

²⁵⁷1277-1278-1279 Devlet Salnamesi

²⁵⁸1280 Devlet Salnamesi, s.1.

²⁵⁹A. Cevdet, *Tezâkir*, Tezkire 30, s.199.

²⁶⁰BOA, C.DH 79/3907, 29 Şaban 1282 [1 Ocak 1866]; Andrew Gordon Gould, *Pashas and Brigands: Otoman Provincial Reform...*, s.120.

²⁶¹A.Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Tezkire 31, s.202.

²⁶²1283 Devlet Salnamesi, s. 77; Cengiz Eroğlu-..., *Vilayet Salnamelerinde Halep*, s.38.

²⁶³İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare...*, s.428.

²⁶⁴Şemseddin Sami, *Kamusü'l-a'lam*, c.1, s. 395.

16. yüzyılda Adana sancağının batı sınırının hemen hemen bugünkü Tarsus sınır ile aynı olduğu görülmektedir. Sancağın sınırı kuzeyde Karaisalı ve Pozantı ilçelerini içine alıp Kozan ve Kadirli'nin batısından Hamus çayını izleyerek güneye inmekteydi. Sancağın güneybatısında Kınık nahiyesi bulunuyordu. Akdeniz kıyısındaki bugünkü Yumurtalık ilçesi Ayas antik Mağaros şehrinin beş kilometre güney doğusunda bulunmakta ve o zaman bir köy olan Karataş'ı içine almaktaydı²⁶⁵. Bu dönemde Adana Sancağı sayım defterlerine göre, Adana ve Kınık kazalarıyla Sarıçam, Dünderlı ve Bulgarlı, Hacılı, Karaisalı, Berendi ve Ayas nahiyelerinden oluşmaktaydı²⁶⁶. Alkan, Adana Sancağının oluşan bu idari yapılanmasını 19. yüzyıla kadar devam ettiğini belirtmekte ve 1690–1840 yılları arasında Adana Sancağının Adana, Karaisalı, Sarıçam Yüreğir kazaları, Canib-i şehir, Dünderlı, Hacılı/Buraklı, Karakışla, Misis, Yüreğir, Ayas, Berendi nahiyeleri, Çamardı kasabası ve bu idari birimlere bağlı köy ve mezraalardan oluştuğunu aktarmaktadır²⁶⁷. 1859'dan sonra Adana Sancağı'na Kırım'dan gelen Nogaylar Yarsavut Köyüne yerleştirildi ve Muhacirin adı verilerek nahiye yapıldı²⁶⁸. 1864'de Adana Sancağı Nefs-i Adana,

---

²⁶⁵Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.26.

²⁶⁶Mustafa Alkan, “Adana'nın İdari Yapısı...”, s. 260; Yurt Ansiklopedisi, c.1, s. 28.

²⁶⁷Mustafa Alkan, “Adana'nın İdari Yapısı...”, s. 260.

²⁶⁸Nogay göçleri ve bunların yerleştirilmesi ile ilgili elimizde çok sayıda arşiv belgesi bulunmaktadır. “Adana Eyaletinde iskan kılınan muhacirine itası lazım gelen araziye taksim ve tahrir etmek üzere bi'l-irade-i seniyye memur ve tayin kılınmış...” BOA, A.MKT.MHM, 204/89, 24 Cemaziyelvel 1277 [8 Aralık 1860]; “Adana Eyaletinde iskan olunan muhacirine itası lazım gelen öküzlerden beş yüz elli iki re's ita ile beynlerinde tevzi' olunarak zıraate teşebbüs ittirildiği ...”, BOA, A.MKT. MHM 201/7, 14 Cemaziyelvel 1277 [28 Kasım 1860], Adana Mutasarrıfı Ahmed Paşaya gönderilen yazı; “Adana Eyaletinde iskan ettirilmiş olan muhacirin için Kayseriye Sancağı emvalinden havale olunan mebalığın serien tesviyesi hakkında...” BOA, A.MKT.MHM, 198/22 4 Rebülahir 1277 [20 Ekim 1860], Maliye Nezaretine Gönderilen Yazı; BOA, A .MKT. MHM, 189/55, Maliye

Tarsus, Mersin ve Karaisalı kazalarını içine alıyordu. 1872’de Adana Sancağı Tarsus, Mersin, Karaisalı kazalarından ve Sırkıntı, Karsandı, Misis, Muhacir, Karataş, Karahacılı ve Yüreğir nahiyelerinden oluşmaktaydı²⁶⁹. 1873’de Adana Sancağı kazaları bir önceki yıllarla aynıydı²⁷⁰ Ancak nahiye sayısı sekizdi²⁷¹. 1876’da da Adana Sancağı aynı idari yapılanmaya sahipti²⁷².

Adana kazasının konumu, 16. yüzyılda ilk idari taksimatta, nahiye ve kaza ayrımı yapılmadan cemaatler ve mezralarla birlikte yazılırdı²⁷³. Alkan 16. yüzyılda Adana kazasının sınırlarını, doğusunda Ceyhan Nehri, batısında Tarsus sınırı, güneyinde Akdeniz, kuzeyinde ise Sis Sancağı şeklinde aktarmaktadır.²⁷⁴ 19. yüzyılın ortalarında Adana’nın nahiyeleri ise Misis, Karsantı, Sırkıntı-i zir, Bozdoğan-zir idi²⁷⁵.

Daha önce de belirtildiği gibi Ramazanoğulları döneminde Adana surların içinde ve eteğinde, küçük bir yerleşim yeri idi. 16. yüzyılın ilk yarısında Adana

---

Nezaretine Gönderilen Yazı; “Adana Eyaletine li-ecli’l-iskan irsal ve i’zâm kılınmış olan Nogay Muhacirlerinin zıraat ve hırsatten...” BOA, MKT.MHM, 188/81, 20 Zilhicce 1276 [9 Temmuz 1860], Adana Mutasarrıfına gönderilen yazı; BOA, MKT.MHM, 198/21, 27 Zilhicce 1276 [16 Temmuz 1860]; “Li-ecli’l-iskan Adanaya gönderilen Nogay Muhacirleri mesarifatı için...” BOA, A.MKT.MHM, 188/19, 27 Zilhicce 1276 [9 Temmuz 1860], Adana Mutassarrıfına Gönderilen Yazı, Bkz. Hilmi Bayraktar, “Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti’ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)”, *Bilig*, S. 45, Bahar, 2008, s.45-72.

²⁶⁹1289 Adana Vilayet Salnamesi, s. 49–60.

²⁷⁰1290 Adana Vilayet Salnamesi, s. 53; 1290 Devlet Salnamesi, s.256.

²⁷¹1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.53.

²⁷²1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.52-59.

²⁷³Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.37-38.

²⁷⁴Mustafa Alkan, “Adana’nın İdari Yapısı...”, s.261.

²⁷⁵A. Cevdet Paşa, Tezakir, Tezkire 36, s.220–225.

belgelerde nahiye, belde ve kasaba olarak nitelendirilmektedir²⁷⁶. Kentin gelişimi birinci bölümde değindiğimiz gibi Osmanlı döneminde oldu²⁷⁷. Nitekim Piri Bey (1517–1568) kenti yeniden yapılandırdı. Piri Bey babası Halil Bey’in başlattığı külliyei tamamladı ve yaptığı eklemelerle Ramazanoğlu İmaret Sitesini oluşturdu. Ramazanoğlunun bölgeyi ele geçirdiğinde Ek tablo I’de de görüldüğü gibi üç mahalleden oluşan Adana 1572’de 28²⁷⁸, 1752’de 46²⁷⁹, 1830’da 52²⁸⁰, 1867’de 69²⁸¹ mahalleye ulaştı.

2.1.2. İdari Kurumlar ve Görevliler

2.1.2.1. Meclisler

Daha öncede belirtildiği üzere Tanzimat dönemi gereği öncelikli olarak idari yapılanmada yenilikler yaşandı. Bu anlamda Osmanlı’da yerel yönetim birimlerinin çağdaş anlayışa benzer nitelikte ortaya çıkması da bu dönemde oldu. Yerel meclislerin oluşturulma serüveni vergide adaletli olunması gerekliliğinden hareketle başladı. Nitekim yerel meclislerin oluşturulmasındaki amaç da temsili yönetimin organlarını oluşturmak değil, vergi toplamada mültezimlerin yerini alan muhassıllara

---

²⁷⁶Mustafa Akan, “Adana’nın İdari Yapısı...”, s.262.

²⁷⁷M. Hâdi Altay, *Adım-Adım Çukurova*, s.12; Yurt Ansiklopedisi, c.1, s.58.

²⁷⁸Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s. 91

²⁷⁹Ömer Faruk Teber, *a.g.t.*, s.65-67.

²⁸⁰Hatice Ergül, *53 Nolu Şer’iyye Siciline Göre Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ) Anabilim Dalı, Ankara, 2005, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.59-60; AŞS, 53: 102.

²⁸¹1284 Halep Vilayet Salnamesi, s.185–186

yardım etmekti. Yani bu meclislerle vergi toplama işi daha verimli hale gelecekti²⁸². Bu anlamda ilk adım muhassıllık meclislerinin kurulması oldu²⁸³

Muhassıllık Meclisleri, Muhassıl başkanlığında iki kâtip, hâkim (kadı veya naib), müftü, asker, zabtiye, yöre ileri gelenlerinden dirayetkar ve iyi halli dört kişi olmak üzere toplam 10 kişiden oluşturuldu. Bölgede gayrimüslim halk varsa onları temsilen metropolit ve kocabaşlarından iki kişi de bu meclise seçilecekti²⁸⁴. Muhassıllık meclisleri hafta iki üç gün toplanacak, vergi yazımı ve diğer bölge sorunlarını belirli kurallara göre tartışıp karara bağlayarak uygulamaya koyacaktı. Sancak merkezi dışındaki yerlerde de küçük meclisler oluşturulmuş ancak kısa süre sonra vergi gelirlerinin azalmalara yol açtığı, giderlerin artması gerekçesi ile kaldırılmıştı²⁸⁵.

Muhassıllık meclislerinin üyelerinin seçiminde sorunlar yaşanmıştı. Çünkü yönetmelik ayrı cemaatleri düşünmeksizin sadece iki gayrimüslim temsilcinin meclise katılmasını uygun görmekteydi. Yahudi ve katoliklerin yanı sıra Rum ve Ermeni topluluklarının sancakta bir arada bulunmaları ortaya yeni sorunlar

---

²⁸²Musa Çadircı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)”, Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan, *TTK*, Ankara, 1985, s. 261; Ebubekir Ceylan, “Bağdat Eyalet Meclisleri (1840-1872)”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008, s.338.

²⁸³Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin...*, s.209.

²⁸⁴Musa Çadircı, *Tanzimat Dönemine Anadolu Kentleri’nin...*, s.212-213; Musa Çadircı, Osmanlı “İmparatorluğu’nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin...”, s.261; İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İdari Modernleşme ve Mahalli İdare Alanındaki Gelişmeler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makeleler 1*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, s.228.

²⁸⁵Musa Çadircı, *Tanzimat Dönemine Anadolu Kentleri’nin...*, s.212-213; Musa Çadircı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin...”, s.261.

çıkarmıştı. Meclis-i Vala bu gibi bölgelerde her topluluğu temsilen birer kişinin muhasıllık meclislerine katılmaları kararını aldı²⁸⁶

Muhasıllık meclisleri olarak eyalet ve sancak merkezlerinde kurulan ve 1842’de muhasıllığın kaldırılmasıyla “Memleket Meclisleri” adı altında 1849’a kadar çalışmalarını sürdüren bu kurum, yönetimin çeşitli basamaklarında görev alanlarla halk arasında çıkan anlaşmazlıkları bir mahkeme gibi değerlendirerek sonuçlandırır. Yasa yapma yetkisi olmasa da yöneticileri denetleme, vergi gelirlerinin zamanında toplanarak hazineye gönderilmesini sağlama, kaymakam, kaza müdürü ve defterdarların tuttukları aylık ve yıllık gelir gider kayıtlarını inceleme yetkisine sahipti. Bu haliyle Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye’nin taşradaki örneği²⁸⁷. Memleket Meclisleri de yayınlanan talimatname ile “Eyalet Meclisleri” adını aldı. Büyük Meclisler olarak da adlandırılan bu meclisler, yöneten ve yönetilen arasındaki boşluğu doldurmaya yöneldi²⁸⁸. “Eyalet Meclislerine Verilecek Talimat-ı Seniyye” adıyla hazırlanan yönetmeliğin ikinci bölümünde meclis üyelerini kimlerden oluşacağı belirtilmekteydi. Söz konusu meclise, meclis başkanı, iki kâtip ve bir üye doğrudan doğruya hükümetçe atanacaktı. Yönetmeliğe göre vali, defterdar, hâkim (kadı ve naib), müftü ve halktan seçilecek dört müslüman ve

---

²⁸⁶Musa Çadircı, *Tanzimat Dönemine Anadolu Kentleri’nin...*, s. 215 ; Musa Çadircı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin...”, s.262.

²⁸⁷Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin...*, s.212-213; Musa Çadircı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin...”, s.265.

²⁸⁸Musa Çadircı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin...”, s.269; Ebubekir Ceylan, “Bağdat Eyalet Meclisleri (1840–1872)”, s.338; Bu meclislerin ilk olarak Rumeli’de Edirne, Anadolu’da Hüdevândigar ve Arabistan’da Sayda Eyaletlerinde oluşturulması kararlaştırılmıştı. Meclislerin oluşturulmasına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, İ.MVL 131/3511 2 Muharrem 1265 [11 Kasım 1848; Takvim-i Vekayi, 28 Safer 1265 [12 Aralık 1848] , Defa 399.

gayrimüslimlerden birer temsilci eyalet meclislerini oluşturacaktı²⁸⁹. Meclis toplantıları için eyalet merkezlerinde bir daire ayrılacak, Cuma günleri dışında her gün toplantı yapılacaktı. Yönetim ve yargı görevleri olan üyeler (vali, defterdar, hâkim) bütün toplantılara katılmak zorunda değildi. Ancak önemli sorunlar görüşülürken, bütün üyelerin hazır bulunmaları zorunluluğu vardı. Herkesin katılacağı önemli toplantılar hafta iki kez yapılacaktı. Yönetmelik Eyalet Meclislerinin kuruluş, görev ve sorumluluklarını en ince ayrıntısına kadar belirtmekteydi. Söz konusu yönetmelikle meclislere yönetim, yargı, denetleme, sağlık ve eğitim-öğretim alanında görevler verildi. Bu meclisler, yönetimin her basamağında görev alanlarını denetleyecek, halkın mal, can ve ırz güvenliğinin sağlanması için gerekenleri yapacak, onarım ve bayındırlık işleriyle de uğraşacaktı²⁹⁰.

Arşivde rastladığımız bir belgede Adana meclis kararları yer almaktadır. Her ne kadar meclisin ismi verilmemiş ise de tarihi bize sözkonusu meclisin memleket meclisi olduğunu göstermektedir. Söz konusu belgede mecliste alınan 23 karar bulunmaktadır. Kararlar ise, arazinin genişliği (1 md-2 md) ve verimliliği (3 md), bölgede sulu tarımın yapılması için sulama kanallarının oluşturulmasına yönelik ön hazırlıkların yapılması (4. md), nehirlerin ulaşımda kullanılması için kayıkların

---

²⁸⁹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.219; Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin...", s. 271.

²⁹⁰Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.218–224; Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin...", s.276.

yaptırılması (5-9md), kereste yapımı ve ulaştırılması (12-22 md), aşiretler ve aşiretlerin iskânıyla (6-7-8-10-11-12-13-14-15-16-17-18-19-20-21-23 md) ilgiliydi²⁹¹

Eyalet meclislerinin, bazı yerlerde başkan ve memurun maaşına karşılık bulunamaması nedeniyle oluşturulması zaman alacaktı. Hükümet bu nedenle bu gibi yerlerde geçici olarak meclisin, mal müdürü ve defterdar tarafından idare edilmesini uygun buldu. Adana da bu yerlerden biriydi. Adana'da Eyalet Meclisi, 20 Kasım 1850'de Adana Valisi Mustafa Paşa'nın talebiyle Meclisi Valada görüşülerek söz konusu meclisin defterdar ve mal müdürlüğünün birleştirilerek oluşturulmasına karar verildi. Doğal olarak reis Mal Müdürü Hakkı Efendi oldu. Memleket Meclisi azaları Eyalet Meclisi talimatnamesine göre düzenlenerek çalışmalarına devam etti²⁹². Gayrimüslim halktan dört temsilci dağılımı her topluluktan bir kişi şeklindeydi. Ancak gayrimüslim halk bir anda temsil hakkına kavuşamadı. Nitekim 10 Temmuz 1862 tarihli belgede Adana Eyalet Meclisi'nde katolik ve protestan milletlerinden aza olmadığı gerekçesiyle katolikleri temsilen Kırkor, Protestanları temsilen de Avadis seçilmişti²⁹³. Adana meclisindeki düzenlemeler devam etmektedir. Temmuz 1862'de de Adana Eyalet Meclisine kâtip olarak Ahmed Bey 500 kuruş maaşla atandı²⁹⁴.

Herhangi bir şehrin mal müdürü iken başka bir şehrin Eyalet Meclis başkanı da olunabiliyordu. 17 Kasım 1850'de Halep'de Eyalet Meclisi oluşturma kararı alındı ve Adana Mal Müdürü Abdunnafi Efendi 7200 guruş maaşla başkan olarak

---

²⁹¹BOA, A.MKT. 110/97, 10 Rebiülevvel 1264 [15 Aralık 1849]

²⁹²BOA, MVL 236/9, 18 Şaban 1267 [18 Haziran 1850]

²⁹³BOA, MVL 636/7, 12 Safer 1279 [9 Ağustos 1862]

²⁹⁴BOA, MVL 638/64, 09 Rebiülevvel 1279 [4 Eylül 1862]; BOA, İ.MVL 475/21522 26 Rebiülahir 1279 [21 Ekim 1862]

görevlendirildi. Görevlendirme gerekçesi ise “*ehliyeti ve dirayeti cihetle*” şeklinde açıklanmaktaydı²⁹⁵.

Meclislerin yoğun işleri yanında uzun süren, zahmetli bir iş olan muhakeme işlerine vakit bulamamaları ve diğer işlerin yüzüstü kalmasına neden olmaktadır²⁹⁶. Bu nedenle de eyaletlerde büyük meclis azalarından Cinayet Meclisleri oluşturuldu. Bunlar ihtisas komisyonları biçiminde örgütlenecekti.

2.1.2.1.1. Vilayet İdare Meclisi

Yukarda ifade edildiği gibi 1842 düzenlenmesiyle öncelikle sancak merkezlerinde önceleri “Küçük Meclis”, sonra “Sancak İdare Meclisi” yönetimde etkinliğini sürdürdü. Yine “Büyük Meclis” olarak kurulan daha sonra “Eyalet Meclisi” adını alan kuruluş ise 1864’ten sonra “Vilayet İdare Meclisi” adını aldı²⁹⁷. Vali’nin başkanlık yaptığı Vilayet İdare Meclisine, müfettiş-i hükkâm-ı şer’iyye, mektupçu, defterdar, hariciye memuru doğal üye olarak giriyordu. Bunların dışında iki müslüman ve iki gayrimüslim üyeye sayı dokuz oluyordu²⁹⁸.

1871’de “İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi” nin 76–89. maddeleri Vilayet İdare Meclisleri’nin yapılarını düzenleyerek, görevlerini belirlemişti. Bu nizamnameye göre nizamiye mahkemelerinin kuruluşu tamamlandığından müfettiş-i

---

²⁹⁵BOA, C.DH 16/786, 12 Safer 1267 [17 Aralık 1850]

²⁹⁶Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı’da Yargı Reformu (Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluş ve İşleyişi 1840–1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2004, s.72-73.

²⁹⁷Musa Çadircı, “Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, c.2, S.5, (Eylül 1993), s.3.

²⁹⁸ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin...*, s.255; Musa Çadircı, “Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler”, s.7.

hükkam-ı şer'iyeye'ye gerek yoktu. Yerini merkez naibi almıştı²⁹⁹. Ayrıca Müftü ile müslüman olmayanların dini liderleri de meclisin doğal üyeleri arasında yerini aldı. Böylece söz konusu meclisin üye sayısı 10'u geçiyordu³⁰⁰.

Yine nizamnameye göre Vilayet İdare Meclisleri'nin görevi vilayetin genel yönetimi ve özel idare olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Genel işlerin görüşülmesi ve karara bağlanması Vilayet Umum Meclisleri'ne bırakıldı. Buna göre Vilayet İdare Meclisleri'nin idari görevleri, hükümetin gerek gördüğü her türlü satın almalarla, mukavelelerinin yapılması, kurallar çerçevesinde öşür ve diğer vergilerin iltizama verilmesiydi.

Ayrıca Vilayet İdare Meclisleri'nin görevleri arasında devlet ormanlarının müzayedesini, orman ve maden işleriyle kamuya ait binaların korunması ve bakımı ile güvenliğin sağlanması bulunuyordu. Zabtiye askerini yönetilmesi, olağanüstü durumlarda istenecek düzenli askerinin gereksinimlerinin karşılanması gelir ve giderlerin denetlenmesi, menkul ve gayrimenkul devlet gelir kaynaklarının idare ve korunması, belediye meclislerinin aldıkları kararların incelenmesi, livalar arasında yol yapımı, vilayet sınırları içinde, ziraat ve ticaret ile diğer kamu yararına işlerin geliştirilmesi, kaza ve köylerin kurulması, birleştirilmesi, bağlantılarının düzenlenmesi, genel sağliğin korunması, ıslahhane, hastane tesisi, panayır ve pazaryerleriyle kabristan alanlarının saptanması, hiç kimseye ait olmayan yerlerin kamu yararına değerlendirilmesi gibi işlerle, valinin yönetimleri ile ilgili havale ettiği bütün konuları incelemek, müzakere etmek, tutanaklarını vilayete sunmakla

---

²⁹⁹Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.255; Musa Çadircı, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", *Tanzimat Sürecinde Türkiye...*, s.294.

³⁰⁰Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s. 252.

yükümlüydü. Bunun dışında Liva İdare Meclisleri'nin görüşüp havale ettikleri işlere bakacaktı.

Söz konusu meclislerin ikinci önemli görevi devlet memurlarını yargılamaktı. Özellikle hazine malını zimmetine geçirme, rüşvet alma ve benzeri suçlardan yargılanacaklar bu meclise havale edilirdi. Memurlar arasında görev anlaşmazlıkları ve benzeri yetki sorunları da burada çözümlenirdi. Halkın memurlar ve hükümete dair şikâyetlerinin mercii de bu meclisti. Vergi anlaşmazlıkları ve taksimindeki uyuşmazlıklar da bu mecliste halledilirdi. Mültezimler arasındaki anlaşmazlık ve uyuşmazlıklara da bu mecliste bakılırdı³⁰¹.

Vilayet İdare Meclisi özel hukuka ve şer'îye mahkemelerine ait işlere kesinlikle karışmayacaktı. Kendisine havale edilen konularda önerilenleri değiştirme ya da düzeltme yetkisine sahipti. Vereceği kararlardan merkeze bildirilmesi gerekenler vali tarafından Bab-ı Aliye sunularak onay istenecekti. İdareye ilişkin önemsiz işlerle küçük anlaşmazlıklar, şikâyetler sonuçlandırılıp uygulamaya konulacaktı. Ancak hükümetin onayını gerektiren konularda vali, sorumluluğu üstlenerek gerekli önlemleri alabilecekti. Bu gibi durumlarda daha sonra onay istenecekti. Cezayı gerektiren davalarda en az beş üye ile görüşme yapılacak, yönetimi ilgilendiren konularda ise yarıdan bir fazla üye yeterli olacaktı. Oy eşitliği durumunda valinin veya onun adına başkanlık yapan kimsenin oyu yeterli olacaktı. Muhaliflerin gerekçeleri tunanaklara yazılacaktı. Meclislere birer başkâtip ve yeterli sayıda kâtip verilmişti. Bütün yazışma işlerinden başkâtip sorumluydu³⁰².

---

³⁰¹Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.255-256; Musa Çadırcı, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", s.8.

³⁰²Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.256; Musa Çadırcı, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", s.7.

Görüşmelerin tutanakları toplantı günü, saati belirterek, katılan bütün üyelerden ayrı ayrı imzalanarak, muhalefet şerhleri ile birlikte sonuçlandırılmayan konular bir sonraki toplantıda yeniden gözden geçirildikten sonra görüşmeler sürdürülecekti. Görüşme tutanakları her gün vali ve başkâtip tarafından imzalanacaktı³⁰³. Mecliste yasa, tüzük, yönetmelik gibi kayıtlar için ayrı bir defter, meclisce hazırlanan layiha ve mazbatalar için ayrı, gelen evrak içinde ayrı bir defter tutulacaktı. Defterler her aybaşında meclis mührüyle mühürlenecekti.

Adana 1870'de Halep'ten ayrılarak tekrar vilayet statüsünü kazandığında Vilayet İdare Meclisi oluşturuldu. Bu tarihte Vilayet İdare Meclisinin başkanı Vali Mehmed Takiyüddin Paşa'ydı. Vilayet idare meclisinin hâkim, mektupçu, defterdar ve başkâtip (Ali Rıza Efendi) doğal üyesiydi. Seçilen üyeler ise Müderris Fazıl Efendi ve Kapıcıbaşı Mehmet Efendi yine kapıcıbaşı Kirkor Efendi ve Abdülaziz Efendi'ydi³⁰⁴. Görüldüğü gibi seçilmesi gereken iki müslüman ve iki gayrimüslim üye burada bire inmişti. Ayrıca müftü ve gayrimüslimlerin dini liderleriyle doğal üye hariciye memuru da bu mecliste yer almamaktaydı.1872'de Adana Vilayet İdare Meclisi'nin başkanı valiydi.1871'deki düzenlemede hâkim çıkarılmış yerine naib doğal üye olmuştu. 1872 Adana Vilayet İdare Meclisi'nde de naib doğal üyeler arasındaydı. Farklı olarak müftü ve evkaf muhasebecisi de doğal üyeler arasında yer almaktaydı. Seçilen üye sayısı altıydı. Bunlardan ikisi gayrimüslimdi. Ayrıca ikinci kâtip Ömer Bey ve Mukayyid İsmail Efendi'ydi³⁰⁵. 1876 Adana Vilayet İdare Meclisi'nin başkanı vali Mehmet Tevfik Paşaydı. Bu meclisteki doğal üyeler 1872

---

³⁰³Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.256; Musa Çadırcı, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", s.7.

³⁰⁴1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.33.

³⁰⁵1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.37.

meclisiyle aynıydı. Seçilen üye sayısı da yine altıydı. Ancak bu kez biri Ermeni, biri Rum ve biri Katolik olmak üzere gayrimüslim üye sayısı üçe çıkmıştı. Kâtip ve mukayyidler ayrıca belirtilmişti. Başkâtip Ömer Bey, ikinci kâtip Ali Bey mukayyid Rüstem Efendi ve diğer mukayyid Halus Efendi'ydi³⁰⁶. 1877'de ise başkan vali Mehmet Tevfik Paşa'ydı. Doğal üyeler daha öncekilerle aynıydı. Seçilen üye sayısı yine altıydı. Müslüman üyeleri aynı kişiler oluşturuyordu. Gayrimüslim üyeler ise, değişmişti. Üye sayısı yine üçtü. Ancak bu kez gayrimüslim üyeler Ermeni, katolik ve protestandı. Baş kâtip yine Ömer Bey'di. Bu kez ikinci kâtip de eklenmişti. Mukayyid sayısı üçtü. Diğerlerinden farklı olarak üç mübeyyiz yer almaktadır³⁰⁷.

2.1.2.1.2.Liva İdare Meclisi

Liva İdare Meclisleri liva düzeyinde, maliye bayındırık, eğitim, tarım ve ticarete ait işlerin görülmesini sağlayacaktı. İdari uyuşmazlıkların görüşülüp karara bağlanması da bu meclisin yükümlüğündeydi. Liva İdare Meclisi'nin başkanı bu birimde valinin yetki ve görevlerini üstlenen mutasarrıfıydı. Liva merkezi hâkimi, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve müslüman olmayanların dini liderleri meclisin doğal üyesiydi. Ayrıca halk tarafından seçilen ikisi müslüman ikisi gayrimüslim üye de kuruluştaki yer almaktaydı³⁰⁸. Ancak 1864 Vilayet Nizamnamesinde belirtilen yapılar uygulanan bölgelerin özelliklerine göre değişiklik gösterebilmekteydi. Daha önce de değinildiği gibi 1864 idare taksimatı gereği Adana Eyaleti ile Halep Eyaleti birleştirilmişti. Tuna Nizamnamesi esas alınarak kurulan vilayette meclislerin de oluşturulmasında farklılık gözlenmektedir. Meclislerde yarı yarıya müslüman ve gayrimüslim bulunması ilkesi yerine, bu vilayetin bazı

³⁰⁶1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.37.

³⁰⁷1294 Adana Vilayet Salnamesi, s.35.

³⁰⁸Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.258-259.

yerlerinde gayrimüslimlerin ya çok az, ya da hiç olmaması nedeniyle, nüfusa göre temsil edilme ilkesi de benimsenmiştir³⁰⁹.

Nitekim Adana'nın ilk Liva İdare Meclisi'ne 1284 [1867-1868] Halep Vilayet Salnamesinde rastlıyoruz. Buna göre başkan kaymakam Veis Paşa'ydı. Doğal üyeleri de Naib Nuh Naci Efendi, Mal Müdürü Ali Efendi, Müftü Mehmet Nazif Efendi ve Tahrirat Müdürü İsmail Efendi'ydi. Seçilmiş üyeleri ise Fazıllah Efendi, Mustafa Efendi, Kazım Efendi, Hoca Kirkor ve Hoca Yasef oluşturuyordu³¹⁰. 1868 Adana Liva İdare Meclisi'nde de başkan mutasarrıf Halil Paşaydı. Söz konusu meclisin bu tarihteki doğal üyeleri Sancak Muhasebeci Aziz Efendi, Naib Abdurrahim Efendi, Müftü Mehmet Efendi ve Tahrirat Müdürü İsmail Efendiydi. Meclisin seçilmiş üyesi ise Fazıllah Efendi, Hacı Mustafa Efendi, Mehmet Efendi, Kazım Efendi, Kirkor Efendi ve Yasef Efendi'ydi³¹¹. Yine 1869 meclisinde de başkan bir önceki yıla aynıydı. Meclisin doğal üyeleri de muhasebe görevlisinin değişmesi dışında aynıdır. Seçilmiş üyeleri ise Fazıllah Efendi, Hacı Mustafa Efendi, Muhammed Efendi, Derviş Ağa, Kirkor Ağa, Fethullah Ağa'ydı³¹².

2.1.2.1.3. Vilayet Umum Meclisi

Vilayet Umum Meclisleri Tuna Vilayet Nizamnamesi'yle ilk kez vilayet merkezlerinde oluşturuldu. Diğerlerinden farklı bir yapıya sahip olan söz konusu kuruluşun oluşturulması Nizamnamenin 25-28. maddeleriyle gerçekleştirildi³¹³. 1871'de "İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi" yle Vilayet İdare Meclisleri'nin

---

³⁰⁹Cevdet Paşa, Ma'ruzat, s. 177.

³¹⁰1284 Halep Vilayet Salnamesi, s.70.

³¹¹1285 Halep Vilayet Salnamesi, s.77.

³¹²1286 Halep Vilayet Salnamesi, s.72.

³¹³Musa Çadircı, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", s.9.

görevi genel idare ve özel idare olmak üzere ikiye ayrıldı. Genel işlerin görüşülmesi ve karara bağlanması Vilayet Umum Meclislerine bırakıldı. Meclisin başkanı vali idi. İki müslüman ve iki gayrimüslim olmak üzere her sancaktan seçilip gönderilecek azalar ile yılda bir kez toplanacaktı. Toplanma süresi kırk günü geçmeyecekti. Mecliste, yol yapımı, yolların onarılması, ziraat ve ticaret konuları, vergi meselesine dair konular görüşülecekti³¹⁴.

Vilayet Umum Meclisleri'nde azalar, sancakları ve kazaları ile ilgili sorunları dilekçeleri ile meclise arz ederdi. Hangi maddelerin mecliste görüşüleceğine vali karar verirdi. Vilayetin çıkarına olan bir konuyu vali doğrudan doğruya gündeme getirme yetkisine sahipti. Meclis sadece müzakere etme ve görüşülen konuları oylama yetkisine sahipti. İcraat hükümete aitti. Merkezden buyrulan emir ve irade-i seniyye üzerine yapılmasına izin verilen maddeler icraya konacaktı³¹⁵.

Ülkenin her tarafından merkeze ulaşan istekler, ilgili komisyon ve bakanlıklara iletilirdi. İstekler ilgili kurullarda ve bakanlıklarda değerlendirildikten sonra uygulamaya değer görülenler Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye sunulur, orada görüşüldükten sonra padişahın onayına sunulurdu. Uygun bulunan istekler mali destekle birlikte poje ve teknik yardım da gönderilerek uygulamaya konulurdu. Alınan kararların ve önerilerin İstanbul'a iletilmesi için bazen meclis üyelerinden birkaçı görevlendirilirdi. Özel bütçesi olmadığı için gidiş yollukları vilayet

---

³¹⁴Musa Çadırcı, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", s.10.

³¹⁵Musa Çadırcı, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", s.10; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III, Tuna Vilâyeti Nizâmnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, c. 2, S.5, Mart, 1996, s.73-74.

gelirlerinden karşılanırdı. Dönüş ise hazinece verilen yolluk ve yevmiyeden sağlanırdı³¹⁶.

Adana Vilayeti'nde de Vilayet Umum Meclisi oluşturuldu. Adana Umum Meclisi'nin ilk olarak hangi tarihte toplandığını tesbit edemedik. Ancak toplantıda alınan kararlar Şura-yı Devlete havale edilmiş, konuşulanların 15 maddesi seçilerek mühürlenmiştir. Nafia Dairesinde okunarak görüşülmüş 9 Nisan 1870 tarihinde tutanağa geçirilmişti. Tutanakta altı kişinin mührü bulunmakta üç kişinin isimleri yer almaktadır. Bedros'un isminin altında diğer memuriyette, Rauf Bey ve Mihan Bey'in isminin altında bulunamadı açıklaması vardır. Bu kararlar özetlenerek Sadrazam tarafından üst yazı ile 7 Recep tarihinde padişaha sunulmuştu. Ancak padişahın onaylayıp onaylamadığına dair bir bilgiye ulaşamadık³¹⁷.

1870'de Adana Vilayet Umum Meclisi'nin tutanaklarının tamamına ulaşamasak da çeşitli dairelerce görüşülen konuların Adana'nın sorunlarını yansıtması açısından kenti ilgilendiren kısımları değerlendirdik. Buna göre bölgede ipek yetiştiriciliğinin artırılması için Adana, Kozan ve İçel'de dut ağaçlarının terbiyesi ve yeniden dikilmesi önerilmekteydi. Dut yetiştiriciliğine katkı sağlayacağı düşüncesiyle mecliste önerilen dut tohumundan fidan üretimi onaylandı.

Görüşülen diğer bir konu ise, kentin batısında bulunan gölün ve kentin etrafında kiremitçilerin toprak ihracı için hazırladıkları yerlerin genel sağlığı tehdit etmesiydi. Bu soruna çözüm olarak söz konusu gölün belediye tarafından doldurularak satılması alınan paranın masrafa sayılması, kiremitçilerin çalışma alanlarının etrafına hendek açtırılarak gelecek sel sularının civarda bulunan bölgeye

---

³¹⁶Musa Çadırcı, "Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler", s.10.

³¹⁷BOA, İ.ŞD. 19/819, 7 Cemaziyelahir 1287 [4 Eylül 1870]

aktarılması konuşuldu. Sonuç olarak gölün temizlenmesinin kaç mal olacağı araştırılması ve kiremitçilerin çalışma alanlarındaki suların genel sağlığı tehdit ettiği için daha güvenli bir yere kaldırılması kararı alındı.

Meclis kararlarında Adana kentini ilgilendiren diğer bir konu ise araba şirketinin oluşturulmasıydı. Söz konusu araba şirketi, Adana'dan Mersin'e kadar yapılacak şose yolda çalışacaktı. Araba şirketinin kurulması nakliyeyi, yolcuların, tüccarın ve halkın işini kolaylaştırıcaktı³¹⁸.

1871'de de Adana Vilayet Umum Meclisi toplanmıştır³¹⁹. Bu meclisde alınan kararlardan 10 maddesi Maliye dairesinde görüşüldü. Buna göre Adana sancağından alınan vergilerden kalan 103558 kuruşun hastaneye akar olunması için ianeten terkine karar verildi³²⁰.

Yine 1871 Vilayet Umum Meclisi'nde alınan kararlardan 37'si Dâhiliye Dairesinde değerlendirildi. Buna göre Adana'da düzenlenen Çukurova Panayırı'ndan bir hafta önce Tarsus'da da bir panayır oluşturulması, Ağca Deniz mahallesinin merkezinde pazar kurulmasına onay verildi. Mecliste Adana'nın çarşı caddesinde Cami-i Atik avlusu kapısının üzerine inşası düşünülen saat kulesinin inşaat masrafı ve saat parası da görüşüldü. Arşiv kaydından saat kulesinin masrafının 19930 kuruşunun kentin ileri gelenlerince karşılandığı anlaşılmaktadır.

---

³¹⁸ BOA, İ.ŞD 19/819, 7 Cemaziyelahir 1287 [4 Eylül 1870]

³¹⁹BOA, İ.ŞD 22/924, 8 Cemaziyelevvel 1288 [30 Mart 1871] ; BOA, İ.ŞD 22/926, 07 Cemaziyelahir 1288 [29 Mart 1871]; Ayniyat, Adana, 822, s. 22–23

³²⁰BOA, İ.ŞD 22/924, 8 Cemaziyelevvel 1288 [26 Temmuz 1871]

Bunların dışında söz konusu meclis toplantısında, Payas ve Osmaniye kazalarından beşer çocuğun Adana ıslahhanesine gönderilmesi kararlaştırıldı³²¹.

Aynı toplantıda alınan kararlardan Nafia Dairesinde görüşülenler ise Seyhan Nehri'nin yakalarında bulunan Yüreğir, Karataş ve Misis nahiyelerinin caddeleriyle, sokaklarının düzenlenmesiyle ilgiliydi³²².

2.1.2.2. Valiler

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda zamanın gerektirdiği yenilik girişimleri III. Selimle birlikte başlamıştı. Bu dönemde ülke yönetiminde değişiklikler olmamıştı. Ancak yöneticilerin nitelikleri üzerine birtakım düzenlemeler gerçekleştirilmişti. Buna göre valiler taşra yönetiminde deneyim kazanmış, kimseler arasından seçilip atanacaktı³²³. Ayrıca valiler sık sık görevden alınmayacaktı.

Merkezi bir idare sistemini gerçekleştirmek isteyen II. Mahmut valilik görevini devlete yararı dokunmuş kimselere vermişti. Özellikle Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin başarılı subaylarından bir kısmı eyaletlerinde Redif teşkilatı kurulduktan sonra, "Müşir" unvanı ile vali olarak görevlendirilmişlerdir. Bunlar hem askeri hem de mali işleri kontrol ederek bir arada yürütmüşlerdi. Yani 1836'da valilik ünvanı müşir olarak değiştirilmişti. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte yönetimde yeni düzenlemeler yapılırken

---

³²¹BOA, İ.ŞD 22/926, 7 Cemaziyelahir 1288 [24 Ağustos 1871]; Ayniyat, Adana, 822, s. 22–23.

³²²BOA, İ. DH 1295/10175, 8 Recep 1288 [23 Eylül 1871]

³²³Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*, (Çev.Hür Güldü), Kapı Yayınları, İstanbul, 2008, s.228.

vali ünvanı yeniden düzenlenmiştir³²⁴. Ayrıca valilerin yetkileri yeniden tanımlanmıştı. Oluşturulan meclislerle valilerin görev ve yetkileri kısıtlanmış, maaşlı bir memur haline getirilerek merkeze bağlılıkları artırılmıştı³²⁵ İncelediğimiz dönemde Adana valileri ise tabloda görüldüğü gibiydi:

Valiler	Görev Yaptığı Yıllar	Yaklaşık Süre
Arif Paşa	1261 [1845]	9 Ay
Hasan Hakkı Paşa	1261 -1263 [1845-1846]	2 Yıl
Osman Nuri Paşa	1263 [1847]	11 Ay
(İşkodralı)Mustafa Paşa	1264-1267 [1848-1851]	3 Yıl
Ziya Paşa	1267-1271 [1851-1855]	3,5 yıl
Kamil Paşa	1271-1274 [1855-1858]	3 Yıl
Ziya Paşa	1275-1276 [1859-1860]	1 Yıl
Ahmet Bey (Mutasarrıf)	1277-1278 [1861-1862]	1 Yıl
Hurşit Paşa (Mutasarrıf)	1279-1280 [1863-1864]	1 Yıl
Ali Rıza Paşa	1280-1282 [1864-1865]	2 Yıl
Takiyüddün Paşa	1287-1288 [1870-1871]	1 Yıl
Naşit Paşa	1289 -1290 [1872-1873]	1 Yıl
Mahmut Nedim Paşa	1291-1292 [1874-1875]	1 Yıl
Nusret Paşa	1293 [1876]	
Mehmet Tevfik Paşa	1293 [1876]	

Tabloyu Devlet Salnameleri'nden ve Adana Vilayet Salnameleri'nden hareketle oluşturduk. 1309 Adana Vilayet Salnamesi'nde yer alan Adana Valileri listesini Devlet Salnameleriyle karşılaştırdık.

Daha önce belirttiğimiz gibi 1859'da Adana Eyaleti'nin idaresi valilikten mutasarrıflığa dönüştürüldü. Bu nedenle de 1277-1280 [1859-1863] yılları arasında Adana Mutasarrıflar aracılığıyla yönetildi. Söz konusu tarihlerde tabloda da görüldüğü gibi Adana mutasarrıflığını sırasıyla Ahmet Bey ve Hurşit Paşa yaptı. Mutasarrıflıkla yönetilen Adana 1864 vilayet nizamnamesi öncesinde tekrar valilik idaresine girdi. Nitekim bu tarihte vali Ali Rıza Paşa'dır³²⁶. Ancak söz konusu tarihte daha önce de belirtildiği gibi Adana 1866'da Halep Vilayeti'ne bağlı sancak

³²⁴Musa Çadircı, *Tanzimat Dönemi Anadolu Kentleri'nin...*, s.11-23.

³²⁵Selda Kaya Kılıç, *Tanzimat'dan Cumhuriyete Türkiye'de İl Yönetimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.5.

³²⁶1280 Devlet Salnamesi, s.1.

statüsündeydi. Bu tarihlerde Adana'da sancak yöneticisi kaymakam yerini aldı. 1284 [1867]'de Veis Paşa³²⁷, 1285³²⁸[1868], 1286³²⁹ [1869] Halil Paşa Adana Kaymakamı'ydı.

Tanzimat sonrasında da devletin en üst düzeyde temsilcileri olan valilerin yerleri sık sık değiştirilmekteydi³³⁰. Bu durumu Adana'da da gözlemlemek olanaklıdır. Nitekim 1845'de Arif Paşa dokuz ay, 1847'de Osman Nuri Paşa 11 ay, Ziya Paşa 1275-1276 [1859-1860], Ahmet Bey (Mutasarrıf) 1277-1278 [1861-1862], Hurşit Paşa³³¹ (Mutasarrıf) 1279-1280 [1863-1864], Takiyüddün Paşa 1287-1288 [1871-1872], Naşit Paşa 1289 -1290 [1873-1874], Mahmut Nedim Paşa 1291-1292 [1875-1876] birer yıl valilik yapmışlardı.

Valilerin görevden alınma nedenleri ise çeşitliydi. Vali kendi isteğiyle de görevinden ayrılabilirdi. İncelediğimiz dönemde Adana'da benzer örneklere rastlanmaktadır. 1847'de Adana Valisi Osman Nuri Paşa, oranın havasının kendisine yaramadığı gerekçesiyle görevinden azlini talep etmekteydi³³². Kimi zaman da valinin görevden alınmasına halkın şikâyetleri neden olabilmekteydi. Nitekim 1876'da altı ay kadar valilik yapan Nusret Paşa, halkın şikâyeti üzerine görevine devam etmesinin bölgede karışıklığa ve rahatsızlığa neden olacağı gerekçesiyle görevden alınmış, yerine şimdiye kadar valilik yaptığı vilayetlerle her hangi bir

---

³²⁷1284 Halep Vilayet Salnamesi, s.70.

³²⁸1285 Halep Vilayet Salnamesi, s.77.

³²⁹1286 Halep Vilayet Salnamesi, s.72.

³³⁰Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamit'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik, İstanbul, 2008, s.66.

³³¹1309 Adana Vilayet Salnamesi, s.37.

³³²BOA, İ.MVL 122/3110, 24 Recep 1264 [26 Haziran 1848]

şikayetle karşılaşılmayan eski Kastamonu valisi Mehmet Tevfik Paşa atanmıştı³³³. Mehmet Tevfik Paşa iki yıl kadar Adana Valiliği yapmıştı.

2.1.2.3. Defterdarlar

Osmanlı'da maliye teşkilatı defterdarlık adını taşımaktaydı. Baş defterdar olan “*şikkı-ı evvel defterdarı*” yönetimdeki bu kuruluş çeşitli kalemleri kapsıyordu. III. Selim döneminde İrad-ı Cedid Hazinesinin işlerine bakmak üzere merkezde yeni bir defterdarlık kurulmuş ise de bu kuruluş uzun ömürlü olmamış Nizam-ı Cedid Ocağı ile kaldırılmıştı. II. Mahmut döneminde maliye örgütünde yeni düzenlemeler yapılırken Mesarifat ve Mukataat Nezareti adında iki ayrı nezaret kurulmuş 1835'de Mesarifat Nezareti kaldırılarak Hazine-i Amire ve Mansure Defterlikleri'ni kurmuştu. Yine onun döneminde defterdarlık kaldırılarak 28 Şubat 1838'de Maliye Nezareti kurulmuştu. 1842'de muhassıllık kaldırılınca her eyaletin maliye işleriyle görevli, doğrudan merkezden atanan defterdarlar görevlendirilmişti. Defterdarlar eyalet merkezlerinde kurulan meclislerin de doğal üyesiydiler. Kendi başlarına vergi toplama yetkileri yoktu. Meclislere ülkenin bütün işleriyle ilgilenme ve karara bağlama yetkileri verildiğinden, defterdar ancak bu kararlar içinde maliyeyi ilgilendirenleri uygulamakla yükümlüydü. Özellikle vergi, aşar ve diğer hazine gelirlerinin neler olduğu ve nerelerden alınacağını gösterir defterlerin tutulması, yanlarına verilen mal kâtipleriyle kaymakam ve kaza müdürlerinin gönderdikleri gelirlerin kayıtlarını tutmak başta gelen görevleriydi. Adana'da tespit edebildiğimiz ilk defterdar 1841'de atanan Emin Efendi'dir³³⁴. 8 Kasım 1859'da alınan bir kararla defterdarlık ve mal müdürlükleri kaldırılarak maliye işlerinden valiler ve sancak

³³³BOA, İ.MMS 55/2437, 04 Cemaziyelahir 1294 [16 Haziran 1876]

³³⁴BOA, İ.DH 30/1421, 22 Zilkade 1256 [15 Ocak 1841]

yöneticileri sorumlu tutulmaya başlandı. Ancak hizmetlerin görülmesi için eyalet merkezlerine birer muhasebeci atandı³³⁵. 1867 düzenlemesiyle defterdarlık yeniden oluşturuldu. Daha önce belirttiğimiz gibi 1867’de Adana sancak merkeziydi. Bu Tarihte Adana’da mal müdürü yer almaktaydı. Bu görevde ise İzzet Efendi bulunmaktadır³³⁶. 1868’de ise mal müdürünün yerini muhasebeci aldı. Muhasebeci olarak Aziz Efendi görevlendirildi³³⁷. 1869’da ise muhasebeci Neşet Efendi’ydi³³⁸. Daha önce de belirtildiği gibi 1870’de Adana Vilayetinin yeniden oluşturulmasıyla Adana da vilayet merkezi konumunu tekrar kazandı. Söz konusu tarihte Adana da Vilayet Defterdarlığı da yerini aldı. Kimi zaman tayin edilen defterdarın başka bir görevde bulunması nedeniyle yerine başka biri atanmaktaydı. Nitekim 1876’da Adana defterdarlığına atanan Tahir Efendi’nin Trablusgarb’da görevlendirilmesi nedeniyle yerine eski Halep Defterdarı Hayri Efendi tayin edildi³³⁹

Tanzimat Dönemi Adana Defterdarları ve Muhasebecileri		
Tarih	Defterdar	Muhasebeci
1841 ³⁴⁰	Emin Efendi	-
1857 ³⁴¹	Hamit Bey	
1859 ³⁴²	Faik Efendi	
1870 ³⁴³	Tahsin Efendi	Tahir Efendi
1870 ³⁴⁴	Akif Efendi	
1872 ³⁴⁵	Akif Efendi	Talip Efendi
1873 ³⁴⁶	Akif Efendi	Fetullah Efendi

³³⁵Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.229-230.

³³⁶1284 Halep Vilayet Salnamesi, s.70.

³³⁷1285 Halep Vilayet Salnamesi, s.77.

³³⁸1286 Halep Vilayet Salnamesi, s.72.

³³⁹BOA, İ.DH 726/50640, 19 Cemaziyelahir 1293 [12 Temmuz 1876]

³⁴⁰BOA, İ.DH 30/1421, 22 Zilkade 1256 [15 Ocak 1841]; Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s.144.

³⁴¹BOA, C.DH 119/9922, 18 Zilhicce 1273 [9 Ağustos 1857]

³⁴²BOA, A.MKT.UM 373/29, 27 Rebiülevvel 1276 [24 Ekim 1859]

³⁴³1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.32.

³⁴⁴BOA, İ.DH 622 /43277, 07 Şaban 1287 [2 Kasım 1870]

³⁴⁵1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.36.

1876 ³⁴⁷	Hayri Efendi	-
1877 ³⁴⁸	Hayri Efendi	-

2.1.2.4. Mektupçular

1864 Vilayet Nizamnamesi ile il idaresinde mektupçu adıyla yeni bir memuriyet karşımıza çıkar³⁴⁹. Mektupçuların görevleri ise 1871 Vilayet Nizamnamesi ile belirlenmişti. Buna göre mektupçu, vilayetin bütün yazışmalarının idareleri ve kayıtlarının toplanması ve korunmasından sorumluydu. Genel yazışmalar maiyetinde bulunan mektubî kalemi ve genel kayıtları evrak müdürü adıyla atanmış özel memur aracılığıyla yürütülmekteydi. Vilayet matbaasının idaresi ile vilayet gazetelerinde hükümet ile ilgili bir yazının, gazetenin resmi ve gayri resmi bölümünde yazdırılması gerekirse müsveddelerin düzenlenmesi ve incelenmesi mektupçuya havale edilmişti. Mektupçu, mektubî-i vilayet kaleminden kaleme alınacak müsveddeleri mektubi, muavinin imzasıyla kabul eder, kendisi görüp düzeltir ve imzasını atardı³⁵⁰. Adana’da ilk mektubiye 1870’de rastlıyoruz. 1873’de Seyhan Gazetesi’nde Adana mektupçuluğuna Faik Bey’in atandığı bilgisi yer almaktadır³⁵¹. Nitekim söz konusu yıla ait salname de bu bilgiyi doğrulamaktadır.

Vilayet Mektupçuları	
Yıl	Mektupçular
1870 ³⁵²	Şeraffeddin Bey

³⁴⁶ 1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.36.

³⁴⁷ 1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.36; BOA, DH 726/50640, 19 Cemaziyelahir 1293 [12 Temmuz 1876]

³⁴⁸ 1294 Adana Vilayet Salnamesi, s.34.

³⁴⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Tuna Vilayet Nizamnamesi”, s.71.

³⁵⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri VI:1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, (Eylül 1996), c.5, S.5, s.96.

³⁵¹ Seyhan Gazetesi, 21 Şubat 1288 [5 Mart 1873]

³⁵² 1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.32.

1873 ³⁵³	Faik Bey
1876 ³⁵⁴	Ziya Efendi
1877 ³⁵⁵	Hayri Efendi

2.1.2.5. Komisyonlar

Vilayet idari yapısı içinde incelediğimiz meclislerden başka, bazı kurullarda seçilmiş üyeler mevcuttu. Birçok vilayette kurulan Maarif, Nafia ve Ziraat komisyonları bu tür kurumlardı³⁵⁶.

Adana'da 1870'de defterdar başkanlığında altı üyenin bulunduğu Nafia Komisyonu oluşturulması kararlaştırıldı³⁵⁷. Nitekim Adana Vilayet Salnamesinde yer alan altı komisyondan biri de Nafia Komisyonu'dur. Diğer komisyonlar ise şöyleydi; Maarif, Tahsilât, Islahane, Tahrir ve Memleket Eytam Sandıkları olmak üzere altıdır. Komisyonları oluşturulan üyelerin isimleri vilayet salnamelerinde yer almıştı. Örneğin Nafia Komisyonunun reisi Defterdar Tahsin Efendi idi. Altı azadan biri Fazıl Efendiydi. Diğerleri Mehmet Efendi, Kirkor Ağa, Aziz Efendi, Merakizade Ahmet Efendi, Feranikzade Ohannis Efendi'ydi. Komisyonda bir de kâtip yer almaktaydı. Maarif komisyonunun reisi ise Mektubî-i Vilayet Şerefeddin Beydi. Bu komisyonun yedi azası vardı. Bu azalar; Defterdar Muavini Zekai Efendi, Emin Efendi, Salih Efendi, Ömer Efendi, Rum milletinden Mosi Efendi, Ermeni Milletinden Kaşlı Oğlu Kirkor Efendi, Katolik Milletinden Fettah Zaniye(?) Efendi'ydi. Komisyonda ayrıca başkâtip Ömer Efendi ve mukayyid Baki Efendi bulunuyordu. Tahsilât Komisyonunun başkanı defterdar muavini Zekai Efendi'ydi. Üyeleri ise merkez muhasebecisi Tahir

³⁵³1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.36; Seyhan Gazetesi, 21 Şubat 1288 [5 Mart 1873]

³⁵⁴1293 Adana Vilayet Salnamesi, s. 36.

³⁵⁵ 1294 Adana Vilayet Salnamesi, s.34.

³⁵⁶İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara, 2000, s.70.

³⁵⁷Ayniyat, Adana 823, s.29.

Efendi, Mektubi Muavini İsmail Efendi, Tahrir Mümeyyizi Hasan Efendi, Arafzade Ömer Efendi ve Arton Ağa'ydı. Sancakta yer alan Tahrir Komisyonunun başkanı Tahrir Mümeyyizi Besim Bey'di. Azaları; Yunus Ağa, Hacı Mustafa Ağa, Avadik Ağa, Katı Ağa, Sisli Zade Mıgırdıç Ağa'ydı³⁵⁸. 1872'de komisyonlara Tarik ve Emlak komisyonları da eklenmişti³⁵⁹. 1873'de Adana'da Ziraat komisyonu oluşturuldu³⁶⁰. Nitekim 1290 [1873-1874] Adana Vilayet Salnamesinde bir önceki yıldan farklı olarak Ziraat komisyonu da yer almaktadır. 1876'da ise komisyon sayısı Menafi sandığı, Tahrir, Maarif ve Ziraat olmak üzere dörde inmişti³⁶¹.

2.1.2.6 Belediye

Tanzimat'tan önce Osmanlı kentlerinde vakıf, lonca ve mahalle örgütleri gibi özel kesimin inisiyatifinin ağırlıklı olduğu kurumlar eliyle yürütülen hizmetlerin düzenini kadı sağlamaktaydı. Kadı bu düzeni muhtesip, subaşı, mimarbaşı gibi kamu görevlilerin yardımıyla yürütmekteydi³⁶².

Ancak 19. yüzyılın başlarında kadılık kurumu yönetimde oluşan bozulmadan etkilendi. Yeniçeri Ocağının bozulması ile belediye hizmetlerindeki en büyük desteğini kaybetti. Bu görevler mütesellimler ve ayanların kontrollerine geçti. 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla da yerel yönetim alanındaki yaptırım

---

³⁵⁸1287Adana Vilayet Salnamesi, s.47.

³⁵⁹1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.47.

³⁶⁰Seyhan Gazetesi, 21 Şubat 1288 [5 Mart 1873]

³⁶¹1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.42-45.

³⁶²İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı...*, s.125; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.1-2; Tarkan Oktay, "Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi", *Selçukludan Cumhuriyete, Türk Dünyası Belediyeler Birliği*, İstanbul, 2008, s.380.

gücünü tamamen yitirdi³⁶³. Kadının yerel yönetimlerdeki fonksiyonu yitirmesi üzerine 1826'da merkezde İhtisab Nazırlığı ve Taşrada İhtisab Müdürlükleri oluşturuldu³⁶⁴.

19. yüzyılda Osmanlı Devlet yapısında gerçekleştirilen yeni yapılanmalar ve özellikle Osmanlı'nın Akdeniz liman kentlerinde artan ve çeşitlenen nüfus yapıları ve gelişen iktisadi ve ticari faaliyetleriyle yaşanan dönüşüm, söz konusu beledi kurum ve görevlileri de derinden etkiledi³⁶⁵.

Tanzimat döneminde bu ihtiyaç farkedildi ve başta kent içi ulaşım olmak üzere modern belediye hizmetlerinin verilebilmesi için yeni bir idari yapılanmaya gidilme ihtiyacı doğdu. Başta İstanbul'da olmak üzere belediyeciliğin temelleri atıldı.

Taşradaki belediyelerle ilgili ilk düzenlemeler 1864 Vilayet Nizamnamesinde yer almaktaydı. Nizamnamenin dördüncü maddesinde her köyde bir belediye yönetiminin kurulacağı belirtilmekteydi³⁶⁶. Ancak bu açıklamanın dışında belediyelerin kurulması ve yapısıyla ilgili başka bir düzenleme getirilmedi. 1867'de bazı büyük kentlerdeki uygulamayı belli bir hukuki çerçeve içine almak amacıyla

---

³⁶³İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı...*,s. 128; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin ...*, s.2.

³⁶⁴Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin...*, s.2.

³⁶⁵Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.273; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı...*, s.123-124; İlber Ortaylı, "Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetimler", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, c.2, İlke Yayınları, İstanbul, 2005, s.81.

³⁶⁶Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.275; İlber Ortaylı, "Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetimler", s.84; Tarkan Oktay, "Osmanlı Döneminde Modern Belediye...", s.396; "Vilayette Devair-i Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurlarının Vezaifi Hakkında Hakkında Talimat", *Düstur*, I. Tertip, Cilt II, s. 491-497

belediye meclisleri ve fonksiyonları ile ilgili iki talimatname çıkarıldı. Bu düzenlemelerde, belediye meclisleri bir reis ile altı üyeden oluşturuldu. Reis, mevcut memurlar içinden atanacak, üyeler ise belli bir mülk sahibi ve o yerin ileri gelenleri arasından atama ile belirlenecekti. Özerklikle ilgili hükümlerin yer aldığı talimatnamelerde belediyeler, yerel bazı görevleri olan bir hizmet birimi olarak tanımlanmaktaydı. Bu kapsamda, belediyelerin sokak, lağım, kaldırım ve su yolları inşası, sokak aydınlatması tartı ve ölçeklerin kontrolü, esnafın denetimi ve yangına karşı tedbirler alınması gibi fonksiyonlara sahip olduğu belirtildi³⁶⁷. 1867 belediyelerin düzenlenmesine yönelik çıkarılan talimatnameler belediye uygulamalarının hukuki alt yapısı, fonksiyonel kapsamı, kurumsal yapısı, devlet teşkilatındaki konumları hakkında sınırlıydı. Daha kapsamlı ve kanun düzeyindeki düzenleme 1871’de gerçekleştirildi. Bu nizamnamede belediyelere ayrı bir bölüm ayrılmıştı. Nizamnamede vali, mutasarrıf ve kaymakam bulunan şehirlerde bir belediye meclisinin kurulacağı belirtildi. Belediye meclisi bir reis, altı üye ile müşavir statüsünde birer mühendis ve doktordan oluşacaktı. Meclis reisi valinin onayı ile meclis üyeleri ise mahalle ihtiyar heyetlerince belirlenen adaylar arasından hükümetçe atanacaktı. Meclis üyelerinin yarısı her yıl yenilenecekti. Üye olabilmek için, cinayetten mahkûm olmamak, 25 yaşında olmak, belediye işlerinde müteahhitlik yapmamak gibi şartlar aranıyordu³⁶⁸. 1877’de sadece belediyelerle ilgili özel bir nizamname çıkarıldı. Böylece, Osmanlı taşrasındaki tüm belediyeler, aynı

---

³⁶⁷“Vilayette Devair-i Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurlarının Vezaifi Hakkında Talimat”, *Düstur*, I. Tertip, Cilt II, s. 491–497; Tarkan Oktay, “Osmanlı Döneminde Modern Belediye...”, s.396.

³⁶⁸“Vilayette Devair-i Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurlarının Vezaifi Hakkında Talimat”, *Düstur*, I. Tertip, Cilt II, s. 491–497; Tarkan Oktay, “Osmanlı Döneminde Modern Belediye...”, s.396.

kanun çatısı altında düzenlenmiş oldu³⁶⁹. Bu kanunla taşra belediyeleri tüzel kişiliklerine kavuştu.

Osmanlının küçük taşra kentlerindeki belediyeler, gelirleri az olduğundan gelirlerinin büyük bir kısmını maaş ve kırtasiye giderlerine ayırıyorlardı. Bu gibi giderlerin yüksek bir oranı bulmasından dolayı alt yapı yatırımları, sokak temizliği ve diğer belediye hizmetleri için gerekli kaynağı bulamıyorlardı³⁷⁰. Belediyelerin gelir kaynaklarının yetersizliği belediyeleri ve merkezi hükümetin de bu konuda belediyelere yeterince olanak tanımayışı, belediyeleri alternatif arayışlara itmekteydi³⁷¹.

Adana'da belediyenin kuruluş tarihine ilişkin 1967 Adana İl Yıllığı'nda net bir tarih verilmemekle birlikte 1868–1870 yıllarında belediyenin henüz teşkilat olarak ayrılmadığı bilgisi yer almaktadır. Bu dönemde belediye işleriyle görevli olan kişinin Said Efendi olduğu ifade edilmektedir³⁷². İlber Ortaylı da bu bilgileri aynen aktarmaktadır³⁷³. Bununla birlikte 1991 Adana İl Yıllığı'nda Adana Belediyesi'nin kuruluş tarihi 1871 olarak verilmektedir³⁷⁴. Ancak belgelerden anlaşıldığına göre Adana Belediyesi 16 Temmuz 1868 tarihinde oluşturuldu ve ilk başkanı da liva idare azası olan Hacı Derviş Ağaydı³⁷⁵. Bu konuda devlet salnamelerinde de herhangi bir bilgi yoktur. Belediye kuruluşuna ilişkin ilk bilgi 1286 [1869-1870] Halep Vilayet

---

³⁶⁹Tarkan Oktay, “Osmanlı Döneminde Modern Belediye...”, s.397.

³⁷⁰İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı...*, s. 183.

³⁷¹İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı...*, s.184.

³⁷²1967 Adana il Yıllığı, Adana 1967, s.16.

³⁷³İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı...*, s. 182.

³⁷⁴1991 Adana İl Yıllığı, s. 280.

³⁷⁵BOA, ŞD 2115/20, 9 Zilkade 1287 [31 Ocak 1871]

Salnamesinde yer almaktadır. Buna göre başkan Süleyman Efendi'ydi³⁷⁶. 1287 [1870-1871] Adana Vilayet Salnamesinde Belediye başkanı Kuşçuzade Hacı Efendi'dir³⁷⁷. Daha sonra sırasıyla Ömer Sabri Efendi³⁷⁸, Hacı Yunus Ağa³⁷⁹ Tanzimat Dönemi Adana Belediye başkanlarıdır.

1867'de çıkarılan talimatnameye göre Belediye Meclisi bir reis, bir muavin ve altı üyeden oluşmaktaydı. Müşavir statüsünde birer mühendis ve memleket tabibi³⁸⁰ olacaktı. 1871 Vilayet Nizamnamesiyle Belediye Meclisi'ne bu üyelere ek olarak teftiş memuru, piyade ve bir kol takımı, kefilli muvazzaf bir kâtip ile bir sandık emini eklendi³⁸¹.

Adana'da tespit edebildiğimiz ilk belediye meclisi bir başkan, beş üye, bir kâtip ve sandık eminden oluşmaktadır. Buna göre üyeler Ömer Efendi, Siyoz Ağa ve Agop'du. Üyelerden ikisinin ismi de Artin'dir. Kâtip Ahmet Efendi ve sandık emini de Ohannis Efendi'dir³⁸². 1287 [1870-1871] Vilayet Salnamesi'nde Adana Belediye Meclis üyeleri Yunus Ağa, Seyid Efendi, Murat Ağa, Avadin Ağa, Hoca Gökya(?)dir. Kâtip Halil Efendi, Sandık Emini Serkiz Efendi'ydi. Memleket Tabibi Mösyö Yareşveyof, kontrato memuru Hasan Efendi ve mimar Kalanis Artis de Adana Belediye Meclis'inde yer almaktaydı. Ayrıca birer tulumbacı başı ve 30 tulumbacı vardı³⁸³. 1872'de kontrato memurunun yerini kâtipi, mimarın yerini ise

---

³⁷⁶1286 Halep Vilayet Salnamesi, s.45.

³⁷⁷1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.48.

³⁷⁸1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.49.

³⁷⁹1293 Adana Vilayet Salnamesi, s. 47;1294 Adana Vilayet Salnamesi, s.41.

³⁸⁰Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.275

³⁸¹Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin...*, s.201.

³⁸²1286 Halep Vilayet Salnamesi, s.73.

³⁸³1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.48.

kalfası aldı. Bazı üyeler değişti³⁸⁴. 1293 [1876-1877] Vilayet Salnamesi'nde Belediye Meclisi reis, aza ve ketebe-i rüesa başlıkları altında toplanmaktadır. Üye sayısı sekizdir. Memleket Tabibi ve Memleket Baytarı azalar arasında yerini aldı. Ketebe-i rüesasası ise Ser Kâtip Emin Efendi, Kontrato Kâtibi Yusuf Efendi, Kontrato Kâtibi İbrahim Efendi, Sandık Emimi Yaver Efendi, Çarşı Memuru Yusuf Ağa, Mimar Kalfası Mesrub, Tulumbacıbaşı İsmail Ağa ve yirmi bir tane de tulumbacı vardı³⁸⁵.

1864 talimatnamesi belediyelere bir özerklik vermektten çok onların idari varlıklarını belirlemekte, kuruluş ve görevlerini sıralamaktaydı. Buna göre, cadde, sokak, meydan tanzimi, kaldırım su yolu, kanalizasyon yapım ve onarım işleri, belediyelere bırakılmaktaydı. Ayrıca yoksullara yardımda bulunmak, aydınlatma, pazar kurma, yangın önleyici tedbirler gibi hizmetler de belediyelere bırakılmıştı. Denetleme işi de belediyenin yetkisine verildi. Bu işi de belediye meclisi emrinde çeşitli dini gruplardan belediye teftiş memurlarıyla zabtiye kuvvetlerinden bir piyade takımı gerçekleştirecekti³⁸⁶.

Arşiv kayıtlarından takip edilebildiği kadarıyla, Adana belediyesinin faaliyetleri daha çok kentin temizliği, kent içi yolların yapım ve onarımı, kentteki yapılaşmanın denetimi gibi birkaç alanla sınırlıydı. Belediyelerin ekonomik bütçeleri sıkı denetim altındaydı. Nitekim 1870'de kentin temizliği için görevlendirilecek çöpçüler, güvenlik için atanacak zabitan ve sokakların aydınlatılması için gerekli olan görevlilerin ne kadar olacağını, mahallelerden ne miktar vergi toplanacağını

---

³⁸⁴1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.49.

³⁸⁵1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.47.

³⁸⁶Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.275.

belirlenmesi istenmekteydi³⁸⁷. Meclis-i Umumda alınan bu karar doğrultusunda İdare Meclisi'nde bu bilgileri içeren bir mazbata hazırlandı. Buna göre Adana'da bulunan han ve hamamdan alınacak ayıdat ileride gerekli olacak masrafa ayrılmıştı. Adana'da bulunan 3967 haneden 967 fukara hanesi çıkarılmış ve geriye kalan 3000 hanenin birinci sınıftan aylık dörder ve ikinci sınıftan üçer ve üçüncü sınıftan ikişer kuruş alınacaktı. Yine mevcut olan 1966 dükkândan mahalle aralarında bulunan 1066 dükkânın 900'ünden aylık altışar kuruş alınırsa toplam 14500 kuruş varidat elde edilecekti. Bununla birlikte çöplerin taşınması için 10 adet araba ile 30 çöpçünün her birine 200 kuruştan 6000 ile Çarşı-yı Kebir ve Kale Kapısı çarşının temizlenmesi için ayrıca iki araba ve 10 çöpçünün her birine 200 kuruştan 2000 ve sokakların sürekli temizlenmesi, 10 adet zabıta görevlesinin maaşı aylık 200 kuruştan 2000 ve bir zabıta maaşı olmak üzere 500 ve geceleri çarşıda yakılan gaz parası aylık 1000 kuruş ki toplam 11500 kuruş masraf ve 2900 kuruş bahsedilen 12 adet arabanın masraflarına ve beygirlerin yem masrafına ayrıldı³⁸⁸.

³⁸⁷ BOA, ŞD. NF 2115/18-6, 6 Rebiülevvel 1287 [6 Haziran 1870]

³⁸⁸ BOA, ŞD. NF 2115/18-2, 29 Safer 1287 [31 Mayıs 1870]

Varidat

Yüksek Dolap ve Ekmeler ve Karalar ve Saliha ve Şabaniye Mahallelerinden mâ'ada mecmu' hanat (dükkânlar, meyhâneler)

Bab

2682

-309 Fukarâ ve Muhtâcîn haneleri olup tenzil kılınan

2373

Esvâk ve Mahallâta bulunan dekâkin

Bab

1389

Sınıf-ı selâse i'tibârıyla şehriye istihsâl-i lâzım gelen mebâliğin miktarı

Kuruş	Şehriye	Hane	
2820	4	705	a'lâ
1854	3	618	evsât
2100	2	1050	ednâ
6774		2373	

İstihsâl-i İcâb Eden Mebâliğin Miktarı

Kuruş	Şehriye	Dekâkin	
6174	6	1029	esvâkta
720	2	360388	Mahallâta
6894		1389	

Mecmû Vâridât

13668

Masârifât

Ancak Maliye Nezareti sözkonusu aidatların alınmasının devletçe alınan vergilerin dışında olacağından ve halka ayrıca bir yük getireceğinden kabul etmedi³⁸⁹.

Daha önce de değinildiği gibi 1871 Vilayet Nizamnamesi'nde Belediye Örgütü daha ayrıntılı şekilde ele alınır. Bu nizamameye göre belediyenin görevi imar denetimi, yol ve kaldırım yapım onarımı, su yollarının bakımı, kentin düzen ve temizliğinin sağlanması, ulaşım araçlarının temini ve yangın tulumbarı bulundurmaktı. Belediyenin koyduğu kurallara uymayanlara para cezası verilecekti. Belediyenin gelir kaynakları ikiye ayrıldı. Birincisi Hükümetin ayırdıkları yapı ruhsatiye harcı, emlak vergisi, yol-kaldırım inşa tamir ücreti, eğlence resmi idi.

Mahallât Sokaklarında Tathîr-i Zımında İstihdâm Olunacak Olan 10 Adet Araba ile Otuz Nefer Süpürücü

Mahiyesi

Nefer

30

Bâ-Şehri Şehri

200

Kuruş

6000

Büyük Çarşı ile Kala Kapısı Çarşında Tathîr için İstihdâm Kılınacak Olan İki Araba ile On Nefer Süpürücü

Mahiyesi

Nefer

10

Ba Şehri Şehri

200

Kuruş

2000

Nizâmât-ı Belediyeye Nazâret-ı Ebniye ve Dâire-i Belediye Maiyyetinde Bulunmak ve Ta'yînât ve Elbise Pahaları Maaşlarından Tesviye Kılınmak Üzere Müceddeden İstihdâmı İcâb Eden On Nefer Zabtiye Mâ'âş

Nefer

10

Şehriye

200

Kuruş

2000

Kezâlik İstihdâmı İcâb Eden Bir Nefer Zabta Mâ'âş

Şehriye

500

Çarşılarda Geceleri İkât Olunacak Gaz Yağı Bahâsı

Şehriye

1000

On İki Adet Arabaların Mesârif-i İ'mâliyeleriyle Mübâya'a Olunacak Bargirlerin yem ve yiyecek Masrafı

Şehriye

2168

Mecmu' Mesârifât

13668

Mizan

13668 Ber-vech-i bâlâ vâridât

13668 Ber-vech-i bâlâ mesârifât

00000

³⁸⁹ BOA, ŞD NF 2115/18-3, 29 Recep 1287 [25 Ekim 1870]

Belediye hizmetlerinden ev ve dükkân sahiplerinden alınacak vergiler: Tenvirat, tenzifat vergileri gibi. Para cezaları, kontrato kaydiye ücreti, iane ve bağışlar. Bunların dışında belediyenin büyük imar ve istimlâk faaliyetleri için alacağı “Belediye Tanzimat Vergisi”dir. Bu vergi ancak meclisin kararı ve hükümetin onayı ile kesinleşirdi³⁹⁰.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu kalemlerin dışında belediyelerin gelir sağlamalarına olanak tanınmazdı. Nitekim Adana’da Eski Hamam mahallesinde fukara vergisine bağlı olan yedi hane, dört mağaza ve üç dükkânın Vali Halil Paşa döneminde belediyeye aktarıldı. Halkın yaptığı şikâyet üzerine yapılan araştırmada söz konusu hane, mağaza ve dükkânın belediyece idare olunması kabul edilmedi. Bu yerlerin vakıf denetiminde idaresi uygun bulundu³⁹¹.

Belediyenin kısıtlı olanaklarına rağmen 1873’de Adana belediyesinin çalışmaları sonuç vermişti. Artık Adana modern yaşamın gerekli kıldığı fiziksel görünüme kavuşmaya başladı. Nitekim bu tarihte kent merkezinde kaldırımlar yerini almış, sokaklar genişletilmiş, lağım sistemi oluşturulmuştu³⁹².

Yine belediyelerin yol köprü tamirine örnek olarak 1875’de Adana’da Taş Köprü’nün bazı kemerlerinin ve yolun tamiratına 50000 kuruş masrafın Adana belediyesi varidatından karşılanması verilebilir³⁹³.

---

³⁹⁰Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin...*, s.277.

³⁹¹BOA, ŞD 2114/33, 11 Ramazan 1289 [12 Kasım 1871]

³⁹²Seyhan Gazetesi, nr. 2.

³⁹³Ayniyat, Adana 822, s.71; BOA, İ.MMS 52/2266, 02 Rebiülahir 1292 [8 Mayıs 1875]

2.2.Adli Yapı

2.2.1.Yargı

Osmanlı'da toplum ve devlet yaşamının temeli din kurallarıydı. Toplumun hukuki alanda kurduğu ilişki biçimleri, bireylerin birbirleriyle veya devletle olan ilişkileri dinî kurallardan yapılan çıkarımlarla düzenlenmeye çalışılırdı. Bu durum yetkililerin kendi istedikleri doğrultusunda karar almalarını olanaklı kılmaktaydı. Bu da toplumu keyfi bir duruma, adeletsizliğe götürdü. Özellikle bireylerin ilişkisinde büyük güvensizlik yarattı. Toplumların gelişmesi yeni ihtiyaçları gündeme getirirken, bu düzenlemeler yetersizdi³⁹⁴. Tanzimatın temel felsefesi kanun önünde eşitliğin sağlanmasıydı. Şer'i hukuk gayrimüslimlere uygulanamazdı, her iki grup için de geçerli, genel nitelikli kanunlar hazırlanmalıydı. Kanunlar tek bir hukuk sistemine de oturtulamazdı. Osmanlı'nın uyguladığı değiştirilemez dinsel hukuk kuralları ve kapitülasyonlar gereği uyguladığı hukuk kuralları ile hareket serbestliği kısıtlanmıştı. Bu durumda da sınırlamalar dışında kalan alanlarda kanunlaştırma hareketlerine başlandı³⁹⁵.

Tanzimattan sonra merkeziyetçi bir idari yapılanmayı benimseyen Osmanlı'nın standart ve derlenmiş bir mevzuata sahip olması zorunluymuştu³⁹⁶. Bu nedenle kanunlaştırma hareketlerine başlanmış, bu da adliye teşkilatını etkilemişti³⁹⁷.

Yapılan ilk düzenlemeler suçlara verilecek cezalardı. Daha II. Mahmut döneminde zulüm, rüşvet gibi davranışların önlenmesine yönelik girişimler başladı.

Bunun için de kanunname geleneğine uyularak memurlar ve ulema için ceza

---

³⁹⁴Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı...*, s.36.

³⁹⁵Çoşkun Üçok-Ahmet Mumcu-Gülnehal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007, s. 336.

³⁹⁶İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yay, İstanbul, 2003, s. 180.

³⁹⁷Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, Arı-Sanat Yayınevi, İstanbul, 2004, s.47.

kanunları yapıldı. Tanzimatın ilanından sonra da 3 Mayıs 1840'da genel bir ceza kanunu çıkarıldı³⁹⁸. Tanzimat dönemi boyunca Arazi kanunu, Ticaret-i Berriye Kanunu gibi kanunların yanında nizamnamelerle hukuksal anlamda düzenleme devam etti.

Bu düzenlemelerin nasıl ve nerede uygulanacağı yeni bir sorundu. Çünkü Osmanlı'da hukuki sorunlar Şeriat Mahkemelerinde çözümlenirdi. Bu mahkemelerin yeni kanunları uygulayamayacağı açıktı. Bu nedenle kanunların uygulaması geleneksel kadı mahkemelerine değil yeni oluşturulacak mahkemelere verildi³⁹⁹.

Kaza, sancak ve vilayet merkezlerinde bidayet ve istinaf olarak kurulan nizamiye mahkemeleri müslümanlar ve gayrimüslimler, bazı durumlarda yalnız müslümanlar arasındaki hukuki davalara baktığı gibi yerli ve yabancı, müslüman ve gayrimüslim herkese ait suç davalarının mercisiydi. Meclisler başlığı altında da incelendiği gibi Tanzimatın ilk döneminde idare ve adliye tam olarak ayrı değildi. Meclisler hem idari hem de adli işlere bakıyordu⁴⁰⁰. Bu da karışıklıkların yanı sıra yargı işlerinde aksaklıkları da doğurdu. Bir süre sonra Meclislerin adli yetkilerinden sıyrılmaları gündeme geldi. İlk olarak 1854'de Meclis-i Ali-yi Tanzimat oluşturuldu ve Meclis- Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'de adli yetki bırakılarak idari ve mali yetkileri

---

³⁹⁸ Üçok ilk hukuk düzelemesinin neden ceza kanunu olduğunu "Osmanlı Devleti'nde İslam hukukunun tanımadığı suçların padişahın örfi yetkisine dayanılarak cezalandırılmasına alışılmıştı. Bu nedenle, ilk düzenlemenin bir ceza kanunun olması tepkiyle karşılanmazdı. Diğer yandan, Ferman'da da belirtildiği gibi vatandaşın kanun hükümlerine göre cezalandırılmamasından doğan sakıncaların bir an önce giderilmesi gerekiyordu." şeklinde ifade eder. Çoşkun Üçok-..., *Türk Hukuk Tarihi*, s.343.

³⁹⁹Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, c.1, İstanbul, 1999, s.202.

⁴⁰⁰Edvard Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s.453.

Meclis-i Ali-yi Tanzimat'a verildi. Söz konusu meclisler 1861'de yeniden birleştirildi⁴⁰¹.

Osmanlı adli teşkilatı taşrada da oldukça karışıktı. Daha önce belirtildiği üzere, ilk olarak Muhassıllık Meclisleri oluşturuldu. Söz konusu meclis sonradan Memleket Meclislerine dönüştürüldü daha sonra ise aynı meclis Eyalet Meclisleri olarak adlandırıldı. Kaza ve liva merkez kazalarında oluşturulan küçük meclisler kendi adli mıntıklarında işlenen suçlara bakma, ağır ceza niteliği gösteren katl, sirkat vb. suçlarda, bu meclisler hükm yetkisine sahipti. Bu hükümlerde suçun gerektirdiği cezalandırma hakkı yoktu. Cezalandırma, Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliyyeye aitti. Tayin edilen ceza eyaletlere bildirilirdi⁴⁰². Bu meclisler giderek iş yoğunluğundan görevlerini yapamaz olmuşlardı. Bu nedenle de soruşturma işleriyle uğraşacak Meclis-i Cinayet oluşturuldu. Ancak bir süre sonra bu meclisinde yetersiz kalmasıyla Küçük Meclis ve Meclis-i Cinayetin altında kalmak üzere, idare ve adliyenin ayrılmasında da önemli bir adım sayılan Meclis-i Tahkik kurularak daha küçük suçları kesin hükme bağlayabilecek, ancak katl, sirkat gibi suçları tahkik edip, raporunu Meclis-i Kebir de denilen meclis-i cinayete verecek yeni bir yapı kuruldu⁴⁰³. Anılan meclisler davalarda hükmetmekle beraber, yine ceza belirleme yetkisi görülmemektedir. Ceza kanunnamesi gereği verilecek ceza Meclis-i Vala'ya bırakılmıştı.

İlk mahkeme 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesiyle oluşturuldu. Bu düzenlemeyle taşra meclislerinde idari yetki kaldı. Meclislerin adli yetkileri

---

⁴⁰¹Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK, 1999, s.47-55.

⁴⁰²Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, Arı Sanat, İstanbul, 2008, s.546.

⁴⁰³Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s.138-142.

oluşturulacak nizamiye mahkemelerine bırakıldı. Sedat Bingöl Nizamiye mahkemelerini “aralarında halktan laik üyelerin bulunduğu ve bir çok üyeden müteşekkil, yazılı bir kanun üzere kurulan ve mahkemesine gelen davaları, Bâb-ı Âlînin çıkardığı kanunlar çerçevesinde gören ve yürüten mahkemelerdir⁴⁰⁴.” şeklinde tanımlar.

Nizamnamedeki idari taksimata göre eyalet, sancak ve kazalarda yargı meclisleri yer aldı. Kazâlarda Deâvi Meclisi, sancaklarda Liva Temyiz-ı Hukuk ve Vilayetlerde Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Meclis-i Cinayet kuruldu⁴⁰⁵. 1867 düzenlemesiyle “Meclis-i Hukuk Temyiz” yerini “Divanı Temyiz” aldı. Vilayet merkezlerinde bulunması gereken “Meclis-i Kebir-i Cinayet” meclisi kaldırıldı. Bir diğer değişiklikte kazalarda Meclis-i Deâvilerdeki mümeyyiz sayısının ikiden üçe çıkarılmasıydı. 1871’de yayınlanan Mehakim-i Nizamiye Hakkında Nizamname” ile nizamiye mahkemeleri “bidayet” ve “istinaf” olmak üzere iki dereceli mahkemeler şeklini aldı. Nahiye, kaza, liva ve vilayet mahkemeleri olarak dört grupta toplandılar⁴⁰⁶.

2.2.1.1.Mahkemeler

2.2.1.1.1 Tahkik Meclisi

Tahkik Meclisleri daha önce de belirtildiği üzere küçük suçları kesin hükme bağlayabilmekte, ancak katl, sirkat gibi suçları tahkik etmekle sorumluydu. İlk uygulamalarda üyelerin meclis-i kebir üyeleri arasından seçilmesi uygun bulunmuştu. Ayrıca birer ikişer kâtip de maaşsız olarak “Tahkik Meclisi”nde yer

---

⁴⁰⁴ Sedat Bingöl, *Tanzimat Döneminde Osmanlı’da Yargı...*, s.48.

⁴⁰⁵ Takvim-i Vekayi, 7 Cemaziyelahir 1280, Defa 773; Sedat Bingöl, *Tanzimat Döneminde Osmanlı’da Yargı...*, s.48.

⁴⁰⁶ Üçok..., *Türk Hukuk Tarihi*, s.363.

alacaktı. Adana'da 1854'de Tahkik Meclisi oluşturuldu. Söz konusu meclis toplam 11 üyeden oluşmaktaydı. Bu üyelere biri Ermeni, biri Rum'du. Üyeler arasında bir de kâtip yer almaktaydı. Ayrıca Adana Tahkik Meclisi'nin her hafta Çarşamba günleri toplanması kararlaştırıldı⁴⁰⁷.

2.2.1.1.2. Ticaret Mahkemesi

Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren geçerli olan İslam Hukuku, ticaret alanında da etkiliydi. Ancak bu hukuk kanunlaştırılmadığından, diğer alanlarda olduğu gibi fıkıh kitapları ile fetvalara dayanmaktaydı. Şer'i mahkemelerde bazı davalar çözülememekteydi. Çünkü ticari işlerin bir kısmı şer'i hukuka uymamaktaydı. Ayrıca kadılar da hızlı gelişen ticari hayatın getirdiği zorluklara ayak uyduramıyordu. Bir süre sonra tüccarlar kadı mahkemelerinden kaçmaya ve davalarını hakemler aracılığıyla sürdürmeye başladılar. Hakeme başvurular ihtiyari olduğu için işlerine gelmediği zamanlarda alınan kararları kabul etmiyorlardı. Bu yüzden ticari davalara bakmak için özel yargı meclislerine ihtiyaç duyuldu. Ayrıca bu dönemde Avrupa ile ticari ilişkiler önemli ölçüde arttı, bu da bir takım örf ve adetlerin hukuk alınına girip yaygınlaşmasına neden oldu. Şer'i hâkimlerin ise tüm bu kuralları öğrenmesi, bilmesi olanaksız olduğundan yabancı ve Osmanlı tüccarlarından ticaret davalarına bakmak için gümrük emininin başkanlığında bir kurul oluşturuldu⁴⁰⁸. 1839'da Ticaret Nezareti'nin kurulmasıyla bu tür davalarda nezarete aktarıldı. 1840'da Ticaret Nezaretine bağlı olarak Ticaret Mahkemesi ilk olarak İstanbul'da kuruldu. Bu mahkeme yabancı tüccarlar arasındaki

---

⁴⁰⁷BOA, MVL 275/21, 15 Cemaziyelahir 1270 [15 Mart 1854]

⁴⁰⁸Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993, s.130; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s.99; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s.545

anlaşmazlıklara bakıyor, ticari geleneklere ve Avrupa hukukuna göre karar veriyordu⁴⁰⁹. Ticaret Nezareti 1841’de Gümrük Emaneti’ne 1843’de Darbhane Nezareti’ne bağlanmış, ancak 1845 Ticaret Nezareti bağımsız olarak oluşturulmuştu⁴¹⁰. 1848’de yabancı devletlerin baskısıyla “Karma Ticaret Mahkemesi” kuruldu⁴¹¹. Ticaret meclisleri yaygınlaşana kadar ticaret meclislerinin olmadığı yerlerde özellikle Beratlı, Hayriye ve Avrupa Tüccarı için çözüm mercisi, Memleket Meclisleriydi. 1850’de Ticaret Kanununun kabulüyle ticari yargının önemi arttı. Giderek ticaret meclisleri yaygınlaştı. 1850’de Kahire, Beyrut ve Selanik’te Ticaret Meclisi olduğu ve İzmir’de de ticaret meclisi açılması için girişimlerde bulunulduğu anlaşılmaktadır⁴¹². Ticaret Meclisi, vali ve onun tarafından tayin edilecek memurlar dışında beş Osmanlı tebaası ve dört tane konsolosların seçimiyle toplam sekiz azadan oluşacaktı. 1860’da Ticaret Meclisleri mahkeme adını aldı. Ticaret kanununa eklenen bir madde ile Ticaret Mahkemelerinin teşkilat yapıları devletçe tayin edilen bir reis, iki aza ve tüccarın seçtiği dört aza olarak belirlendi⁴¹³. Öte yandan 1860’da içlerinde Adana’nın da bulunduğu 74 yerde Ticaret Mahkemesi açılması kararlaştırıldı⁴¹⁴. 1861’de Ticaret Yargılama Kanunu yayınlandı. Bu

---

⁴⁰⁹Çoşkun Üçok-..., *Türk Hukuk Tarihi*, s.360-361.

⁴¹⁰Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s. 102–103.

⁴¹¹Çoşkun Üçok-...,*Türk Hukuk Tarihi*, s.361.

⁴¹²Sedat Bingöl, *Tanzimat Döneminde Osmanlı’da Yargı...*, s.133-134.

⁴¹³Mustafa Reşit Belgesay, “Tazminat ve Adliye Teşkilâtı”, s.213–214; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s.106; Mehmet Akif Aydın tüccarın seçtiği üye sayısını iki olarak vermekte. Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1999, s.426.

⁴¹⁴Söz konusu yerler Dersaadet, Edirne, Filibe, Gelibolu, Kala-i Sultaniye, Rusçuk, Sunu, Varna, Tuka, Vidin, Tırnova, Sofya, Niş, Selanik, Siroz, Droma, Manastır, İşkodra, Yanya Galos, Nad, Bosna-ı Saray, Travnik, Yenipazar, Hanya, Midilli, Rodos, Kıbrıs, Kandiye,

kanunla daha geniş yetkili ve bütün tüccarları kapsamına alan ticaret mahkemeleri kurulmaya başladı. Bu tarihe kadar açılan Ticaret Meclisleri (Mahkemeleri) genellikle mülki idarecilerin talebi üzerine ticaret yönünden önemli görülen yerlerde açılmıştı. Bu ticaret mahkemelerinin üstünde 5000 kuruşu aşan davaları istinaf makamı olarak inceleyen bir çift “Ticari Temyiz Mahkemesi” İstanbul’da kuruldu. 1876’ya kadar Ticaret Nezaretine bağlı iken, bu tarihten sonra adalet bakanlığı yapısı içinde yer aldı⁴¹⁵.

Daha öncede belirtildiği gibi 1860’da Adana’da Ticaret Mahkemesi’nin kurulması kararlaştırılmıştı. Nitekim 9 Temmuz 1861’de de Adana’da Ticaret Mahkemesi’nin üyeleri ve maaşları belirlendi. Buna göre reisi Hanedândan Hacı Derviş Ağa ve maaşı 750, daimi azası Hayriye tüccarından Abdullah Ağa ve (maaşı 550) diğer daimi azası tüccardan Şahbazoğlu Hoca Nezaret maaşı 550, kâtabi İsmail Hakkı Efendi (maaşı 550), tercümanı Hoca Serkiz (maaşı 500), tüccarın seçtiği geçici azaları ise Hacı Efendi, Deli Kara Oğlu Hoca Kasbar, Kamışlıoğlu Hoca Kirkor, Abraham Oğlu Hoca Mevsi’ydi⁴¹⁶. 31 Temmuz 1861 tarihinde Adana Ticaret Mahkemesi’nin üyelerinin ve maaşlarının emsallerine uygun olduğu Meclis-i Vala’dan alınan kararlar bildirildi⁴¹⁷.

Bursa, İzmir, Bergama, Balıkesir, Kenye, Antalya, Niğde, Adana, Bozadık, Ankara, Kayseri, Kastamonu, Sinob, Samsun, Amasya, Sivas, Trabzon, Gümüşhane, Batum, Erzurum, Kars, Van, Musul, Diyarbakir, Harput, Bağdad, Halep, Antakya, Beyrut, Lazkiye, Nalebus, Şam, Kudüs-ı Şerif, İskenderun, Cuda, Manta, Trablusgarb’dır. Sedat Bingöl, *Tanzimat Döneminde Osmanlı’da Yargı...*, s.143.

⁴¹⁵Çoşkun Üçok-..., *Türk Hukuk Tarihi*, s.361.

⁴¹⁶BOA, İ.MVL. 461/20763 -1, 01 Şaban 1278 [1 Şubat 1862]

⁴¹⁷BOA, İ.MVL. 461/20763 -2, 01 Şaban 1278 [1 Şubat 1862]; BOA, A.MKT. MVL 141/7 10 Şaban 1278 [10 Şubat 1862]

İncelediğimiz dönemde Adana’da ticaret mahkemesinin üye sayılarında ve görevlilerinde değişiklikler oldu. 1867 ve 1868’de Adana Ticaret Mahkemesi’nin reis, iki aza bir kâtip olmak üzere üye sayısı dörttü⁴¹⁸. Ancak 1870’de bu üyelere tercüman eklendiği görülmektedir⁴¹⁹. 1872’de ise kâtip başkâtip olarak adlandırıldı, mukayyid de görevliler arasına katıldı⁴²⁰. 1873’de ise Adana Ticaret Mahkemesi diğer yıllara kıyasla 16 kişi ile en çok üyeye sahipti. Üyeler “Aza-i Daimi”, “Aza-i Muvakkata” ve “Aza-i Ecnebiye” olmak üzere üç gruba ayrılmıştı. Başkâtime bir de muavin eklenmişti. 1876 ve 1877’de ise üye sayısı dokuzdu. Her ikisinde de reis, daimi ve geçici üyeler ve tercüman bulunmaktaydı⁴²¹. Tanzimat Dönemi Adana Ticaret Mahkemesi’nin yapısı ve üyeleri tabloda görüldüğü gibiydi.

1861 ⁴²²	Reis	Hacı Derviş Ağa
	Daimi Aza	Abdullah Ağa Hoca Nezaret
	Kâtip	İsmail Hakkı Efendi
	Tercüman	Hoca Serkiz
	Aza-ı Muvakkata	Hacı Efendi Hoca Kirkor Hoca Mevsi
1867 ⁴²³	Reis	Derviş Ağa
	Daimi Aza	Abdulkadir Ağa Hoca Kirkor
	Katip	İsmail Efendi
1868 ⁴²⁴	Reis	Derviş Ağa
	Aza	Abdulkadir Ağa Hoca Kirkor
	Katip	İsmail Efendi
1870 ⁴²⁵	Reis	Hüseyin Efendi
	Aza-ı Daimi	Abdulkadir Efendi Artin Efendi
	Kâtip	Şaban Efendi
	Tercüman	Mıgırdiç Efendi

⁴¹⁸1284 Halep Vilayet Salnamesi, s.100; 1285 Halep Vilayet Salnamesi, s.103.

⁴¹⁹1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.82.

⁴²⁰1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.131.

⁴²¹1293-1294 Adana Vilayet Salnamesi, s.43; s.40

⁴²²BOA, İ.MVL, 461–20763 -1, 01 Şaban 1278 [1 Şubat 1862]

⁴²³1284 Halep Vilayet Salnamesi, s.100.

⁴²⁴1285 Halep Vilayet Salnamesi, s.103.

⁴²⁵1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.82.

1872 ⁴²⁶	Reis	Bağdadzade Abdulkadir Efendi
	Aza	Hacıbekir Efendi Avidiyan Hoca Artin
	Baş Kâtip	Şauayip Efendi
	Mukayyid	Rahiz Efendi
1873 ⁴²⁷	Reis	Bağdadzade Abulkadir Efendi
	Aza-ı Daimi	Hacı Bekir Efendi Avadiyan Artin Ağa
	Aza-ı Muvakkata	Beduyan İbrahim Ağa İkinacıyan Melkun Ağa Altıkozalıyan Agop Ağa Urfalıyan Artin Ağa
	Baş Kâtip	Şuayip Efendi
	Muavini	Mehmet Efendi Refik Serkes Efendi
	Aza-ı Ecnebiye	Kasbar Ağa Hoca Mevsi Hoca Yorgaki Hoca Batarnos Vasil Hori Hacur Şifman
1876 ⁴²⁸	Reis (Vekili)	Şayıp Efendi
	Aza-ı Daimi	Aviyet Oğlu Artin Ağa Hacı Bekir Efendi
	Aza-ı Muvakkata	Aroflıyan Artin Efendi Sarkis Efendi Hoca Saveh Bızdızkzade Bedros Ağa
	Baş Kâtip	
	Tercüman	Karabet
1877 ⁴²⁹	Reis (Vekili)	Şayıp Efendi
	Aza-ı Daimi	Hacı Hamza Efendi Zade Ahmet Efendi Balamud Oğlu Agop Ağa Hacı Bekir Efendi
	Aza-ı Muvakkata	Hüseyin Efendi Neavvim Efendi Yavanaki Efendi
	Tercüman	Karabet Efendi

2.2.1.1.3 Vilayet Divân-ı Temyiz

1869'da Liva Temyiz meclislerinin kaldırılmasıyla merkez sancakta bulunan halkın davalarının mercisi Vilayet Meclis-i Temyiz-i Hukuk oldu. 1869 Nizamnamesinin 17. maddesinde yer alan Vilayet Divân-ı Temyiz, Liva Temyiz Meclisleri'nin cünha suçlarındaki kararlarını istinaf edebilmekteydi. Bu kararların temyizi ise Divan-ı Ahkâm-ı Adliyyeye aitti.1870 tarihli nizamnamede cinayete dair

⁴²⁶1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.131.

⁴²⁷1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.50.

⁴²⁸1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.43.

⁴²⁹1294 Adana Vilayet Salnamesi, s.40.

davalarda Liva Temyiz Meclislerine verilen yetkiyle hükm edebildikleri için bu davalarda verilen ilamları, Vilayet Divân-ı Temyiz uygun görürlerse Divan-ı Ahkâm-ı Adliyyeye göndermekteydi.

1870’de Adana Divan-ı Temyizi organında bir başkan, bir ikinci başkan seçilmiş altı üye yer alıyordu. Bunlardan dördü müslüman ikisi gayrimüslimdi. Başkâtip, ikinci kâtip ve iki refiki de kâtipleri oluşturuyordu⁴³⁰. Başkan ilk Divan-ı Temyiz-ı Vilayette Müfettiş-i Hükkam iken daha sonrakilerde naibdir. Ayrıca daha sonraki Divan-ı Temyizlerinde seçilmiş üye sayısı aynen korunurken gayrimüslim üye sayısı üçe çıkmıştır. Tablo’da da görüldüğü üzere kâtiplere mübeyyiz ve mukayyidler de eklenmişti.

Vilayet Divân-ı Temyiz Üyeleri		
1870 ⁴³¹	Reis	Müfettiş Hükkam-ı Vilayet
	Reis-i Sani	Mehmet İzzet Efendi
	Mümeyyizat	Salih Efendi Ömer Efendi Mustafa Efendi Osman Efendi Serkiz Efendi Mihail Efendi
	Ketebesı	
	Baş Katip	Cemaleddin Efendi
	İkinci Katip	Hamdi Efendi
	Refiki	Raşid Efendi
	Diğer Refiki	Mustafa Efendi
1872 ⁴³²	Reis	Naib-i Merkez Vilayet
	Aza	Kazım Efendi Hacı Mustafa Efendi Osman Efendi Manuk Ağa Karabet Ağa Mihail Ağa
	Ketebesı	
	Başkatip	Cemaleddin Ağa
	Refiki	Raşid Efendi
	İkinci Katip	Mehmet Ali Efendi
	Mukayyid	Efendi
	Reis	Rüştü Paşa
	Aza	Kazım Efendi Mustafa Efendi Osman Efendi Bızdıkzade Artin Ağa Ermeni Delalyan Karabet Artin Ağa Katolik

⁴³⁰1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.34.

⁴³¹1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.34.

⁴³²1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.39.

1873 ⁴³³		Mihail Ağa	Rum
	Ketebesı		
	Baş Katip	Cemalettin Efendi	
	Muavini	Raşit Efendi	
	Refiki	Mehmet Efendi	
	Diğeri	Ömer Efendi	
	Diğeri	Ali Efendi	
1876 ⁴³⁴	Reis	Abdullah Sabri Efendi	
	Aza	Mehmet Efendi Fazıllah Efendi Abdulahdi Efendi Karabet Efendi Artin Ağa Mevad Ağa	Katolik Ermeni Rum
	Ketebesı		
	Baş Katip	Cemalettin Efendi	
	Muavini	Seyid Efendi	
	Mübeyyiz	Mehmet Hilmi Efendi	
	Mukayyid	Ömer Lütfi Efendi Ramiz Efendi Mahmut Rahm Efendi	
1877 ⁴³⁵	Reis	Mehmet Faik Efendi	
	Mümeyyizat	Abdulahdi Efendi Musa Kazım Efendi Hacı İbrahim Namık Efendi Kirkor Ağa Mihail Ağa Agop Ağa	Ermeni Rum Katolik
	Ketebesı		
	Baş Katip	Cemaleddin Efendi	
	Muavini	Raşid Efendi	
	Mübeyyiz	Mehmet Hilmi Efendi	
	Mukayyid	Ömer Lütfi Efendi Cemaleddin Hamdi Bey	

2.2.1.1.4 Liva Temyiz-i Hukuk Meclisleri

1864 tarihli nizamname ile cinayetten ve hukuk-ı adliyeden kaynaklanan davaları ve kaza de'vâi meclislerinin baktığı hukuk işlerine istinafen bakabilmekteydi. 1869'da bu meclislere cinayet davalarında ilk tahkikatı yapmak yanında, hüküm yetkisi eklendi⁴³⁶. 1870'de ise bu meclislere ilk tahkikat yerine, bidayeten muhakeme ve hüküm yetkisi verildi. 1864 nizamnamesine göre vilayet

⁴³³1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.38.

⁴³⁴1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.40.

⁴³⁵1294 Adana Vilayet Salnamesi, s.40.

⁴³⁶Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı...*, s.209

merkezi olan sancakta, Liva Temyiz Meclisleri de bulunmaktaydı. Bu meclisler 1869'da vilayet merkezlerinden kaldırıldı.

Her kaza merkezinde naibin riyasetinde iki müslim iki gayri müslim halkça seçilen ve mümeyyiz adı verilen dört azadan oluşan Meclis-i De'âvi bulunurdu. Şer'i mahkemelerin cemaat mahkemelerinin, cinayet meclislerinin ve ticaret meclislerinin gördüğü davalar dışında kalan, davalar bu meclisin sorumluluğundaydı. Ceza davalarında ise, cünha ve kabahat derecesinde olanları görmeye yetkiliydi. Görülen davalar kaza naibinin ve mümeyyizlerinin mührüyle mühürlenerek, mazbata, kaza müdürüne arz edilirdi. Kaza müdürü, yetkisi dâhilindekileri icra ederken aşamaları da kaymakama arz edecekti⁴³⁷. Liva merkezi olan kazalarda, Kaza De'âvi Meclisi yoktu. Bu kazalarda De'âvi Meclisine ait davalar o makamda ve o yetkiyle Liva Meclis-i Temyiz'inde görülürdü. Vilayet merkezi olan kazada De'âvi meclisine ait olan davalar Vilayet De'âvi Meclisinde görülürdü.(10.m)⁴³⁸

Söz konusu mahkemelerden Adana'da tespit edebildiğimiz ilki 1867 tarihlidir. Adana'nın Halep'e bağlı sancak merkezi olduğu dönemde "Liva Meclis-i Temyiz" üyelerini naib başkanlığında halk tarafından seçilmiş altı üye ve bir kâtip oluşturuyordu⁴³⁹.

Liva Temyiz Meclisi	
Reis	Liva-ı Naib (Fazıl Efendi)

⁴³⁷Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı...*, s.160; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s.165.

⁴³⁸Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı...*, s.214.

⁴³⁹1284 Halep Vilayet Salnamesi, s.71; 1285 Halep Vilayet Salnamesi, s.71; 1286 Halep Vilayet Salnamesi, s.73.

1867 ⁴⁴⁰	Mümeyyizat	Ali Ağa Ahmet Efendi Salih Efendi Abdulrahim Efendi Hoca Avadik Hoca Kirkor
	Kâtip	Niyazi Efendi
1868 ⁴⁴¹	Reis	Liva-ı Naib
	Mümeyyizat	Yeğen Ali Ağa Hacı Ahmet Efendi Salih Efendi Raşit Efendi Kirkor Efendi Avadis Efendi
	Kâtip	Ahmet Niyaz Efendi
1869 ⁴⁴²	Reis	Naib (Fazıllah Efendi)
	Mümeyyizat	Abdulaziz Efendi Hacı Zahid Efendi Ömer Efendi Emin Bey Avadis Ağa Abbas Ağa
	Kâtip	Ömer Ağa

1864 Vilayet Nizamnamesiyle sancak merkezlerinde şer’i mahkemelerin yanısıra meclis-i temyiz-i hukuk ve cinayet mahkemesi kuruldu⁴⁴³.

Söz konusu meclis Vilayet Müfettişi hükkam dışında üç müslüman üç gayrimüslim altı seçilmiş üye ve hukuk ve kanuni işlerden anlayan merkezden atanan bir memurdan oluşturuldu. Ayrıca meclisin bir başkâtibi yeterince ketebesini bulunuyordu. Üye sayısı sonradan dörde indirilmişti. Müslüman mümeyyizlerin çoğunluğunun mazbata, istintakname düzenlemesi ve incelemesine muktedir olmaları nedeniyle, hepsi her gün meclise devam edeceklerdi. Meclis emrinde gerektiği kadar, zabtiye neferi ve memur bulunacak ve gereğine göre kullanılacaktı⁴⁴⁴.

⁴⁴⁰1284 Halep Vilayet Salnamesi, s.71.

⁴⁴¹1285 Halep Vilayet Salnamesi, s.78.

⁴⁴²1286 Halep Vilayet Salnamesi, s.73.

⁴⁴³Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s.165.

⁴⁴⁴Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı’da Yargı...*, s.163.

Bu meclisin asıl görevi bağı livalarda görülen cinayet davaları ve onlara dair gelen mazbataların incelenmesi, kanunların uygulanmasıydı. Ayrıca meclis reisine gönderilen bazı önemli cinayet davalarına bağımsız olarak bakıp, kanuni hükmü mazbatasıyla bildirecekti. Vilayetlerde ortaya çıkan töhmet ve cinayet işlerinde, hafif kabahatli ve bir aya kadar hapis cezasını ve hapis cezasını alması gerektiren konularda, Kaza De'vâi Meclislerinin verdikleri hükümlerin icrasından kaymakamlar sorumluydu. Ancak bunların üstündeki cezalar Vilayet Cinayet Meclisine sorulmalıydı. Bu cezaların üstündeki kürek ve hapis hükmünü içeren cezaların Bab-ı Aliye sunulması gerekiyordu⁴⁴⁵.

Bu meclisler için yaptırılan bina odalara bölünüp birisi Müfettiş-i Hükkam'a, birisi kalem kâtiplerine, diğeri ise müstantiklere ait olup ve hepsinin ortasındaki büyük salon ise meclis toplantılarına ait olacaktı.⁴⁴⁶ İncelediğimiz dönemde Adana Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet-i Liva tabloda görüldüğü gibiydi.

Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet-i Liva		
1870 ⁴⁴⁷	Reis	Naib Efendi
	Mümeyyizat	Ali Efendi Said Efendi Hacı Mehmet Efendi Ahmet Efendi Artin Efendi Agop Efendi
	Cinayet	
	Baş Kâtibi	Emin Bey
1870 ⁴⁴⁸	Refiki	Nuri Efendi
	Diğeri Refiki	Mehmet Efendi
	Hukuk	
	Baş Katibi	Mustafa Efendi
	Refiki	Sadık Efendi
	Diğeri Refiki	Ali Efendi
	Reis	Naib Efendi
	Aza	Mektepzade Seyid Efendi Hacı Hamza Efendizade Süleyman Efendi Mimarzade Artin Efendi Parih Ağa

⁴⁴⁵Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı...*, s.163-164.

⁴⁴⁶Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı...*, s.165.

⁴⁴⁷1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.44.

⁴⁴⁸1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.45.

1873 ⁴⁴⁹	Hukuk	
	Baş Kâtibi	Rıza Efendi
	Refiki	Ali Efendi
	Mukayyid	Mehmet Efendi
	Cinayet	
	Baş Kâtip	Mustafa Efendi
	Refiki	Şevki Efendi
	Mukayyid	Hüseyin Efendi
1876 ⁴⁵⁰	Reis	Hafız Mehmet Efendi
	Aza	Osman Efendi Süleyman Efendi Artin Efendi Mesacıyan Efendi
	Hukuk	
	Baş Kâtip	
	Mukayyid	İbrahim Efendi
	Diğeri	Tahir Efendi
	Diğeri	Hüseyin Efendi
	Cinayet	
	Baş Katip Müstantik	Raşid Efendi
	Refiki	Şevki Efendi
	Diğeri	Ali Bey

2.2.1.1.5. Mahkeme Görevlileri

İlk olarak 1864 vilayet nizamnamesinde yer alan Müfettiş-i Hükkamlık 1871’de kaldırılarak görev naibe bırakılmıştı. Müfettişi hükkamın görevi, 1864 Vilayet Nizamnamesi’nde vilayet dâhilindeki şer’i mahkemelerin müfettişi ve hükümete takdimi gereken ilamları vesair şer’i evrakın incelemek şeklinde tanımlanmıştı⁴⁵¹. Nitekim Adana’da 1870 yılında Divan-ı Temyiz-i Hukuk başkanı Müfettiş-i Hükkam’dır⁴⁵². Tabloda da görüldüğü gibi daha sonraki yıllarda aynı görevi naib üstlenmiştir.

Mümeyyizler Tanzimatla birlikte kurulan yargı meclislerinde olduğu gibi Meclis-i Devâi Temyiz, Livâ-ı Temyiz Hukuk ve Kazâ Devai Meclislerinde görev

⁴⁴⁹1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.39.

⁴⁵⁰1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.41.

⁴⁵¹Düstür, Tertib 1, c.1, 1289, s.610; Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı’da Yargı...*, s.237.

⁴⁵²1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.44.

aldılar. Bunları halk seçmekteydi. Görevleri ise sadece mahkeme üyeleri olmalarıydı⁴⁵³.

1864 Vilayet Nizamnamesi'nde bunların seçim kuralları belirlenmişti. Ancak oldukça karışık olan bu yöntem 3 Ocak 1876'da "İntihab-ı Âzaya Dâir Talimât-ı Umûmiyye" ile değiştirildi⁴⁵⁴. Buna göre her kazanın dâhilindeki köyler ve mahallerin her 200 hanesi, bir seçim bölgesiydi. Bu seçim bölgesinde en az 20 yaşında, vergi veren kişilerce, her bir seçim bölgesinden en az 25 yaşında vergi verenlerden ikişer kişi vekil seçilecekti. Seçilen vekillerin hepsi kaza merkezine gelerek, kaza de'âvi ve idari meclisi için belirlenen sayının iki katı kişiyi azalışa aday olarak seçmekteydi. Seçilen kişileri yarısı liva mutasarrıfınca elenecek, diğerleri söz konusu meclislere azâ tayin edilecekti.

Nizamiye mahkemelerinde başkâtip başkanlığında yardımcı görevliler mahkemenin bulunduğu mahale göre mübeyyiz, muhızır, mukayyidlerden oluşuyordu. Bunların sayısını mahkemenin iş yoğunluğu belirlemekteydi.

1870 Adana Vilayet Divan Temyizi bir başkâtip, üç kâtip yardımcısı olmak üzere dört üyeden oluşuyordu⁴⁵⁵. 1872 Divan- Temyizinin yardımcı görevlileri bir başkâtip, bir başkâtip yardımcısı, bir ikinci kâtip ve bir mukayyidi⁴⁵⁶. 1876'da ise bir başkâtip, bir başkâtip yardımcısı, bir mübeyyiz, üç mukayyid yer almaktaydı⁴⁵⁷.

---

⁴⁵³Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı...*, s. 238.

⁴⁵⁴Seyhan Gazetesi, nr.140, 17 Muharrem 1293 [13 Şubat 1876];Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı...*, s.138.

⁴⁵⁵1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.34.

⁴⁵⁶1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.38.

⁴⁵⁷1293Adana Vilayet Salnamesi, s.40.

1877’de bir başkâtip, bir başkâtip yardımcısı, bir mübeyyiz, iki mukayyid bulunmaktaydı⁴⁵⁸.

Memurlar yerel otoritelerce denetlenebilmekte ve denetim sonucuna göre genelgeler yayınlanabilmekteydi. Nitekim 1876’da Adana valisi Mehmet Tevfik Paşa habishanede bulunanların temyiz meclisi aracılığıyla durumları, hapis süreleri hakkında bilgi almıştı. Bu araştırma sırasında görevli memurların, azaların ve kâtiplerin mesai saatlerini ihlal ettikleri anlaşılmış ve bunun üzerine bütün daireleri içeren bir buyruldu yayınlanmıştır⁴⁵⁹.

2.2.1.1.6. Şer’iyye Mahkemesi

Osmanlı’da Tanzimata kadar adli, hukuki, cezai ve idari davalarının çözüm merci şer’iyye mahkemeleriydi. Söz konusu mahkemede kişiler arasındaki anlaşmazlıklar dışında, şehir ve kasabaların belediye işleri, alım-satım işlemleri, vekâlet, veraset gibi işlerin yanında merkezden gönderilen emir ve fermanların halka duyurulması, vergilerin dağıtılması gibi işlemler yapılmaktaydı⁴⁶⁰. Tanzimatla birlikte kurulan nizamiye mahkemeleriyle görev alanları giderek daraltılmıştı⁴⁶¹. İlk daraltma Ticaret Meclislerin oluşturulmasıyla gerçekleşti. Taşra meclislerinin tazir türünden suç ve cezalara bakması görev alanlarını biraz daha daralttı. 1864 Vilayet Nizamnamesine kadar taşra meclislerinin hukuk davalarına bakma yetkisi yoktu. Bu

---

⁴⁵⁸1294 Adana Vilayet Salnamesi, s.36.

⁴⁵⁹Seyhan Gazetesi, no.140, 17 Muharrem 1293 [13 Şubat 1876]

⁴⁶⁰Musa Çadircı, “Tanzimat’ın İlanı Sırasında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve Tarîk-i İlmiyye Dair Ceza Kanunnamesi”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.XIV, S. 25, Ankara, (1982), s.139.

⁴⁶¹Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s.237.

durum Şer'i Mahkeme'nin asli-genel yargı mercisi olarak varlığını sürdürmesini sağladı⁴⁶².

Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin çatısı altına giren Nizamiye mahkemeleri ile Şer'i Mahkemeler arasında uygulamada birçok sorun çıkmıştı. Bu nedenle de mahkemelerin görevleri ve yetkilerinin ayrılması yoluna gidilmiştir. 1874'de (1290) Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyyenin "Vezaifini Havi Talimat" ve 1875'de (1292) yayınlanan "Fetvahane Nizamnamesi" ile mahkemelerin görev ve yetkileri belirlendi⁴⁶³. Bu nizamnameye göre Şer'i mahkemeler sadece vakıf mallarına, hacre, vasiyete, vasi tayin ve azline, yetim mallarına, miras hukukuna, aile hukukua dair evlenme boşanma, nafaka vb. diğer bazı şer'i haklara ilişkin davalara bakabiliyordu. Bunlar sadece müslümanlar arasındaki davalar için geçerliydi. Gayrimüslim müslüman veya farklı mezheplerdeki gayrimüslilerin arasındaki davalar Nizamiye Mahkemelerinin sorumluluğundaydı⁴⁶⁴. Adana şer'iyye mahkemesi 1872'de iki kâtip, üç mukayyid ve Adana Eytam Sandığı memurundan oluşuyordu⁴⁶⁵. 1876'da Adana Şer'iyye Mahkemesi görevlileri üç kâtip, bir eytam müdürü ve beytülmal memuruydu⁴⁶⁶.

---

⁴⁶²Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, s.88.

⁴⁶³Halil Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku...", s.24-25.

⁴⁶⁴Ahmet Lütfi Efendi, *Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, (M. Münir Aktepe), c. XV, TTK, Ankara, 1993, s.100.

⁴⁶⁵1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.47.

⁴⁶⁶1294 Adana Vilayet Salnamesi, s.41.

2.3.Sosyal Kurumlar

2.3.1.Eğitim ve Öğretim

Osmanlı'da eğitim mektep ve medreselerde yapılmaktaydı. Örgün eğitim, genellikle cami mescid ve sıbyan mekteplerinde başlar, medreselerde devam ederdi. Mektep ve medreseler mekân olarak, bir kurumlar bütünü olan külliyelerin içinde, mescid havlusunda yer aldığı gibi bazen de müstakil binalarda olabilmekteydi.

16. yüzyılda eğitim cami ve mescid havlusu içinde bir oda veya imam odalarında yapılmaktaydı. Mekteplerin muavinliğini de imamlar üstlenmişti⁴⁶⁷. Nitekim Adana'da ilk Sıbyan Mektebi Ulu Cami'nin batısında dikdörtgen bölümde bulunmaktaydı⁴⁶⁸. Yörük, 17. yüzyılda tabloda da görüldüğü üzere 15 tane sıbyan mektebi bulunduğunu belirtmektedir⁴⁶⁹.

Mahalle İsmi	Mektep İsmi
Han Kurbu	Alanoğlu Mehmed Mektebi Hankurbu Mahallesi Mektebi
Kantaran	Kantaran Mahallesi Mescidi Mektebi
Bab-ı Tarsus	Kâtip Hasan Efendi Mektebi
Yortan	Koca Ali Efendi Mektebi Neslihan Hatun Mektebi Savcı Ali Efendi Mektebi Yortan Mahallesi Mektebi
Yarbaşı	Mehmed Mektebi
Mestenzade	Mestanzâde Mahmud Ağa Vakfı Mektebi
Cami-i Cedid	Molla Hüseyin Mektebi
Neccerân	Seyyid Mehmed Çelebi Mektebi
Sofu Bağçesi	Soku Bağçesi Mektebi
Şeyhzade	Şeyhzâde Mahallesi Mektebi

19. yüzyılın ikinci yarısında ise arşiv kaydında yer alan bilgiye göre Adana'da müslüman ve gayrimüslimler için dokuz tane sıbyan mektebi bulunmaktaydı. 1293 [1876–1877] Adana Vilayet Salnamesi'nde yer alan bilgiye

⁴⁶⁷Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.224.

⁴⁶⁸Nusret Çam, *Adana Ulu Câmii Külliyesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s.3.

⁴⁶⁹Saim Yörük, *a.g.t.*, s.290-292.

göre Rüştiye Mektebinin yanında bir de Sıbyan Mektebi yer almaktaydı. Sıbyan Mektebinin muallim-i evveli Emin Efendi, Muallim-i Sanisi de Hacı Mehmet Efendiydi. Bir de hademe bulunuyordu. Öğrenci sayısı ise 81'di⁴⁷⁰.1894 müslüman ve 282 gayrimüslim öğrenci için yeterli olmadığı düşüncesiyle 29 erkek 30 kız sıbyan mektebi daha yaptırıldı⁴⁷¹.

Cami ve mescitlerde eğitim-öğretim faaliyetleri yapılmakla birlikte, günümüzdeki anlamıyla eğitim öğretim medreselerde yapılmaktaydı. Medreselerde eğitim ve öğretim belirli yaş grubundaki insanlara, belirli zaman dilimine ve belirli bir programa göre uygulanmaktaydı. Medreseler, eğitim öğretimin gerçekleştirildiği yer anlamındaydı ve genel olarak orta ve yüksek dereceli öğretimin yapıldığı okullardı. 19. yüzyılın sonunda kentte 15 kadar medrese bulunmaktaydı⁴⁷².

19. yüzyılın ilk yarısında Batı'yı avantajlı kılan koşulların Osmanlı'da da oluşturulması için Ziraat ve Sanayi Meclisi açıldı. Meclis öncelikli olarak ülkenin tarım, ticaret, sanayi durumunu tespitle işe başladı. Bu alanlardan Batı ile rekabet edebilecek öncelikli alanların belirlenmesine yönelik toplantılar yaptı⁴⁷³. Toplantıda sorunun sadece kalkınmanın öncelikli alanlarının desteklenmesiyle çözülemeyeceği, bunların yanı sıra eğitim, bilim, nüfus, sağlık ve ulaşım gibi konuları da ele alınması

---

⁴⁷⁰1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.42.

⁴⁷¹Adana, Ayniyat 823, s.13.

⁴⁷²Şemseddin Sami, *Kamusü'l-a'lam*, c.1, s.219.

⁴⁷³*Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul, 1938, s.76.

gerektiğini ifade edildi. Bunun üzerine 1838 sonlarında meclisin adı Meclis-i Umûr-ı Nafia olarak değiştirildi⁴⁷⁴.

II. Mahmut Dönemi'nde (1824) ilk öğretim İstanbul için zorunlu hale getirilmiş ancak uygulanamamıştı. 1838'de tekrar gündeme getirilerek gerekli çalışmaları yapmak üzere Mekâtib-i Rüştîye Nezareti kuruldu⁴⁷⁵. Söz konusu meclis, Nafia Meclisi, Dâr-ı Şurâ-yı Bâb-ı Âli ve Meclis-i Vâlâ arasındaki görüşmeler sonucunda eğitim sistemi, sıbyan-rüştîye-yüksek okul olmak üzere üç kademeli olarak tasarlandı⁴⁷⁶. 1845'e kadar eğitim konusunda pek ilerleme kaydedilmedi. Nezaret, Mektep-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye ile ilgilendi. Bu tarihte önce Meclis-i Muvakkat sonra ise Meclis-i Maarif-i Umumiye oluşturularak eğitim işleri yeniden ele alındı. Bir süre sonra Meclis-i Maarifin aldığı kararları uygulamakla görevli Mekatib-i Umumiye nezareti oluşturuldu. Bu kurumda sıbyan mekteplerinin dışında kalan eğitim kurumlarıyla ilgiliydi. Eğitim işlerinin kabineye dâhil bir nezaretle temsil edilmesi de ancak 1857'de Maarif-i Umumiye Nezareti'nin oluşturulmasıyla gerçekleştirildi. Harbiye, bahriye ve tıbbiyenin dışındaki tüm okullar bu kurula bırakıldı⁴⁷⁷. Meslek okullarına öğrencilerin hazırlanmasını

---

⁴⁷⁴Bekir Koç, "Osmanlı Devleti'nde Islahane ve Sanayi Mekteplerinin Kuruluş Sürecine Dair Bazı Gözlemler", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c.7, S.2, (Haziran 2010), s.202.

⁴⁷⁵Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.63.

⁴⁷⁶Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, s.61-62; Bekir Koç, "Osmanlı Devleti'nde Islahane ve Sanayi ...", s.203.

⁴⁷⁷Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, (Çev. Osman Yener), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.60-70; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, s.62.

sağlamak için sıbyan mekteplerinin devamı niteliğinde Rüştiye Mektepleri açıldı⁴⁷⁸. Bir bakıma Rüştiye Mektepleri ortaöğretim kurumu olarak tasarlanmıştı⁴⁷⁹. Öğrenci sayısının artırılması, sınıf sisteminde eğitilmeleri ile sıbyan okullarının devamı olarak açılan rüştiyelerin müfredatları ve bu okullardan mezun olacakların devlet memurluğuna alınmada tercih edilmesi dikkat çekicidir⁴⁸⁰. 1869’da yayımlanan “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi” ile eğitim daha çağdaş bir yapıya kavuştu. Bundan sonra Rüştiye Mekteplerinin ve muallimlerin sayısı arttı. Yüksek öğretime öğrenci yetiştirmek üzere 1873’den sonra idadiler ve sultaniler açılmaya başladı. Sıbyan Mektepleri zamanla ibtidaî denilen çağdaş ilkokullara dönüştürüldü. Ayrıca vilayetlerde 1864’den sonra “Vilayet Maarif Meclisleri” kuruldu ve yine her vilayette birer Maarif Müdürü’nün yer aldığı Vilayet Milli Eğitim Müdürlükleri oluşturuldu. Taşradaki eğitim işlerini mali yönden desteklemek için “Maarif Sandıkları” kuruldu. Adana’da Maarif Komisyonuna ilk olarak 1287 [1870-1871] Adana Vilayet Salnamesinde rastladık.

Adana Rüştiye Mektebi 1870’de halk tarafından yaptırılmıştı⁴⁸¹.

Tanzimat Dönemi Adana Rüştiye Mektebi		
1870	Muallimi	Mehmet Hilmi Efendi
1872	Muallim-i Evvel	İbrahim Şakir Efendi
	Muallim-i Sani	Hiret Efendi
	Rika Hocası	
	Öğrenci Sayısı	86
1873	Muallim-i Evvel	Mehmet Hulusi Efendi
	Muallim-i Sani	Sadık Efendi
	Öğrenci Sayısı	70
1875	Muallim-i Evvel	Mehmet Hulusi Efendi
	Muallim-i Sani	Sadık Efendi

⁴⁷⁸Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.383.

⁴⁷⁹Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi...*,s.74.

⁴⁸⁰Bekir Koç, “Osmanlı Devleti’nde Islahane ve Sanayi...”, s.203.

⁴⁸¹BOA, DH. MKT 1310/67, 6 Zilhicce1286 [9 Mart 1870], Adana Vilayetinden Dahiliye Nezaretine Gönderilen Tahrirat; Ayniyat, Adana 823, s.10.

	Öğrenci Sayısı	105
1876	Muallim-i Evvel	Mehmet Hulusi Efendi
	Muallim-i Sani	Sadık Efendi
	Öğrenci Sayısı	105
1877	Muallim-i Evvel	Mehmet Hulusi Efendi
	Muallim-i Sani	Sadık Efendi
	Öğrenci Sayısı	93
	Sınıf-ı Evvel	20
	Sınıf-ı Sani	20
	Sınıf-ı Salis	30
	Sınıf-ı Rabi	13

Davis, Adana'da bir gayrimüslim okulunun bulunduğunu belirtmektedir. Davis söz konusu okulda okuma yazmanın dışında coğrafya, aritmetik, matematik, dil bilgisi, Fransızca ve tarih derslerinin verildiğini ve ayrıca kızların da okula gidebildiklerini aktarmaktadır. Yine gezgin Türk okullarında sadece Türkçe okunup yazıldığını ifade etmiştir. Ayrıca öğrencilere Arapça ve Farsça derslerinin yanı sıra coğrafya ve basit matematik gibi derslerin de verildiğini aktarmaktadır. Ayrıca kız çocuklarının okula gitmediğini de vurgulamaktadır⁴⁸².

Adana'da idadiyeye ilk olarak 1294 [1877-1878] tarihli Adana Vilayet Salnamesi'nde rastlıyoruz. Buna göre Muallim-i Evveli Emin Efendi, Muallim-i Sanisi Hacı Muhammed Efendi ve bevvabı Hacı Mustafa Efendi idi. Öğrenci sayısı da 78'di⁴⁸³. 19. yüzyılın sonunda da kentte bir idadi eğitime devam etmekteydi⁴⁸⁴.

Adana'da gayrimüslimlere ait, bir idadi derecesinde ve beş rüştiye derecesinde de erkek ve kızlar için toplam altı okul bulunmaktaydı. Bu okullar 1875 ile 1876 yılları arasında kurulmuş olup, ruhsatları 1892 ve 1894 yıllarında alınmıştı.

⁴⁸²E.J Davis, *Life in Asiatic Turkey...*, s.192-193.

⁴⁸³1294 Adana Vilayet Salnamesi, s.47.

⁴⁸⁴Şemseddin Sami, *Kamusü'l-a'lam*, c.1, s.219.

Sözkonusu okullarda 613 kız, 481 erkek olmak üzere toplam 1094 öğrenci vardı⁴⁸⁵. Gayrimüslimlerin kendi okullarının dışında Adana’da misyoner örgütleri de eğitim kurumları açmıştı. Nitekim Adana’da 1863’de misyoner istasyonu açıldı⁴⁸⁶.

Şemseddin Sami de birkaç Ermeni, bir Protestan bir Cizvit okulunun bulunduğunu ifade eder⁴⁸⁷. Ermeni okulu 1292 [1875–1876]⁴⁸⁸, Cizvit okulu 1299 [1881–1882] kurulmuştu⁴⁸⁹.

Tanzimat döneminde çağdaşlaşma çabaları 1860’larda mesleki ve teknik eğitimde de hisedildi. Bu anlamda atılan önemli adımlardan biri de ıslahhanelerdi. Islahhaneler ülkenin gittikçe kötüleşen sosyo ekonomik durumunun ve özellikle savaşların ve göçlerin⁴⁹⁰ mağdur ettiği fakir ve kimsesiz çocukların devletin

---

⁴⁸⁵ Adem Tutar, “Adana Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 144, (Haziran 2003), s.203.

⁴⁸⁶ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika/19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1989, s.93-108.

⁴⁸⁷ Şemseddin Sami, *Kamusü'l-a'lam*, c.1, s.219.

⁴⁸⁸ 1318 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, s.1042-1043.

⁴⁸⁹ 1318 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, s.1044.

⁴⁹⁰“ Genel olarak göçleri, 1774 Kaynarca Anlaşması’ndan, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı’na kadar Balkanlara ve Anadolu’ya yapılan göçlerle sözü edilen savaş da dâhil olmak üzere, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sonrası daralan Osmanlı topraklarında ağırlıklı olarak Anadolu topraklarına olmak üzere iki döneme ayrılır. İlk aşama göçlere, Rus yayılcılığının bir sonucu olarak ülkelerini terk etmek zorunda kalan Kırım ve Kafkasya’dan gelen Tatar ve Çerkesler damgasını vurmuşlardır. İkinci aşamadaki göçler ise milliyetçilik hareketleri ve İmparatorluğun tasfiye süreciyle beraber ilerleyen savaşlar sonunda, başta Balkanlar olmak üzere, yurtlarını terk etmek zorunda kalan müslüman nüfusun daralan Rumeli ve Kafkasya topraklarından Anadolu’ya iskân edilme süreçlerinden oluşur. Özellikle 1861–62 yılları arasında yığınsal bir nitelik kazanan göçte, Çarlık rejiminin gayr-ı insani uygulamaları, yol koşullarının olumsuzluğu ve iskân sırasındaki aksaklıklar önemli insane kayıplarının yaşanmasına neden olmuş, anılan tarihlerde kimsesiz çocuklar

gözetiminde ve sağlıklı bir ortamda yetişmelerini olanaklı kıldığı gibi bu sırada çocukların aldıkları eğitimle kalifiye eleman olmalarını sağlayacaktı. Aynı zamanda çocukların işledikleri suçlara karşılık aldıkları cezaları buralarda çekmeleri sağlanarak çocuklar topluma kazandırılacaktı. Diğer bir işlevi de gayimüslimlerle müslümanların birlikte eğitim almalarını olanaklı kılmasıydı⁴⁹¹. İslahhanelerin oluşturulmasında önemli etkenlerden biri de Mithat Paşay'dı. 1863'de Niş'te İslahhanelerin ilk örneği olan Niş İslahhanesini kurdu⁴⁹².

İslahhanelerde okuma-yazma, dinî bilgi ve basit hesaplama dersleri verilmekteydi. Bunların dışındaki derslerin ağırlığını ise dönemin koşullarına uygun mesleklerin pratikleri oluşturuyordu. Dericilik, dokumacılık, matbaacılık, madensel ürünler, buhar makinesi, dokuma tezgâhları ve dikiş makinesi gibi çeşitli aletlerin üretimi ve tamirine yönelik eğitim verilmekteydi⁴⁹³.

Adana ıslahhanesi Ramazanoğulları'ndan kalma imaret yerine kurulmuştu⁴⁹⁴. Kuruluş tarihini tam olarak tespit edemedik. Kuruluşuna ilişkin salnamelerde de herhangi bir bilgi yer almamaktadır. İslahhane ile ilgili ilk bilgiye 1287 [1870-1871] Adana Vilayet Salnamesinde rastlıyoruz. Bu durumda Adana'da ıslahhanenin 1870'den önce kurulduğunu söylemek yanlış olmaz. İslahhaneler bünyesinde

---

artık sokaklarda fark edilir hale gelmişti.” Bekir Koç, “Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 2007, s.40.

⁴⁹¹Bekir Koç, “Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin ....”, s.37.

⁴⁹² Bekir Koç, *Mithat Paşa (1822-1884)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 21.

⁴⁹³Bekir Koç, “Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin ...”, s.43.

⁴⁹⁴1293 Adana Vilayet Salnamesi.

memurlar, sanayi ustaları ve öğrenciler bulunmaktaydı. Bu anlamda salnamelerden tespit edebildiğimiz kadarıyla Islahanelerin memurları şöyledi:

1870 ⁴⁹⁵	Memur	Derviş İsmail Efendi
	Kâtip	Hilmi Efendi
	Türki Hocası	Nuh Efendi
	Ermenice Hocası	Keyfûruk
1872 ⁴⁹⁶	Memur	Hafız Efendi
	Kâtip	Ahmet Efendi
	Türki Hocası	Nuh Efendi
	Ermenice Hocası	Keyfûruk Efendi
1873 ⁴⁹⁷	Memur	Ahmet Fahri Efendi
	Kâtip	Ahmet Tevfik Efendi
	Türki Hocası	Nuh Efendi
	Zabıta Memuru	Osman Ağa
1876 ⁴⁹⁸	Müdür	Tahir Bey
1877 ⁴⁹⁹	Müdür	Tahir Bey

Islahanelerde kullanılan bazı aletlerin kullanımını öğretmesi için merkezden eğitimcisi gönderilmekteydi⁵⁰⁰. Islahhanenin eğitici kadrosu ve öğrenci sayısı da tabloda görüldüğü gibiydi:

	Bölüm	Usta	Öğrenci Sayısı
1870 ⁵⁰¹	Dikiş Makinesi Ustası	Keyfûruk	21
	Kunduracı Ustası	Andon	7
	Kilimci Ustası	Mehmet Ağa	10
	Çulha Ustası	Keyfûruk	9
	Henüz Okumakta Olan	-	22
1872 ⁵⁰²	Terzi Ustası	Keyfûruk	32
	Birinci Kalfası	Bedrus	
	İkinci Kalfası	Manok	
	Kunduracı Ustası	Ekseni(?)	23
	Birinci Kalfası	Abdullah	
İkinci Kalfası	Mehmet Çavuş	13	
Kilimci Ustası	Mehmet Ağa		

⁴⁹⁵ 1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.42.

⁴⁹⁶ 1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.42.

⁴⁹⁷ 1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.42.

⁴⁹⁸ 1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.49.

⁴⁹⁹ 1294 Adana Vilayet Salnamesi, s.47.

⁵⁰⁰ Ayniyat, Adana 823, s.23.

⁵⁰¹ 1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.32.

⁵⁰² 1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.42; Halil İbrahim Kaplan, *Salnamelere Göre Adana (1880-1900)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.70.

	Çulcu Ustası	Mustafa	10
	Henüz Okumakta Olan		12
	Dersaadete Gönderilen		4
1873	Kunduracı Ustası	Gavril	21
	Kalfası	Çerkes Mehmet Çavuş	
	Kalfası	Hilmi Onbaşı	
	Kalfası	Çerkes Osman	
	Terzi Ustası	-	-
	Kalfası	Keleş Ahmet	
	Kalfası	Yusuf Çavuş	
Kalfası	Durmuş Onbaşı		
Dikiş Makinesi Ustası	Ahmet Çavuş	26	
Çulha Ustası	Şemun	8	
Kalfası	Mahmut Çavuş		
Kalfası	Ahmet Çavuş		
	Henüz Okumakta Olan		10
	Matbaaya Verilen		7
1876	Kunduracı Ustası	Abdullah	
	Culha Ustası	Mahmut Çavuş	
	Toplam Öğrenci Sayısı		20
1877	Kunduracı Ustası	Abdullah	
	Culha Ustası	Mahmut Çavuş	
	Toplam Öğrenci Sayısı		20

Islahhanelerin uzmanlık alanları yörenin hammaddesine göre değişmekteydi Adana'daki ıslahhane dokumacılık üzerine yoğunlaşmıştı⁵⁰³. Islahhane faaliyetine geçiş aşamasında merkezden talep edilen araç gereçler de bu yöneydi. Arşiv kaydından 1870'de iki adet dikiş makinesinin ve pamuk tohumu ayırmada kullanılan çırçır makinesinin talep edildiği anlaşılmaktadır⁵⁰⁴. Bunun dışında ihtiyaç durumuna göre öğrenciler çeşitli birimlerde de çalışarak eğitimlerine devam etmekteydi. Nitekim 1873'de matbaa personelinin yedisi ıslahhane öğrencisiydi. Bunlardan altısı Litografya Destigahında basmacı Ali Efendi ve yamakları Ali Efendiler, Hüseyin Çavuş ve Hüseyin Efendiydi. Biri de hurufat destigahında basmacının yamağı Ali Efendiydi⁵⁰⁵. 1876'da matbaa personeline de ıslahhane

⁵⁰³Bekir Koç, "Osmanlı Islahhanelerinin İşlevlerine İlişkin...", s.44.

⁵⁰⁴Ayniyat, Adana 823, s.23.

⁵⁰⁵1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.45.

şakirdanı bulunmaktaydı. Yine litografya destıgahında Ermenice dizgicisi Kifordet Efendi'di de ıslahhane öğrencisiydi⁵⁰⁶.

Islahanelere öğrenciler vilayet genelinden toplanmaktaydı. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi 1871 Vilayet Umum Meclisi'nde Payas ve Osmaniye kazalarından beşer çocuğun Adana ıslahhanesine gönderilmesi kararlaştırılmıştı⁵⁰⁷. Bazen de ıslahhane öğrencileri çeşitli alanlarda eğitim almak üzere İstanbul'a gönderilmekteydi. Nitekim bu amaçla 1873'de Adana ıslahhanesinden İstanbul'a dört öğrenci gitmişti⁵⁰⁸. Bu öğrenciler eğitimlerini tamamladıklarında memleketlerine dönüp mesleklerini icra etmek durumundaydı.

2.3.2.Sağlık

19. yüzyılın başlarında salgın hastalıklar bütün dünyayı tehdit etmekteydi. Bu yüzyılda batıda gelişen bilimsel çalışmalar salgın hastalıkların yayılma oranını azalttı. Ayrıca bu yüzyılda tıpta büyük gelişmeler oldu, kimyasal ilaçlar geniş ölçüde sağlığı korumada kullanılmaya başlandı⁵⁰⁹. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı kenti de değişti. Ulaşım araç ve teknolojideki gelişmelerle, başta Avrupa olmak üzere dünya ile artan bütünleşme, ekonomik ve sosyal ilişkiler aracılığıyla değişime girdi. Doğal olarak bu değişim sağlık hizmetlerini de kapsadı⁵¹⁰. III. Selimle birlikte tıp alanında yeni girişimler başladı.

---

⁵⁰⁶1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.50.

⁵⁰⁷BOA, İ.ŞD 22/926, 07 Cemaziyelahir 1288 [29 Mart 1871]; Ayniyat, Adana, 822, s. 22-23.

⁵⁰⁸BOA, MF.MKT 13/ 21, 03 Şaban 1290 [26 Eylül 1873]

⁵⁰⁹Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.304.

⁵¹⁰Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin...*, s.10.

Eski dönemlerde en önemli sağlık sorunu bulaşıcı salgın hastalıklardı. Adana coğrafi konumu gereği sıtma hastalığına açıktı. Kentin kenarında kurulduğu Seyhan Nehri özellikle yaz aylarında suların çekilmesiyle kentin çevresinin bataklıkla çevrilmesine neden olmakta bu da salgın hastalıklar, özellikle de sıtma hastalığı için gerekli ortamı oluşturmaktaydı. Dolayısıyla sıtma hastalığı kentin sürekli gündemindeydi⁵¹¹.

19. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nde veba salgını başladı⁵¹² ve hızla yayıldı. Adana'da da 1826'lerde veba salgını yaşandı⁵¹³. Bu salgında alınan geleneksel yöntemler yeterli değildi. Geleneksel şekliyle kendi haline bırakılmış olan sağlık problemlerine acil çözümler gerekti. Yaşanan bu salgın hastalıklar ve çözüm arayışları koruyucu sağlık uygulamalarını başlattı. Veba salgınına karşı korunma yöntemlerinden biri olan karantina⁵¹⁴ 1832'de Osmanlı Devleti'nde uygulanmaya başlandı. Öncelikle İstanbul'da uygulandı. Daha sonra bütün ülkede gerek görülen yerlerde birer karantinahane inşası kararlaştırıldı⁵¹⁵.

Adana'nın hac yolu üzerinde bulunması karantina uygulamasının da nedeni oldu. Nitekim karantina Adana'da hacdan dönenlere uygulandı. Bazen bu

---

⁵¹¹Andrew Gordon Gould, *Pashas and Brigands: Otoman Provincial Reform...*, s.13; Emine Aslı Çomu, *The Impact of the Exchange of Populations on the Social and Economic Life of the City of Adana*, Boğaziçi Üniversitesi, 2005, (Yüksek Lisans Tezi), s.13.

⁵¹² Menemencioğlu Ahmet Bey'de veba salgınından bahsetmektedir. Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s.XXVI.

⁵¹³BOA, HAT 461/2261-C; 451/22621-D;BOA, HAT 670/32766, 29 Zilhicce 1242 [24 Temmuz 1827.];Menemencioğlu Ahmed Bey, *a.g.e.*, s.26.

⁵¹⁴Veba salgınından korunmak için kent, aromalı bitkilerle dezenfekte edilmekte, vebalılara ait eşyalar yakılmakta, mal ve insanlar karantinaya alınmakta, tabib istihdam edilmekte, sağlık karnesi uygulanmaktaydı. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c.1, s.404.

⁵¹⁵ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.309

uygulamada sorunlar çıkmaktaydı. Nitekim Aydın, Manisa, Amasya, Kastamonu, Taş köprü ve diğer bölgeler halkından hacdan dönen iki bin beş yüz kadar kişiye, Adana’da karantinaya alınmaları yönünde hazırlıklar yapıldı⁵¹⁶. Ancak Manisa’nın Demirci kazası müftüsü karantinanın şeriata uymadığını yaydı. Bu nedenle de hacılar karantinaya uymayarak memleketlerine geri döndü. Hacıların karantinaya direniş nedenleri öğrenilince müftü İzmir’e sürgün edildi. Ayrıca normal karantina süresinin iki katı yani bir ay karantinada tutulma ve bu süre sonunda yargılanma kararı alındı. Karantina belgesi almadan memleketlerine dönen hacılar da yakalanıp uygun yerlerde 15’şer gün karantinaya alındı⁵¹⁷. Bu dönemde Adana mutasarrıfı olan Süleyman Paşa da kusurlu bulundu ve görevden alındı⁵¹⁸.

Koruyucu sağlık uygulamalarının bir diğeri ise enfeksiyonu önlemek için yapılan aşı ve serumdu⁵¹⁹. Ancak her yeni uygulamada olduğu gibi gerekli paranın sağlanması sorunu çıktı. Çözüm İstanbul dışında bu iş için halktan vergi alınmasıydı. Uygulama öncelikle İstanbul’da başladı. Bu amaçla Meclis-i Vala’da alınan kararlar doğrultusunda öncelikle İstanbul’un çeşitli yerlerinde aşı yapılacak yerler açıldı⁵²⁰. Daha sonra bu gelişmeler taşralara da yansıdı. Nitekim 1847’de çiçek hastalığı

---

⁵¹⁶Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin...*, s.309; Takvim-i Vekayi, Defa 286 (1845); BOA, CSH 6/273 9 Rebiülahir 1261 [17 Nisan 1845]

⁵¹⁷Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin...*, s.309; Takvim-i Vekayi, Defa 286 (1845);BOA, C.SH 6/273 9 Rebiülahir 1261 [17 Nisan 1845]; BOA, MVL 2/21, 29 Cemaziyelevvel 1261 [5 Haziran 1845]

⁵¹⁸Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin...*, s.309; Takvim-i Vekayi, Defa 286 [1845]

⁵¹⁹Nuran Yıldırım, “Tanzimattan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopesi*, c.5, İletişim, s.1320.

⁵²⁰Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin...*, s.311; Takvim-i Vekayi, Defa 297 [1846]

Adana'da da görüldü. Çocukların çoğunluğu hastalığa yakalandı ve hastalığa bağlı ölümler gerçekleşti. Hekim ve aşı yetersizliğinden halka gerekli müdahale yapılamadı. Bu durum belgelere doktor ve aşı talebi şeklinde yansımaktaydı⁵²¹.

Sağlık açısından önemli atılımlardan biri de doktor açığının kapatılmasına yönelik uygulamaların başlamasıydı. Bunun içinde her eyaletten Türkçe okuyup yazmayı bilen beş çocuk, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneye alınarak bunlardan ikisine iki sene süreyle küçük cerrahlık, ikisine beş yıl hekimlik ve cerrahlık birine de 15 yıl hekimlik eğitimi verilerek memleketlerine gönderilmesi düşünüldü. Türkçe, Rumca, Ermenice ve Yahudice risaleler basılarak her tarafa dağıtılması, ülkenin her tarafına aşı heyetinin gönderilmesi uygun görülmekteydi⁵²². Ayrıca salgın hastalıkların çıktığı yörenin vali ve kadılarının durumu anında İstanbul'a bildirmeleri, buradan oralara doktor gönderilmesi uygun bulundu⁵²³. Alınan önlemlere rağmen aşı eğitimsiz kişilerce de yapılmaktaydı. Bunun önüne geçmek için taşralarda Mekteb-i Tıbbiyeden izinnamesi olmayanlara aşı yaptırılmaması yönünde önlemler alınmaya başlandı⁵²⁴. Ayrıca aşı uygulamasını karantina doktorları da yerine getitirmekteydi. Karantina doktoru bulunmayan bölgelerde en yakın karantina doktoru aşı uygulamasında görevlendirilmekteydi. Nitekim 1863'de Adana taraflarında çiçek hastalığı yeniden yaygınlaştı. Belgelerden 1849'da Adana karantihane hekimi olduğunu tespit edebilmekteyiz⁵²⁵. Yine arşiv kayıtlarından 1863'deki çiçek hastalığı

---

⁵²¹ BOA, İ.DH 133/6861, 26 Muharrem 1263 [14 Ocak 1847]

⁵²²Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.311; Takvim-i Vekayi, Defa 297 [1846]

⁵²³Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.311; Takvim-i Vekayi, Defa 297 [1846]

⁵²⁴BOA, A.MKT. UM 326/26, 14 Cemaziyelevvel 1275 [20 Aralık 1858]

⁵²⁵BOA, HR. MKT 31/19, 19 Rebiülahir 1266 [4 Mart 1850]

salgınından Adana’da karantinahane doktoru olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle de aşı uygulaması Mersin karantina doktoru tarafından yapılmaktaydı. Gerekli olan aşı malzemeleri de bölgeye gönderilirdi. Aşı çocuklara uygulanmaktaydı ve karantina doktorları da bu yönde uyarılmaktaydı⁵²⁶.

Aşının yetkili kişilere yaptırılması yönünde vilayetlere yazılar gönderilmesine karşın eğitimli elemanın yetersiz kalması halk arasında bu işten anlayanlardan yararlanılmasını gündeme getirdi. Nitekim merkez Mersin karantina doktoruna aşı uygulamasında bu işten anlayanlardan yararlanabileceğini bildirdi⁵²⁷.

Dönemin diğer salgın hastalığı olan kolera 1860’larda Osmanlıyı tehdit etmekteydi⁵²⁸. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla incelediğimiz dönemde de söz konusu hastalık Adana’yı çeşitli zamanlarda etkisi altına almıştı. Hastalığa ilişkin arşiv kayıtlarında rastladığımız ilk kayıt 1848 tarihlidir. Bu dönemde yaşanan salgından dolayı yiyecek maddelerinin korunmasına özen gösterilmekteydi⁵²⁹. Yine 1865’ de Hicaz’da başlayan kolera salgını Adana’yı da etkiledi. Belgelerdeki yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla bu salgın sırasında da doktor sayısı yetersizdi. Adana’da ikliminden dolayı her zaman doktora ihtiyaç duyulmaktaydı. Ancak kolera salgını tehlikesinde orada bulunan doktor yeterli değildi. Adana doktoru Tevfik Salih Efendi’nin yanı sıra Petri Bagos(?), Kirkor bölgeye gönderildi. Bunlardan Tevfik Salih Adana’da görevlendirildi. Kolera fazla ilerlemeden önü alındı⁵³⁰. Arşiv

---

⁵²⁶BOA, MVL 646/89, 15 Şevval 1279 [5 Nisan 1863]

⁵²⁷BOA, MVL 415/72, 5 Şevval 1279 [26 Mart 1863]; BOA, A. MKT. MHM 260/73, 25 Şevval 1279 [15 Nisan 1863]

⁵²⁸Takvim-i Ticaret, nr.25, 8 Rebiülevvel 1283 [21 Temmuz 1866]

⁵²⁹BOA, A.MKT. MHM 8/96, 22 Muharrem 1265 [18 Aralık 1848]

⁵³⁰BOA, İ.DH 543/37810, 19 Recep 1282 [8 Aralık 1865]; BOA, A.MKT. MHM 344/96, 10 Cemaziyelahir 1282 [31 Ekim 1865]

kayıtlarından salgın sırasında çok sayıda kişinin öldüğüne dair Ceride-i Havadis’de asılsız haberler çıktığı ve bu durum düzeltildiği anlaşılmaktadır⁵³¹. Örneklerde de görüldüğü üzere doktor açığı alınan önlemlere rağmen sağlık açısından oldukça önemli bir problemdi. Bunun içinde doktor sayısını artırmaya yönelik ikinci adım 1866’da “Mektep-ı Tıbbiye-i Mülkiye” adlı ilk sivil tıp okulunun açılması oldu. Okulun açılmasına ve mezunlarının görevlendirilmesine yönelik hazırlanan tezkerede doktorların maaşını ödemeyi planlamamıştı. Söz konusu maaşın halk tarafından karşılanması ilkesi benimsenmişti. Bu da maaşın belediyelerce karşılanacağı anlamına gelmekteydi. Nitekim tezkerenin daha sonraki bölümlerinde görevlendirilecek doktorlar “belediye hekimleri” olarak tanımlanmaktaydı⁵³². Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname’de de yer alan hükümden anlaşıldığı üzere devlet, taşradaki doktorluk hizmetini belediyeler aracılığıyla devam ettirecekti⁵³³. Nitekim Doktor Şerefattin Mağmuni Adana’da bulunan hastahanenin belediyeye ait olduğunu aktarmaktadır⁵³⁴.

Uygulama başlamadan önce de İstanbul dışındaki sağlık görevlilerinin masrafları ve maaşı aynı yöreden sağlanmaktaydı⁵³⁵. Bu durum gerek halk gerekse görevliler açısından sıkıntıların yaşanmasına neden olmaktaydı. Örneğin Adana’da

---

⁵³¹BOA, A. MKT. MHM 363/12, 12 Cemaziyelevvel 1283 [22 Eylül 1866]

⁵³²Erdem Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlıda Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM*, S.15, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 2004, Ankara, s. 193-195.

⁵³³“Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname”, *Düstur*, Tertip 1, c.2, s.814–816; Erdem Aydın, “19. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, s.195.

⁵³⁴Nazım H. Polat, *Dr. Şeraffattin Mağmuni Bir Jöntürk’ün Serüveni*, Buke Yayınları, İstanbul, 2002, Ek 7: “Adana Seyahati”, s.170–172; Cahit Telci, “Bir Osmanlı Aydını’nın Adana İzlenimleri (Şeraffettin Mağmuni 1870–1927)”, *Adana: Köprü Başı Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne*, s.315–321.

⁵³⁵ BOA, MVL 646/89, 15 Şevval 1279 [5 Nisan 1863]

görevli Memleket Tabibi Tevfik Salih Efendi'nin senelik maaşı 1867'de 18000 kuruştı. Maaş üzerinde yapılan yıllık indirim ve 6000 kuruşu Tarsus tabibine ayrılması sonucu kendisine aylık 750 kuruş kalmaktaydı. Bu miktarla geçinemediği için istifa etti. Bunun üzerine Tarsus halkının vergisine 6000 kuruş zam yapılarak doktor maaşı karşılanmaya çalışıldı. Ancak Tarsus halkının Adana'daki doktorun maaşını karşılamak istememesi üzerine masraflar, servet sahipleri ve belediyeye verilen rüsumat hâsılatından karşılandı⁵³⁶. Belediyenin bulunmadığı yerlerde, söz konusu yerlerin dâhil olduğu vilayetlerde bulunan belediyelerin diğer mahallere yapılacak bu gibi harcamalar için ödenek ayırmaları gerekmektedir. Bu nedenle de doktorun aylık 1500 kuruş maaşının Adana'ca karşılanması kararlaştırıldı⁵³⁷. Sadece doktor maaş ve masrafı değil hastane için gerekli olan alet, edevat ve benzeri giderler de yöreden temin edilmekteydi. Daha önce de değinildiği gibi Adana Meclis-i Umumisi'nde alınan karar doğrultusunda⁵³⁸ Adana hastanesine Adana, Tarsus ve Karaisalı kazalarının vergilerinden 103.558 kuruş ayrıldı⁵³⁹. Yine arşiv kaydında Adana'da bulunan Gureba Hastanesi'nin ihtiyaçları için gerekli 6332 kuruşu belediyenin karşılamasının uygun olduğu belirtilmektedir⁵⁴⁰.

2.3.2.1. Sağlık Kuruluşları

Osmanlı'da dönemin koşulları gereği bütünleşmiş bir sağlık örgütlenmesi yoktu. Osmanlı, Selçuklu döneminde varolan yerlerde yeni hastahane yapmaya

---

⁵³⁶ Ayniyat, Adana 823, s.8; Ayniyat, Adana 822, s.6.

⁵³⁷BOA, MVL 1040/40, 3 Recep 1284 [31 Ekim 1867]

⁵³⁸BOA, İ.ŞD 22/924 8 Cemaziyelevvel 1288 [30 Mart 1871]

⁵³⁹Ayniyat, Adana 822, s.34.

⁵⁴⁰Ayniyat, Adana 823, s.59,61,69.

ihtiyaç duymadı⁵⁴¹. Hastanelerin temeli vakıflara dayanan sosyal bir müesseseydi. Darüşşifa, darü'l-tıp ve bimarhane gibi isimler verilen hastaneler hem eğitim hem de tedavi merkeziydi. Bu anlamda Adana'da en eski tedavi merkezinin Ulu Cami olduğu tahmin edilmektedir. 1572'e ise Ulu Cami yanında Alkan'a göre 1555'den sonra yapılmış olan bir Darüşşifa bulunmaktaydı⁵⁴². Söz konusu tedavi merkezine 1714'de de Piri Bey imaretine bağlı bir doktor ataması yapıldı. Ancak Darüşşifanın yeri tam olarak tespit edilememiştir⁵⁴³.

19. yüzyılda Osmanlı'da "Gureba" adı altında kurulan hastaneler günümüz devlet hastanesi anlamını taşımaktaydı. Adana'da da bu yüzyılda "Gureba Hastanesi" olarak adlandırılan bir hastane bulunmaktaydı. Kuruluş yılını tam olarak tespit etmemiz mümkün olmadı. Oysaki 1287 [1870-1871] Adana Vilayet Salnamesinde⁵⁴⁴ gerekse Ayniyat Defterinde 1872 tarihli belgede Gureba Hastanesi yer almaktadır⁵⁴⁵. Alkan'da Adana mahalli idaresince yapılan ıslahhane ve hastane masrafları için, Ramazanoğlu vakıf gelirlerinden 1867-1869 yıllarında toplam 270.000 kuruş harcadığını belirtmektedir⁵⁴⁶. Nitekim daha öncede belirtildiği gibi 1872'de Gureba Hastanesi için Adana, Tarsus ve Karaisalı kazalarının vergisinden 103.558 kuruş ayrılmıştı⁵⁴⁷. Yine 1873'de sözkonusu vakıf, ıslahhane ve hastane masrafı için yıllık

---

⁵⁴¹Sabahattin Aydın, Sabahattin Aydın, "Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp Anlayışına Bakış", *Osmanlılarda Sağlık*, (Ed. Çoşkun Yılmaz), Biofarma, 2006, s.33.

⁵⁴²Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.238.

⁵⁴³Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.239.

⁵⁴⁴1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.49.

⁵⁴⁵Ayniyat, Adana, 823, s.59, 61,69.

⁵⁴⁶Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.239.

⁵⁴⁷Ayniyat, Adana 822, s.34.

90000 kuruş ayırdı⁵⁴⁸. 7 Temmuz 1873’de ise Adana Gureba Hastanesi doktorunun istifa etmesi üzerine 1000 kuruş maaşla yeni doktor atandı⁵⁴⁹. Bu bilgilerden hareketle kesin bir tarih vermek olanaklı değilse de 1867’lerde hastanenin olduğu söylenebilir. Adana’daki hastane sayısı yüzyılın sonunda değişmez. Söz konusu Hastane, Mehmet Ali Paşa döneminde cephanenin ateş almasıyla harap olan Adana kalesinin bazı yerleri onarılarak oluşturuldu⁵⁵⁰. Mağmunin aktardıkları da bu bilgiyi doğrular niteliktedir. Mağmumi hastanenin, medreseye benzeyen kemerli bir binada faaliyet gösterdiğini ifade eder. Binanın iç düzeni ihtiyaca cevap verecek durumda değildi. Şartlar oldukça sağlıksızdır ve kokudan koğuşlara girilmezdi⁵⁵¹. Adana Gureba Hastanesinin 1870’de nazır, doktor, müdür ve eczacı olmak üzere dört personeli bulunmaktaydı⁵⁵². 1872’de hastane personeli doktor, müdür ve eczacıdan ibaretti⁵⁵³. 1873’de personel sayısı bir önceki yıllarla aynıydı⁵⁵⁴. 1876’da hastane personel olarak memur, doktor, eczacı ve dört hademeden oluşmaktaydı⁵⁵⁵. Bu görevliler 1877’de de aynıydı⁵⁵⁶.

Osmanlı Devleti’nde eczanenin açılması 1871’de kararlaştırıldı. Söz konusu karar İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi’nin üçüncü maddesinde yer almaktaydı. Buna göre İstanbul’da ve illerde hükümet yetkilisi tarafından sınırı

---

⁵⁴⁸ Ayniyat, Adana 822, s.78.

⁵⁴⁹ Ayniyat, Adana 823, s.87.

⁵⁵⁰ 1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.120.

⁵⁵¹ Nazım H. Polat, *Dr. Şeraffattin Mağmumi Bir Jöntürk...*, s.170-172; Cahit Telci, “Bir Osmanlı Aydını’nın Adana...”, s.315-321.

⁵⁵² 1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.49.

⁵⁵³ 1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.45.

⁵⁵⁴ 1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.52.

⁵⁵⁵ 1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.49.

⁵⁵⁶ 1294 Adana Vilayet Salnamesi, s.48.

belirlenmiş olan bölgelerde belediyeler tarafından, belediye eczanesi adıyla birer eczane açılacak ve belediyeye ait olduğu, bir tabela ile giriş kapısının üzerine asılacaktı. Söz konusu nizamnamede eczanenin çalışmasına ilişkin kurallar da belirtilmekteydi. Buna göre belediye eczaneleri, diploması olan bir eczacının idaresinde ve memleket tabiplerinin denetimi altında bulunacaktı. (m.17) Belediye eczanelerine gereken ilaç ile malzemeler, tabip ve eczacının bildirmesiyle bedelleri mahalli belediye tarafından karşılanarak ve Tıbbiye-yi Mülkiye-yi Nezaret'yle görüşülerek İstanbul'daki merkezi eczaneden temin edilecekti. Alınan ilaç ve malzemeler belediyenin kontrolü altında olacaktı. Ayrıca ilgili idare altı ayda bir eczahanenin muhasebesini inceleyecekti. (m.18) Fakirlere verilen reçeteler tabip tarafından onaylandığı takdirde ilaçlar, eczahane tarafından belediye başkanlığına ve nahiyelerde nahiyeye müdürlüğüne gösterilip, tasdik ettirilecekti.(m.19) Ekonomik durumu yerinde olan hastaların reçetedeki ilaçları ücreti alınarak verilecekti⁵⁵⁷.(m.20)

19. yüzyıl sağlık örgütlenmesinde devlet halkın sağlık sorunlarını çözerken bir organizasyon görevi üstlenmiş maddi harcamalara karışmamıştı. Sağlık hizmet binalarının oluşturulmasına karışmamaktaydı. Bu yükümlülükleri de belediyeye vermekteydi. Bu anlamda Adana'da eczahanenin nerede oluşturulduğunu tespit edemedik. Ancak Adana Gureba Hastanesi bünyesinde eczacılar yer almaktaydı.

2.3.2.2. Sağlık Görevlileri

Osmanlı sağlık hizmetlerinde tabip, cerrah ve kallah esas merkezdedir. Fıtıkçı, sünnetçi, sınıkçı, sülükçü, hacamatçı, çıkıkçı, berber, tımarcı, huddam da

---

⁵⁵⁷“İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi” Düstur, Tertip II, c.2, s. 800–803; Erdem Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, s.196.

kendi alanlarında hizmet ederdi⁵⁵⁸. Hekimlerin kontrolleri üst düzey bir hekim tarafından yapılmaktaydı. Hekimlerin sınavları, anlaşmazlık ve şikayetlerinden sorumlu idari yetkililer kadı ve muhtesibtî⁵⁵⁹. Osmanlı Devleti'nde sağlığın korunması ve hastalıkların tedavisi ile uğraşanlar içinde hekimbaşılar devlet protokolünde önemli yere sahiptiler. Hekimbaşılar Osmanlı devlet yapısı içinde sağlık örgütlenmesinin sorumlusu ve en üst yöneticisiydi. Bu nedenle 19. yüzyılın ortalarına kadar hekimbaşının sorumluluğunda Hassa-Saray hekimleri kadar yurdun, her yerindeki çeşitli sağlık kuruluşları, hastaneler, körhaneler, cüzzamhaneler ve çeşitli yardım kuruluşları bulunurdu⁵⁶⁰. 1839'da Mektep-ı Tıbbiye Nezareti kurulmasıyla hekimbaşılık görevleri yavaş yavaş bu kuruma aktarılmaya başlandı. 1850'de Tıbbiye Nezaretinin oluşturulmasıyla hekimbaşılığın yetkilerinin tamamı bu kuruma aktarıldı⁵⁶¹. 1871'de ise "İdare-i Umumiye-ı Tıbbiye Nizamnamesi" ile ülke genelinde görevlendirilecek Memleket Tabiplerinin sorumlulukları belirtilmekteydi⁵⁶². Bu uygulama ile devlet, tedavi edici hekimlik anlayışından

---

⁵⁵⁸ Ayten Altındaş-Hanzade Doğan, "Osmanlı'da Serbest Hekimlik Yapan Esnaf Tabip", *Osmanlılarda Sağlık*, (Ed. Çoşkun Yılmaz), Biofarma, 2006, s.265.

⁵⁵⁹ Ayten Altındaş-..., "Osmanlı'da Serbest Hekimlik...", s.269.

⁵⁶⁰ Esin Kâhya- Ayşegül Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, TDV Yay., Ankara, 2000, s.255.

⁵⁶¹ Esin Kâhya-..., *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp...*, s.256; Sabahattin Aydın, "Modern Tıp Penceresinden Osmanlı...", s.32.

⁵⁶² Memleket tabipleri belediye tarafından tayin ve ilan olunan yerde haftada iki gün parasız olarak hastaları muayene edecek ve bu sürede zengin fakir hiç kimseden para almayacaktır (m. 5) Parasız muayene günlerinde tabip veya yanında muavini bulunur ise onun tarafından ücret alınmadan aşı yapılacaktır. (m. 6) Tabip, ister zengin ister fakir olsun bulunduğu yere gelemeyecek kadar hasta olanların evlerine gitmek zorundadır (m. 7) Tabibi evine çağırılan kimseler fakir ve aciz değil ise mahalli belediye tarafından tespit edilen ve Umur-ı Tıbbiye-yi Mülkiye tarafından tasdik olunan tarife doğrultusunda tabibin ücretini ödemek

koruyucu sağlık anlayışına gemiřti⁵⁶³. Her nekadard söz konusu nizamname ile doktorlar memleket tabibi olarak tanımlanmış ve görevleri belirtilmişse de arşiv kayıtlarında daha önceki tarihlerde de görevlendirilen doktorların da memleket tabibi olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim daha öncede belirtildiği gibi 1867’de çıkarılan nizamnamede memleket tabibi belediye meclisinin yesi⁵⁶⁴. Adana

---

durumundadırlar.(m. 8) Haklı bir gerekçesi olmadan memleket tabibinin mevcut yasalara uymaması görevden uzaklaştırılmasına neden olur. (m. 9) Memleket tabibi bölgesinde yayılmakta olan bir hastalığı hemen mahalli hükümet yetkilisine ve gerekli mahallere telgrafla, telgraf bulunmayan yerlerde mümkün olan en hızlı şekilde bilgilendirmekle; salgın hastalığın tabiatını ve tıbbi kaideler doğrultusunda gerekli tedbirleri hükümet yetkilisinin onayı ile mecbur olduğu gibi başka bölgeye yayılmaya ya da görev bölgesi dışındaki salgın hastalıklarda yine hükümet yetkilisinin emri üzerine, salgın bölgesine gidip salgının nedeni ve önüne geçilmesiyle ilgili gerekli tedbirleri derhal mahalli hükümet yetkilisine bildirmek ve Nezaret-i Tıbbiye-yi Mülkiye’ye bilgi vermekle yükümlüdür.(m. 10) Salgın hastalığın ortaya çıktığı ve devam ettiği bölgelere gidecek olan memleket tabibinin görevinin önem ve süresine göre ödenmesi gereken harcamalar, görevlendiren hükümet yetkilisinin bulunduğu mahaldeki belediye tarafından karşılanacaktır. (m.11) Memleket Tabibi görev yapacağı bölgenin topoğrafyasını öğrenmeye ve bir salgının varlığında bunun neden meydana geldiğini ve devam ettiğini tespit etmekle görevlidir. (m.12) Memleket tabibi görev bölgesine vardıktan dokuz ay sonra bölge hakkındaki incelemeleri ve düşüncelerini bir rapor halinde ve Nezaret-i Tıbbiye-yi Mülkiye’ye bildirmeye mecbur olduğu gibi ayda bir kez bölgesiyle tıbbi tespitlerini en yüksek nezaret görevlisine bildirmekle görevlidir.(m.13) Memleket Tabibi’nin Nezaretten kendisine gönderilen emirlere itiraz etmeye yetkisi olsa da, yeni emir gelene kadar mevcut emri değiştirme veya erteleme hakkına sahip olmayacaktır. (m.14) Memleket Tabibi’nin, nezaretten alacağı emirler doğrultusunda görev bölgesi içerisinde gerekli tıbbi tedbirlerin alınması konusunda yerel hükümet yetkilisini uyardıma hakkı olacaktır.(m.15) şer’i hâkim ve kanunların talep ve emri doğrultusunda memleket tabibinin cinayet olaylarında yapacağı incelemelerin usul ve görevi özel bi talimat ile yapılacaktır. (m.16) “İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi” Düstur, Tertip II, C.2, s. 800–803;Erdem Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, s.196–198.

⁵⁶³Erdem Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, s.196.

⁵⁶⁴Musa adırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin...*, s.275.

Memleket Tabibine ilk kez 1867’de rastlıyoruz. Sözkonusu tarihte Memleket Tabibi Tevfik Salih Efendi’ydi⁵⁶⁵. Bundan sonraki memleket tabiplerini salnamelerden tespit edilebilmektedir. Buna göre 1870’de Memleket Tabibi Mösyö Yareşveyof⁵⁶⁶, 1872 Mösyö Piraşkomed(?)⁵⁶⁷, 1873’de yine Mösyö Piraşkomed⁵⁶⁸(?), 1876’da da Mösyö Pireşkeveyon(?)’du⁵⁶⁹. Muhtemelen hepsi aynı kişiydi.

Adana’da 1870’lerde sağlık personeli olarak eczacılarda yer almaktaydı. Bunlar hastane personeli bünyesindeydi. Nitekim 1870’de Adana Gureba Hastanesi’nde eczacı bulunmaktaydı⁵⁷⁰. Adana Tanzimat dönemi eczacıları Zakir Padis⁵⁷¹ ve Ankli Efendi’ydi⁵⁷².

1875 yılında baytarlık da Tanzimat yapılanmasındaki yerini aldı. Baytarlık uygulaması için 18 maddelik nizamname hazırlandı. Söz konusu nizamnamenin birinci maddesinde “*memalik-ı Şahanede vaki vilayet merkezlerinde ve livalarda ve kaymakamlıklarda ve icabı takdirde müdürlüklerde mektep-ı harbiye veya mektep-ı tıbbiye veyahut mektep-i ecnebiye yedinde diploma bulunan birer baytar bulundurulacaktır*” ifadesiyle baytarların nerelerde bulundurulacağı belirtilmekteydi. Yine bunların maaşları ve masrafları da belediye varidatından tahsil edilmekteydi⁵⁷³. Baytar, aynı zamanda belediye meclis üyesiydi. Daha önce de belirtildiği gibi 1876 Adana Belediye Meclisi’nde Memleket Tabibi yanında Memleket Baytarı da

---

⁵⁶⁵BOA, MVL 1040/40, 3 Recep 1284 [31 Ekim 1867]

⁵⁶⁶1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.49.

⁵⁶⁷1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.45.

⁵⁶⁸1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.52.

⁵⁶⁹1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.49.

⁵⁷⁰ 1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.49.

⁵⁷¹ 1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.45.

⁵⁷² 1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.52; 1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.49.

⁵⁷³ BOA, İ.ŞD 30/1427,12 Kanunuevvel 1291[24 Aralık 1875]

bulunmaktaydı⁵⁷⁴. Nitekim 1876'da Adana'ya tayin olan baytarlardan vilayet merkezinde bulunanlara 400 kuruş, sancaklarda istihdam ettirileceklerine ise 300 kuruş maaş verilmesi kararlaştırıldı. Bu karar gereğince aylık 400 kuruş maaşla İbrahim Memiş Efendi Adana'ya baytar olarak tayin edildi⁵⁷⁵.

2.3.3.Ulaşım

Ulaşım, bir tabiat parçası üzerinde insanların gidiş gelişini, bu akışın araçlarını ve taşıdıklarını içine alır⁵⁷⁶. Yani, ulaşım yerleşme ile ilgili çeşitli bölgeler, alanlar arasındaki bağlantıyı sağlayan unsurdu⁵⁷⁷. Ulaşımın zamanla kazandığı yeni görevler, içinde yer aldığı tabiat şartlarından çok, istek ve ihtiyaçlarına cevap verdiği insan toplulukları tarafından tayin edilirdi. Yeraltı ve yerüstü bir takım değerleri olduğu için, önemli merkezleri birleştiren ulaşımın üzerinde ya da yakınında bulunduğundan yol ağının etkileri, yola dönük olduğu ölçüde bu insanları kuşatmakta geçikmedi⁵⁷⁸. Braudel, ulaşımın kent için önemini “*yol bağlantıları engellenen kentler ölmekte veya can çekişmektedirler*”⁵⁷⁹ cümlesiyle vurgulamaktadır. Bu nedenle ulaşım, kentin bütün ekonomik ve sosyal ilişkilerinde önemli rol oynamaktadır⁵⁸⁰. Ekonomik sistemin işleyişindeki önemli çarklardan biri olan ulaşım

---

⁵⁷⁴ 1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.47.

⁵⁷⁵ Ayniyat, Adana 822, s.77.

⁵⁷⁶Cavit Orhan Tütengil, *İktisadi ve İçtimai Bakımdan Türkiye'nin Karayolları*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1961, s.1-2.

⁵⁷⁷Erol Tümertekin, *Ulaşım Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1987, s.55

⁵⁷⁸Cavit Orhan Tütengil, *İktisadi ve İçtimai Bakımdan Türkiye'nin...*, s.1-2.

⁵⁷⁹Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c.1, s.382.

⁵⁸⁰Erol Tümertekin, *Ulaşım Coğrafyası*, s.55; Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c.1, s.383.

ya da ulaştırma hizmeti, üretimi tüketime bağlayan, arzı taleple buluşturan bir köprü olması dolayısıyla, iktisadi sürecin vazgeçilmez bir unsurudur⁵⁸¹.

Uzun süre kara ulaşımı için etkili araçlar yoktu. Ulaşım yaya, ya da at, deve gibi binek hayvanlarıyla sağlanmaktaydı. Bu da insanların birer birer hareketine, yani bireysel ulaşımına yol açardı. At arabalarının geliştirilmesi ve düzgün yolların açılması ile birlikte kollektif ulaşım olanağı doğdu. 17. yüzyılın sonunda Fransız düşünürü ve matematikçisi Blaise Pascal otobüs şirketi organize etti. Ancak bir süre sonra şirket iflas etti. Nitekim ulaşımında asıl gelişme 18. yüzyılın sonunda buharlı makinenin hayata geçirilmesiyle gerçekleşti. Buharlı makineler su ve kara yolu vasıtasıyla insanların seyahat ve malların taşınma arzını tamamen değiştirdi. Bu yeni teknoloji 19. yüzyıla birlikte ulaşımı daha güvenli ve emniyetli kıldı. Demir yolu ile ulaşılabilen alan mesafesi uzadı, maliyet ucuzladı ve sahiller ve iç bölgeler birbirlerine bağlandı⁵⁸².

2.3.3.1.Kara Yolu

Osmanlı Devleti'nin karayolları genellikle “askeri gayelerle fütühât için” açılan yollar şeklinde karşımıza çıkar. Bir yandan da bakım görmediği için yer yer bozulan eski Roma ve Bizans yolları ile Selçuklu yollarından faydalanıldı. Karayollarının bakımsızlığı, deniz yollarının tercih edilmesinden kaynaklanıyordu.

---

⁵⁸¹İbrahim Murat Bozkurt, “19. Yüzyılda Kentiçi Toplu Ulaşımında Modernleşme ve Yeni Teknoloji Kullanımı: İstanbul Örneği”, *Selçukludan Cumhuriyete, Türk Dünyası Belediyeler Birliği*, İstanbul, 2008, s.423.

⁵⁸²Halil İnalçık, *Osmanlı imparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s.919 ; Hans Blumenfeld, “Kentsel Ulaşım Sorununun Gerçekleri ve Yalanları”, *Cogito Kent ve Kent Kültürü*, S.8, (Yaz 1996), YKY, İstanbul, s.164-165.

Bunun sonucu olarak anayollarının yerini kıyı şehirlerinden, limanlardan Anadolu'nun içlerinde giden yollar aldı⁵⁸³.

Osmanlı'da İstanbul merkezli Anadolu'yu bir baştan diğer başa kesen ana ve tali yollardan oluşan bir kara yolu sistemi vardı. Merkezi idare Anadolu ve Rumeliyi hareket, ikmal ve haberleşme bakımından üçer bölgeye ayırmakta ve bu bölgeleri yol kolları olarak tanımlamaktaydı. Söz konusu bu kollar sağ, sol ve orta olmak üzere üçe ayrılmaktaydı. Her kolda bir ana stratejik yol ve bu bölgelerdeki şehir ve kasabaları birbirine bağlayan tali yollar bulunmaktaydı⁵⁸⁴.

Osmanlı yolları yapısal olarak geniş sayılabilecek yatık bir yapıya sahipti. Bu özellikleriyle ortaçağ tarzı yol sınıfına girer. Yolların bir kısmı tekerlekli araçların geçişine elverişli olan düz yollardı. Ancak büyük kısmı da hayvanlar ile yapılan taşımacılık için uygundu⁵⁸⁵. Osmanlı'da yaygın olarak kullanılan kara ulaştırma araçlarının yaylı, kağrı gibi çeşitli araba ile at, deve, katır, eşek gibi hayvanlar olduğu bilinmektedir⁵⁸⁶. Güvenliği ve yolcuların rahatını sağlamak için yol güzergâhlarında köprüler, hanlar, kervansaraylar bulunmaktaydı.

Klasik dönem Osmanlı Devleti'nin kara ulaştırma şebekesini ve işleyişini bir takım hizmet grupları gerçekleştirmekteydi. Bunlar derbencilik, köprücülük,

---

⁵⁸³Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, (Çev. Nilüfer Epçeli), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2010, s.107.

⁵⁸⁴Anadolu Sağ Kol Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Halep Şam güzergâhını takip eden hac yoludur. Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2002, s.4.

⁵⁸⁵Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara, 1991, s.165.

⁵⁸⁶Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı...*, s. 165.

gemicilik ve kaldırımcılıktı⁵⁸⁷. Bunlar, bir takım vergilerden muaf tutularak yol açma, tamir etme, köprülerin bakımı ve onarımı, köprü bulunmayan nehirlerden insanları ve eşyalarını karşıdan karşıya nakletmekle görevlendirilmekteydi⁵⁸⁸.

Zamanla Osmanlı içindeki genel bozukluklar yol sistemini de etkilemişti. Timar sisteminin zayıflamasıyla ortaya çıkan asayişsizlik ve düzensizlik yaşanan sorunun özünü oluşturan temel iç belirleyiciydi⁵⁸⁹. Osmanlı ticaret yollarının işlerliğini etkileyen dış faktörler ise çeşitliydi. Önemli coğrafi keşifler, 16. yüzyıl sonlarından itibaren Akdeniz ve Yakındoğu üzerinden transit ticaretiyle birlikte Akdeniz ülkeleriyle Avrupa arasındaki ticari ilişkilerin ikinci plana düşmesine neden oldu. İran ile yaşanan çatışmalar önemli bir neden olarak tanımlanmaktaydı. İran Safevi Devleti'nin güçlenişi, Osmanlılarla toprak ve ticaret konularında başlayan rekabet ve ihtilaflar, Osmanlı yönetimini uzun süre meşgul eden bir konu oldu. İki devlet arasındaki savaşlar İran yolunun kapanmasına ve Doğu ile olan ilişkilerin zayıflamasına yol açmıştı. Tüm bu nedenlerle Anadolu'da pek çok ticaret merkezi işlerliğini yitirdi⁵⁹⁰.

18. yüzyıldan itibaren artan iç ve dış ticaret ortamının gelişmesi ile toplumda, haberleşme ile insan ve yük taşımacılığının daha hızlı yapılması ihtiyacı doğdu. Bu nedenle giderek artan trafiği hızlandırmak ve özel girişim tarafından kervanlarla yapılmaya çalışılan ve elverişsiz hava koşulları ile eşkiya tehdidiyle sık sık kesintiye

---

⁵⁸⁷Cengiz Orhonlu, “Köprücülük”, VII. Türk Tarih Kongresi, C.II, TTK, Ankara, s.701.

⁵⁸⁸Cengiz Orhonlu, “Meslekî Bir Kuruluş Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler”, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Ticaret Matbaacılık, İzmir, 1984, s. 27.

⁵⁸⁹Leyla Şen, *Türkiye’de Demiryolları ve Karayollarının Gelişim Süreci*, Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, Ankara, 2003, s. 10.

⁵⁹⁰Doğu Ergil, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1981, s.6.

uğrayan kara ticaretinin iyileştirilmesini sağlamak için düzenli yollara ihtiyaç duyulmaya başlandı.

Tanzimatın ilanına kadar devletin bir bayındırlık politikası yoktu⁵⁹¹. Merkeziyetçi bir idarenin uygulanması için gereken şartlar içinde en önemlisi yol sorunu idi. Bu dönemde idareciler, kara yolu şebekesinin geliştirmeye yoğunlaşmışlardı⁵⁹². II. Mahmut posta teşkilatını oluştururken ilk olarak Üsküdar'dan İzmit'e kadar posta yolu yaptırdı. Abdülmecit yapılacak yolların belirlenmesi için İmar Meclislerini oluşturdu. 1848 Ebniye Nizamnamesiyle yolların nitelikleri belirlendi. Aynı yıl Nafia Nezareti oluşturuldu. Eylül 1858 tarihli nizamname ile ulaşım sorunu Ticaret Nezareti'ne bırakıldı⁵⁹³. 1862'de yolların tanzim ve tesviyesi hakkında çıkarılan nizamnamede ve 1863'de Turuk ve Ebniye nizamnamesinde⁵⁹⁴ yeni yapılacak yolların teknik özellikleri belirtiliyordu. Ayrıca nizamnameye göre 18–60 yaş grubunda sağlıklı erkekler, beş senede 20 gün olmak üzere ücretsiz yol çalışmalarına katılmak mecburiyetindeydi. Halka yüklenen bu zorunlu hizmetten devlet memurları, öğretmen ve diğer dinlerin görevlileri muaftı⁵⁹⁵. 1866'da Turuk-ı ve Maabir Nizamnamesi yayınlandı ve 1869'a kadar yürürlükte

---

⁵⁹¹Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s.264; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Ketleri'nin...*, s.299; Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26, (1991), s.153.

⁵⁹²İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare...*, s.428.

⁵⁹³Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", s.154.

⁵⁹⁴ Nizamnamenin çevirisi için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin...*, s. 137-153.

⁵⁹⁵Nesimi Yazıcı, "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *OTAM*, S.3, (Ocak 1993), s.362; Cengiz Orhonlu, "Mesleki Bir Kuruluş Olarak Kaldırımcılık...", s.57-58.

kaldı⁵⁹⁶. 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nde şose yol yapımına başlandı. Doğal olarak yol yapım stratejisinin temeli, yerleşim yerlerinin limanlara bağlanmasıydı⁵⁹⁷.

Devletin yol politikasının yanında kimi zamanda coğrafi koşullar ulaşımı olumsuz etkilemekteydi. Adana'nın güneydoğudan ve batıdan ovaya paralel uzanan dağlarla çevrili bölgede yer alması ilkçağlardan itibaren Adana'ya ulaşımı zorlaştırmıştı.

Geç Bizans Çağı'nda Kilikya ve Akdeniz sahillerinden Orta Anadolu'ya ulaşım 10 güzergahdan sağlanmaktaydı. Bu güzergâhların arasında Adana önemli sayılabilecek konumdaydı. Sözkonusu güzergâhların beşi Adana'dan geçmekteydi. Taeschler bu güzergahları şu aktarmaktadır: Adana-Podandos-Kaisareia; Adana-Rodandos (Saimbeyli Civarı) –Kaisareia; Aigaeai (Yumurtalık) –Anazarbos-Sision (Kozan)-Baka (Feke)-Kiskisol-Kaisareia; Adana-Mopsuestia (Misis)-Tili (Toprakkale)-Nikopolis; Tili-Germanikeia (Kahramanmaraş)-Kukusos (Göksun)-Kaisereia⁵⁹⁸. Kayseriden Kilikya'ya yol güzergahı mevcuttu. Bu güzergâh ise Antep-Nizip (6 saat)-Orul (5 saat)-Birecik(3 saat) –Ispatrun (7 saat)-Keferdiz Höyük (3 saat) -Arslan Boğazı'nın önü (3 saat) –Arslan Boğazı'nın ortası (6 saat)- Subaşı (5 saat)- Yılan Kalesi (3 saat)- Misis Köprüsü (3 saat)- Adana⁵⁹⁹. Kayseri Toroslardan Amasya'ya uzanan yol güzergahıda şöyleydi: Akköprü Boğazı (5 saat)-Kamışlı (3 saat) – Bereketli (3 saat)- Karye-ı Eynelli (5 Saat)- Karye-i İnehel(?) (5 saat)- Develi

---

⁵⁹⁶Nizamname için bkz. Düstür, 1. Tertip, c.II. s.310-317 yeni harflere çevirisi için bkz. Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, s.161-167.

⁵⁹⁷Nesimi Yazıcı, “Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, s.362.

⁵⁹⁸Ahmet Ünal-..., *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da...*, s.44.

⁵⁹⁹Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, c.1, s.193-194.

Karahisar (5 saat)- İncesu (3 saat)- Köpkü (4 saat)- Taf (6 saat)- Elsüzler (4 saat)- Karye-i Çıkrıkçı-Köke Caferoğulları (5 saat)-Şekrâb (6 saat)-Bağdelişarı (2 saat)- Zile-Derzi Köyü-Amasya⁶⁰⁰.

Adana'dan Maraş'a ulaşım Adana-Misis-Şahmaran-Sis-Kınık-Çanakçı-Asnin-Saruanlı-Maraş-Sis-Maraş yol güzergâhından sağlanmaktaydı⁶⁰¹.

Adana daha önce değindiğimiz kollar içinde Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Halep Şam güzergâhını takip eden hac yolu olarak da tanımlanan Anadolu sağ kol güzergâhında yer almaktaydı⁶⁰². Adana'dan iki önemli yol geçmekteydi. Birinci yol İstanbul'dan başlar Konya ve Karaman üzerinden Gülek Boğazı ve Adana yoluyla Halep'e ulaşır. Buradan bir kolu Diyarbakır'a, bir kol Bağdat'a ve bir kolu da Haremeyn ve Mısır'a gitmekteydi. İkinci yol orta Anadolu'dan Sivas, Kayseri üzerinden Adana'ya⁶⁰³ veya Maraş üzerinden Halep'e ulaşarak diğer yolla birleşmekteydi. Kayseri – Adana yolunun

---

⁶⁰⁰Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, c.1, s.225.

⁶⁰¹Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, c.2, s.37.

⁶⁰²Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme...*, s.4; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII.Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı...*, s.147.

⁶⁰³Yalman da Anadolu'dan çıkan yol güzergahını şu şekilde vermektedir: Konya, İvriz, ve Kayseri'den çıkan birisi Konya İvriz üzerinden diğeri ise Kayseri üzerinden gelen ve Ulukışla'da birleşerek Çiftehan, Bulgar, Annaşa'dan geçtikten sonra Tekir ve Gülek Boğazı'nı aşarak Tarsus Ovasına iner. Çiftehan'dan güneye doğru genişleyen yol, Pozanti'ya geçince Kocaköy-Büyükkale ile karşılaşır. Sonra batıya dönerek, Bürücek yaylasını güneyde bırakır ve Tekir içlerine girer. Daha sonra Güney Kapısı ya da Gülek'ten çıkar ve Çukurova'ya iner. A. R. Yalman, "Çukurova'da Arkeoloji Durumu, Krallıklar, Eski Yollar, Araştırmalar ve Kazılar, *Görüşler*, S.17 (1939), s.12-15; Serdar Girginer, "Tepebağ (uru Adaniia) Kizzuwatna Ülkesinin Başkenti miydi?", s. 73.

uzunluğu yaklaşık 350 km'di⁶⁰⁴. Adana'nın İstanbul'a uzaklığı menzil defterinde 189 saatken Redif Askeri Talimatnamesi Suretinde 144 saattir⁶⁰⁵.

Doğal güçlüklerden dolayı Kilikya batıdan doğuya doğru uzanan işlek bir yola sahip değildi. Nitekim Langlois, 1853'de Kızkalesi ile Silifke arasındaki yolun neredeyse geçilmez olduğunu ve yük hayvanlarının çok güçlükle hareket ettiklerini aktarmaktadır⁶⁰⁶. Adana'dan Antep üzerine uzanarak Birecik'e ulaşan bir yol güzergahı da bulunuyordu⁶⁰⁷

19. yüzyıldaki gelişmeler ulaşım ağını etkiledi. Mevcut yollar değişen konjktürel yapıya ayak uyduramamaktaydı. Devletin yol politikası çehresini değiştirmişti. Tabi bu değişimleri Adana'da gözlemlemek olanaklıydı. Nitekim dönemin modern yol yapım şekli şose⁶⁰⁸ 1868'lerde Adana'ya ulaştı⁶⁰⁹. Davis, bu yol çalışmasının 1867'de başladığını aktarır⁶¹⁰.

Yerleşim yerlerinin limanlara bağlanma stratejisinden hareketle Adana'da ilk yol çalışması doğal olarak Mersin İskelesine oldu. Yol Adana'dan Mersin İskelesine kadardı⁶¹¹. Bu güzergâh 1870'de Adana Vilayet Umum Meclisi'nde gündeme

---

⁶⁰⁴ İpek Kobaner- Mehmet Kobaner, "Çukurova'nın Antik Çağ Yolları", *Adana: Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY, İstanbul, 2000, s.175.

⁶⁰⁵ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı'da Ulaşım ve Haberleşme...*, s.61.

⁶⁰⁶ Victor Langlois, *Voyage Dans La Cilicie...*, s.113; Ahmet Ünal-..., *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da...*, s.45.

⁶⁰⁷ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlıda Ulaşım ve Haberleşme...*, s.132.

⁶⁰⁸ Cengiz Orhonlu, "Mesleki Bir Kuruluş Olarak Kaldırımcılık...", s.54.

⁶⁰⁹ BOA, İ.DH 693/48478, 21 Şevval 1291 [10 Mart 1874]

⁶¹⁰ E.J Davis, *Life in Asiatic Turkey...*, s.55.

⁶¹¹ BOA, İ.ŞD. 19/819, 7 Cemaziyelahir 1287 [4 Eylül 1870]; BOA, ŞD 2114/47, 1 Cemaziyelevvel 1287 [30 Temmuz 1870]

geldi⁶¹². İngiliz konsolosu Skene, 1871’de yazdığı raporda Adana ile Mersin arasında bir kara yolunun yapılmaya başladığını, arazinin düz, malzemenin çok ve mesafesinin 60 kilometre olduğunu belirtmiştir. Ayrıca söz konusu yolun 4–5 yılda bitirilebileceğini aktarmaktadır. Skene göre yol yapımının tamamlanmasıyla boş yatan ve ihmal edilen bölge bahçeye dönüşecek, burada üretilecek ürünler Hindistan ve Avrupa pazarlarına satılabilecekti. Böylece halk uygarlaşacak, ithalat ve ihracat artacak, Batı ile iletişimin gelişecek ve yaşam seviyesi yükselecekti⁶¹³.

Daha öncede de belirttiğimiz gibi yol yapım çalışmalarına ilişkin çıkarılan nizamanelerde de yöre halkına çalışma yükümlülüğü getirilmişti. Nitekim İngiliz konsolosu Skene’nin 1872 tarihli raporu da bunu doğrulamaktadır. Skene raporunda köylülerin yol yapımında çalışmaya mecbur tutulduğunu belirtmektedir⁶¹⁴. Adana Mersin arasındaki 71 km’lik mesafe, Adana, Tarsus, Karaisalı ve Mersin halkı arasında paylaştırıldı. Arşiv kayıtlarından paylaşımın nasıl gerçekleştiğine yönelik bilgiye rastlayamadık. Ancak yol çalışmasının ilerlemesini tespit etmek olanaklıdır. Buna göre söz konusu yolun dört yılda 34000 metresi tamamlandı ve yol çalışmaları sırasında 48 adet köprü yapıldı⁶¹⁵. Ancak her bölgede istenen sonuç alınmadığı da anlaşılmaktadır. Örneğin Adana’da beş yıldır devam eden yol çalışmaları memnun edici değildi. Bu durumlarda da yol çalışmasında zorunlu tutulan halk uyarılmaktaydı. Nitekim Adana halkının söz konusu yolun Eylül sonuna kadar tamamlanması yönünde uyarıldığı görülmektedir⁶¹⁶. Yine aynı belgeden yol

---

⁶¹²BOA, İ.ŞD. 19/819, 7 Cemaziyelahir 1287 [4 Eylül 1870]

⁶¹³ *Adana Sanayi Tarihi*, Adana Sanayi Odası, Adana, 2008, s.40.

⁶¹⁴ *Adana Sanayi Tarihi*, s.40.

⁶¹⁵BOA, İ.DH 693/48478-7, 21 Şevval 1291 [1 Aralık 1874]

⁶¹⁶BOA, İ.DH 693/48478-5, 17 Şevval 1291 [27 Kasım 1874]

çalışmasında hangi bölgenin ne kadar yol yaptığını tespit etmek olanaklıdır. Buna göre Tarsus halkının payına düşen 34.500 metrelik alandan dört yılda sadece 12.000 metresi tamamlandı⁶¹⁷. Karaisalı halkı ise, Adana ile Tarsus arasındaki mesafede hissesi olan 7500 metreden 1500 metresini bitirdi⁶¹⁸. Yol çalışmasındaki aksaklıklara rağmen yol altı yılda tamamlandı⁶¹⁹. Alınan sonuç oldukça memnun ediciydi. Bu nedenle de yol yapımında emek harcayan bölge idarecileri, rütbe verilerek ödüllendirildi⁶²⁰. Yol çalışmalarında gerekli ihtiyaçlar merkezçe karşılanmaktaydı. 1873’de yol çalışmasına katılan halkın 60 adet çadır ihtiyacını merkez karşıladı⁶²¹. Davis yolun 1873’de tamamlandığını belirtse de,⁶²² arşiv kayıtlarından yolun 1874’de tamamlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1874’de Adana ve Mersin arasında 71 km’lik şose yol ve 116 kargir köprü inşa edilmişti⁶²³. Görüldüğü gibi Adana Mersin arasında yol yapımı altı yılda tamalanabilmiştir.

19. yüzyılda kara yollarına yönelik çalışmalar yeni memurlukları gündeme getirdi. Nitekim 1869’da her vilayette daimi olarak bir başmühendis bir kondoktör ve işbaşı bulunması kararlaştırıldı. Başmühendis diğerinin amiri konumdaydı⁶²⁴. Adana’da başmühendisler, kondoktörler vilayet merkezlerinde yerlerini aldı.

---

⁶¹⁷BOA, İ.DH 693/48478-3, 10 Şevval 1291 [20 Kasım 1874]

⁶¹⁸BOA, İ.DH 693/48478-4, 12 Şevval 1291 [22 Kasım 1874]

⁶¹⁹BOA, İ.DH 693/48478, 11 Safer 1291 [30 Mart 1874]

⁶²⁰BOA, İ.DH 693/48478, 11 Safer 1291 [30 Mart 1874]

⁶²¹ Ayniyat, Adana, 823, s. 76.

⁶²²E.J Davis, *Life in Asiatic Turkey...* , s.28.

⁶²³BOA, A.MKT.UM 1360/52, 17 Cemaziyelevvel 1291 [2 Temmuz 1874]

⁶²⁴“Memalik-i Mahrusa-ı Şahanede Turuk ve Meabirin Suret-i İmalî ve İdaresine Dair Talimat-ı Umumiyye” Düstur, I. Tertip, c. II, s.310–317; Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Karayolları Yapımı”, s.161–162.

Mühendisler çalışma koşullarından ve aldıkları maaşlardan memnun değillerdi. Nitekim 1871’de bir mühendisin merkeze yazdığı arızada bu çok net görülmektedir. Buna göre valilerin, mutasarrıfların, defterdarların, memurların aldıkları maaşa oranla mühendisler çok az maaş almaktaydı. Ayrıca bir başka vilayete nakillerinde maaşları azalmaktaydı. Yanya Vilayeti’nde baş mühendisken aldığı maaş 2500 kuruştı. Adana Vilayeti’ne nakliyle maaşı 1900 kuruşa inmişti. Bu maaş sıradan bir memuriyet için yeterli sayılabılırdi. Ancak mühendisler için yetersizdi. Mühendislerin kendileri, eşyaları ve hizmetkârları için en az üç hayvana ihtiyaçları vardı. Tabii bu hayvanların masrafları da cabasıydı. Ayrıca barınma ihtiyaçları da yıllık 2500 – 4000 kuruş arasındaydı. Kış ve yaz dağlarda oldukları için iki kat elbise eskitmekteydiler. Ayrıca evliyse bu masraflar daha da artmaktaydı⁶²⁵. Mühendislerin aldıkları eğitim ve yaptıkları iş karşılığını alamadıklarından şikâyet etmekteydi.

Mühendisler ve Kondoktörler		
1870 ⁶²⁶	Baş Mühendis	Mösyö Avadis
	İkinci Mühendis	Yusuf Efendi
	Kondoktör	Recep Efendi Timopayası(?)
1873 ⁶²⁷	Baş Mühendis	Fişyah Efendi
	İkinci Mühendis	Serumar Efendi
	Kondoktörler	Ceyb Efendi Safokli Efendi
1876 ⁶²⁸	Baş Mühendis	Kara Efendi
	Kondoktör	Viktor
		Safokli Efendi

19. yüzyılda kentlerin nüfusunda önemli bir artış gözlemlendi. Bu artışı, üretim ve konut bölgelerinin ortaya çıkışı izlemiş ve kentler fiziksel olarak büyüme sürecine girmişti. Kent nüfusundaki artış ve kentlerin fiziksel ve mekânsal olarak büyümesi,

⁶²⁵BOA, HR.TO 455/55

⁶²⁶1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.40.

⁶²⁷1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.52.

⁶²⁸1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.49.

kent içi ulaşım sorunu da beraber getirdi. Bu anlamda kent içi ulaşım aralarındaki teknolojik ilerleme, kentlerin hayatında önemli rol oynar. Kentlerin, farklı işlevsel bölgelerini ve fiziksel büyümeyle ortaya çıkan yeni merkezleri birbirine bağlamak ve bunlar arasında kitlesel ulaşımı sağlamak, ancak modern ulaşım olanaklarının devreye girmesiyle gerçekleşti. Kentlerin fiziksel olarak büyümesi, kentsel toplu ulaşım talebini ortaya ıkardı⁶²⁹. İncelediğimiz dönemde ulaştığımız belgelerden Adana'nın kent içi ulaşım olanaklarını ve değişimlerini tespit etmemiz mümkün olmamıştır. Ancak kara taşımacılığında nakliye hayvanı olarak kullanılan deve, katır, merkep, beygir hayvanların yerini yol yapım çalışmalarına ve teknolojiadaki gelişmelere koşut olarak araba şirketlerin aldığını ya da en azından gündeme geldiğini tespit etmek olanaklıdır. Nitekim 1870'de Adana Vilayet Umum Meclisi'nde Adana'dan Mersin'e kadar yapılacak şose yolda işlettirilmek için araba şirketi oluşturulması kararı alındı. Araba şirketinin kurulması genel nakliyeyi kolaylařtıracaktı⁶³⁰.

2.3.3.2. Demir Yolu

19. yüzyılda ulaşım konusunda bir dizi yönerge ve düzenleme çıkaran Osmanlı Devleti'nin kara ulaşımı konusundaki çabaları bununla sınırlı kalmadı. Aynı dönemde yoğun olarak demir yolu yapımına da başlandı. Ancak demiryollarının inşası yabancı sermayeye verilen imtiyazlarla gerekleřtirilebildi⁶³¹.

1850'lerde tüm dünyada demir yolu yapımı hızlandı. Sanayi devrimi ile birlikte ulaşımda yeni bir dönem başladı. Bu tarihten sonra bir yerleşimi diğer bir yerleşim yerine bağlayan kısa mesafeli demiryollarının yerini her yöne uzanan,

⁶²⁹İbrahim Murat Bozkurt, "19. Yüzyılda Kentiçi Toplu Ulaşımda Modernleşme...", s.424.

⁶³⁰BOA, İ.ř.D. 19/819, 7 Cemaziyelahir 1287 [4 Eylül 1870]

⁶³¹Leyla şen, *Türkiye'de Demiryolları ve Karayollarının...*,s.22.

kıtalar arası uzun demir yolu hatları aldı. Bu tarz demiryollarının ihtiyacını 19. yüzyılda batının sanayii gereksinimi doğurdu. Çünkü ihtiyaç duyduğu ucuz hammadeyi hızlı bir biçimde sağlayacak mamul maddelerini geniş tüketim pazarlarına süratle taşıyacak gelişkin ve yüksek düzeyli bir ulaşım teknolojisi gerekmektedir⁶³².

Osmanlı'daki demiryollarının yapımının en belirleyici nedeni buydu. Batılı ekonomilerin hammadde ve mamul madde kaynağı olan Osmanlı Devleti'nin geleneksel ulaşım sistemleri ve yol ağları bu tarz ekonominin istemlerini karşılayamazdı. Batının ana kentleri ile Osmanlı ekonomisinin tarım kesiminin bütünleştirilme sürecinde demiryollarına önemli görevler düşüyordu. Bu görev, verimli ovalardaki ürünleri toplayıp, bir liman kentine aktarmak ve Avrupa'dan bu kentlere deniz yoluyla getirilmiş mamul maddeleri, içlere tüketim pazarlarına taşımaktı⁶³³. İzlenen bu politika, demir yolu hatlarına ağaç biçiminde bir görüntü ve kısa uzunlukları birbirine bağlayan bir şekil verdi. Bu ağaç görüntüsü Ege'de İzmir Aydın hattı Çukurova'da da Mersin limanından başlayarak ortaya çıktı⁶³⁴. Hatlar yabancı bir ülkenin ekonomisiyle bütünleşmeyi amaçladığından, demir yolu sistemi ülke iç pazarını birbirine bağlayacak, ekonominin gereklerini karşılayacak ağ biçimindeki örneğe dönüşemedi.

---

⁶³²Sami Güven, *Türkiye'de Ulaşım Sistemi ve Karayolları Ulaştırma Kooperatifleri*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No:199, Sevinç Matbaası, Ankara, 1982, s.44; V.Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayın, İstanbul, 2008, s.124-125.

⁶³³Sami Güven, *Türkiye'de Ulaşım Sistemi ve Karayolları Ulaştırma...*, s.44; V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde...*, s.124-125.

⁶³⁴Sami Güven, *Türkiye'de Ulaşım Sistemi ve Karayolları Ulaştırma...*, s.53-54.

Gelişen batı endüstrisinin temsilcileri arasında başlatılan bu hammadde kaynaklarını ve pazarları ele geçirme yarışının ulaşım alanındaki yansıması, demir yolu imtiyazı elde etme yarışında somutlaştı⁶³⁵.

Osmanlı için ise demir yolu ekonomik kalkınmanın ve merkezîyetçiliğin temel aracıydı. Demir yolunun artmasıyla askeri yönden güçlenecek, iç güvenlik sağlanacak, tarım ürünleri pazara ulaşacak ve halkın üretim gücü yükselecekti⁶³⁶. Ancak, gerekli teknik ve sermaye olmadığı için bu gerçekleştirilemezdi⁶³⁷. Nitekim gazetelerde yayınlanan çeşitli yazılarda da demir yolu yapımının güçlükleri dile getirilmekteydi⁶³⁸. Buna göre demir yolunun mümkün olduğu kadar düz arazilerden geçirilmesi gerekliliği belirtilmiş, düz olmayan yerlerde ise hendekler açılarak ya da alçak olan yerler doldurularak uygun hale getirileceği vurgulanmıştı. Bazı durumlarda ise köprüler geçecek kimi yerlerde ise dağlar delinip altından geçirilmesi gerektiği vurgulanarak çok masraflı olacağı belirtilmekteydi. Söz konusu gazetenin diğer sayılarında da demir yolu inşasına ilişkin yazılar devam etmektedir. Yazılarda

---

⁶³⁵Sami Güven, *Türkiye’de Ulaşım Sistemi ve Karayolları Ulaştırma...*, s.44 ; Engelhardt Viyana’dan veya Peşte’den yola çıkan lokomotifini savaş aletleriyle dolu Truva atına benzemiştir. Ayrıca 1869’da Harbiye Nezaretini yöneten Sırbistan vekillerinin üyelerinden birinin “Demir yolu, Türkiye’yi mağlup edecek doğu meselesinin çözümüne Şişhaneli toplardan daha çok hizmet edecektir” şeklindeki sözlerini aktarmaktadır. Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s.271.

⁶³⁶ Leyla Şen, *Türkiye’de Demiryolları ve Karayollarının...*, s.24; Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.236; Donald Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış İslahatlar Devri 1812-1914”, (Çev.Süphan Andıç), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert), c.2, Eren, İstanbul, 2004, s.926.

⁶³⁷Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin...*, s.394.

⁶³⁸Takvim-i Ticaret, nr.17, 11 Muharrem 1283 [26 Mayıs 1866]

demiryollarının yararlılığı belirtilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde yolların yapılması ve demiryollarının işletilmesi için gerekli alt yapının olmadığı da vurgulanmaktaydı⁶³⁹.

Bu nedendir ki demiryolları yabancı şirketlere yaptırıldı ya da bir anlaşma sonucu şirketlere bırakıldı. Ancak demir yolu imtiyazı sağlayan bir ülke hem nüfuzunu kuracağı bir alan kazanıyor hem demir yolu inşaatında ve işletmesinde kullanılan araç ve gereçleri satarak gelir sağlıyor, hem de derhal bir alacaklı durumunu kazanıyordu. Bu yarış giderek, yabancı finans kuruluşlarının ve şirketlerin ötesinde, devletleri de ilgilendiren çetin bir imtiyaz kapma yarışına dönüştü⁶⁴⁰.

Anadolu'da ilk demir yolu hattı İzmir-Aydın hattıdır. Bu hattın yapımını İngilizler üstlenmişti⁶⁴¹. Bu hat ilk olarak İzmir-Kasaba arası tamamlanmış daha sonra Aydın'a kadar uzatılmıştır⁶⁴². İzmir-Kasaba hattının yapımına İngilizler başlamışlar ancak hat 1894'de Fransızlara satılmıştır⁶⁴³. Fransızlar ayrıca stratejik öneme sahip yerler arasında da demir yolu hatları yapmıştı. Yafa, Kudüs, Beyrut Şam, Halep gibi⁶⁴⁴. Almanların Osmanlı'daki demir yolu yapımıyla ilgilenmeleri nispeten daha geç oldu.

Demir yolu çalışmaları 1869'da Avrupa topraklarına düşenecek demir yolları için Hirsch'e verilen imtiyazla başladı. Ancak çıkan anlaşmazlıklar projeyi başarısız kıldı. Ayrıca 1870'lerde demir yolu yapımına bir an önce başlanması için çeşitli vilayetlere yazı gönderildi⁶⁴⁵. Bu tarihten önce de demir yolu yapımının nasıl olacağı

---

⁶³⁹Takvim-i Ticaret, nr. 32, 28 Rebiülahir 1283 [9 Eylül 1866]

⁶⁴⁰Sami Güven, *Türkiye'de Ulaşım Sistemi ve Karayolları Ulaştırma...*, s. 44.

⁶⁴¹V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde...*, s.136.

⁶⁴²Takvim-i Ticaret, nr.24, 1 Rebiülevvel 1283 [14 Temmuz 1866]

⁶⁴³V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde...*, s.12.

⁶⁴⁴Esin Kâhya, "Türkiye'de İlk Demiryolları", *Belleten*, LII, Sayı 202, Nisan 1988, s.212.

⁶⁴⁵BOA, A.MKT. MHM 452/52, 19 Safer 1290 [18 Nisan 1873]

konusunda da yazılar yayınlanmaktaydı. Nitekim 1866'da Takvim-i Ticarete yolların nasıl olması gerektiğine yönelik yazılar yayınlanmıştı⁶⁴⁶.

1871'de Asya topraklarını demir yolu ağıyla örme düşüncesiyle bir nizamname yayınlandı. Gerçekleştirilmesi düşünülen ana hat İstanbul- Bağdat arasındaydı. Demir yolu yan hatlarla Akdeniz ve Basra körfezine bağlanacaktı⁶⁴⁷. Ancak Hirsch'e verilen imtiyazın kötüye kullanılması, daha pahalıya çıkması gibi nedenler, Osmanlı Devletinde özel teşebbüse karşı bir güvensizlik yarattı⁶⁴⁸. Bu nedenle de yeni girişimlerin devletçe gerçekleştirilmesine karar verildi. Devlet eliyle demir yolu yapımına 1871'de başlandı. İlk olarak Haydarpaşa-İzmit arasındaki hattın döşenmesi planlandı. Ancak bir yılda 24 kilometresi yapılabildi⁶⁴⁹. Bunun üzerine daha planlı hareket edilmesi gerektiği düşünüldü ve yeni proje önerisi gündeme geldi⁶⁵⁰.

---

⁶⁴⁶Takvim-i Ticaret, nr.17, 11 Muharrem 1283 [26 Mayıs 1866]

⁶⁴⁷Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, ARBA, İstanbul, 1988, s.14.

⁶⁴⁸Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.301.

⁶⁴⁹Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde...*, s.14.

⁶⁵⁰1872'de Alman mühendis Wilhelm von Pressel "Asya Osmanlı Genel Müdürlüğüne getirilerek hedefleri doğrultusunda bir demir yolu projesini hazırlamakla görevlendirildi. Pressel 1872-1873 yıllarında bir proje hazırladı. Daha önceki projelerden farkı başlangıç noktası olarak Akdeniz'i değil de İstanbul'u almasıydı. Proje Haydarpaşa'dan başlıyor, Ankara- Sivas-Musul-Bağdat üzerinden, Basra'ya ulaşıyordu. Planlanan şube hatlarıyla Akdeniz ve Karadeniz'e çıkış gerçekleşecekti. Presselin planladığı 4670 kilometrelik hatta Adana hattı, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, Konya, Adana arasında 370 kmlik mesafeydi. Benzeri bir proje 1880'de Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa tarafından hazırlanırken, artık Avrupa sermayesine başvurulmaksızın bu boyuttaki girişimleri gerçekleştirmenin olanaksızlığının bilincine varılmıştı. Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde...*, s. 15-17.

Osmanlı Devleti Kırım savaşı öncesi girdiği hesapsız borçlanma süreci nedeniyle iflasa doğru sürüklendi. Bu durumda Osmanlı Devleti sözkonusu projenin altından kalkamayacağı açıktı. Yine de Haydar Paşa'dan İzmit ve Mudanya'dan Bursa önüne raylar döşenmeye başladı. İzmit hattı iki yılda Mudanya- Bursa arası 1874'de bitirildi. Ancak parasızlık nedeniyle işletmeye açılmadı⁶⁵¹.

Osmanlı Devleti'nde demir yolu yapımının devlet tarafından yüklendiği Haydarpaşa-İzmit ve Mudanya- Bursa gibi hatlar borçlanmaya neden oldu, demir yolunun yabancı bir şirket tarafından yapılması durumunda da kilometre başına ödenen garantileri sağlamak üzere devlet gene borç altına gömülüyordu⁶⁵². Artık Avrupa sermayesine başvurulmaksızın bu boyuttaki girişimleri gerçekleştirmenin olanaksızlığı anlaşıldı⁶⁵³.

19. yüzyılla birlikte İngiltere'nin pamuk üretimine duyduğu ihtiyaç Adana'ya girmesine neden oldu. İngilizler ihtiyaçları olan pamuğun iç bölgelerde de üretilmesi, ürünlerin kolayca ve maliyeti fazla etkilemeyecek biçimde ihraç merkezlerine getirilmesi için bölgede ulaşım şebekeleri kurmaya çalışmışlardı. Bunun ilk adımı 1856'da önerdikleri İskenderun-Basra demir yolu tasarısıydı. Ancak bu tasarı kâğıt üzerinde kaldı, 1898'de bir kez daha gündeme geldi ise de sonuç alınmadı⁶⁵⁴. İngilizler 1870'de bir başka demir yolu tasarısı sundu. Buna göre hat Mersin-Adana-

---

⁶⁵¹Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde...*, s.17.

⁶⁵²V.Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde...*,s.125.

⁶⁵³Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde...*, s.17.

⁶⁵⁴Tevfik Çavdar, *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*, Köz Yayınları, İstanbul, 1974, s.84-89.

İskenderun-Kilis- Antep-Urfa ve Diyarbakır yönündeydi. Yine aynı tasarıda, Ankara-Koçhisar-Aksaray-Kozan-Adana arasında bir hat inşası önerilmekteydi⁶⁵⁵.

Ulaşım Osmanlı'nın genelinde olduğu gibi Adana'da da büyük bir sıkıntı yaratmaktaydı. Yol yokluğu mahsullerin ihraçını engellediği gibi Osmanlı içindeki akışı da güçleştirdi⁶⁵⁶. Adana'nın tarımsal ürünün limana akışını sağlayacak yön Mersin limanıydı. Doğal olarak önerilen projelerde de Adana- Mersin demir yolu yer almaktaydı. Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı, demiryollarının geçtiği bölgelerde üretim miktarının ve ürünün artmasını, ticaretin gelişmesi ve topladığı vergi miktarının artmasını hedeflemekteydi.

İngilizlerin ulaşım ağları üzerine proje girişimleri devam ederken Osmanlı'da Adana'da inşa edilecek demir yolunun gerekliliği yazışmalara yansımaktaydı.

Nitekim Adana'da 1863'de demir yolunun ihtiyacının gerekçeleri ve yararları üzerine yazışmalar başladı. Gerekçelerde, Adana'nın verimliliği vurgulanmaktaydı. Bu dönemde Adana "İkinci Mısır" olarak tanımlanmaktaydı. Bu nedenle de yazışmalarda Adana Mısır ile kıyaslanmaktaydı. Mısır'daki gelişmelere rağmen bölgede sadece Nil çevresinde ekim yapılabilmekteydi. Adana kadar verimli toprakları yoktu. Sadece Nil çevresinde ekim yapılabilmekteydi⁶⁵⁷.

Ziraat faaliyetlerinde ulaşım önemliydi. Geçim tipi ziraat faaliyetlerinde üretici ile tüketici çoklukla aynı olduğu için ürünün tarladan meskene taşınmasından başka ulaşım faaliyetine ihtiyaç yoktur. Ancak ulaşım ticari ziraat faaliyetlerinde oldukça önemlidir. Ziraat ürünleri çeşitli sanayi kollarının hammaddeleri halindedir.

---

⁶⁵⁵Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s.47.

⁶⁵⁶Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VII, s.244.

⁶⁵⁷BOA, İ.MMS 27/1188, 4 Haziran 1879 [16 Haziran 1863].

Böylece olay ziraat-ulaşım-sanayi biçimde belirmektedir⁶⁵⁸. Nitekim 19. yüzyılda değişen dünya ile birlikte kentlerdeki gelişim açısından ulaşım büyük öneme sahiptir. Bu anlamda ulaşım yerleşme ile çeşitli bölgeler arasında bağlantıyı sağlayan bir unsurdur. Bu unsur ticaretin gelişmesinde önemliydi. Gelişen ticaret kentin gelişimini de etkilemekteydi. Yani ulaşım ile üretim ve ticaret arasında birbirini sürekli tamamlayan, aynı zamanda birbirine bağımlı olarak gelişen bir ilgi vardır. Adana'da ürünlerin dışa açılması için daha öncede belirtildiği gibi Mersin limanına ulaştırılması gerekiyordu. Bunun içinde geleneksel ulaşım hayvanlarından en fazla yük taşıma kapasitesine sahip olan deve⁶⁵⁹ kullanılmaktaydı. Bu yöntemle ürünlerin çoğunluğu telef olmaktaydı. Deve naklinin yarattığı diğer bir sıkıntı da yeterli sayıda devenin bulunmamasıydı. Çünkü son iki yıldır develer pamuk naklinde kullanılmakta ve diğer ürünleri taşıyan develer yetersiz kalmaktaydı. Deve yetersizliğinde Adana'nın iklimi de etkiliydi. Yaz aylarında Adana'nın bunaltıcı havasından kaçan halk yaylaya gitmekteydi. Doğal olarak yayla ulaşımında da develerden yararlanılmaktaydı. Bu durum, güçlkle gerçekleştirilen ticareti yaz aylarında tamamen durdurmaktaydı. Kış aylarında da develer çamurdan yük taşıyamazdı. Yani develer, geriye kalan dört ayda nakliye hizmetinde kullanılabilmekteydi. Tabi bir de deve sahiplerinin hileleri ve kurnazlıkları vardı. Bütün bunlar kentte ticaretinin gelişmesini engellemekteydi. Ticaretin olmaması kentin gelişimini yavaşlattı⁶⁶⁰. Çözüm Adana-Mersin arasında

---

⁶⁵⁸Erol Tümerekin, *Ulaşım Coğrafiyası*, s.74.

⁶⁵⁹ “Deve ağır bir yükte çok uzak bir mesafeyi, birkaç hafta bir şey yiyip içmeden ve günde 200 kilometre kadar yürüyebilen yegâne hayvandır.” Deve İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, C. 9, s.224; ayrıca devenin taşıma maliyeti için bkz. İlber Ortaylı, “Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makeleleri I*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, s. 95–104.

⁶⁶⁰BOA, İ.MMS 27/1188, 4 Haziran 1879 [16 Haziran 1863]

demir yolu inşasıydı. Demir yolu inşası tüccarlar tarafından talep olunmaktaydı. Demir yolu yapılırsa Adana Osmanlı Devleti'nin en mahsuldar ve mamur kenti olabilecekti. Tüccar aldığı ürünü bu yolla rahatlıkla istediği zamanda iskeleye ulaştıracak bu da tüccarın her türlü üründen istediği kadar almasına olanak sağlayacaktı. Böylece yıllar geçtikçe kentin ticareti gelişecekti. Gelişen ticaret de kentin gelişimini etkileyecekti. Ayrıca Anadolu içlerinden develerle gelen ürünler limana kolayca ulaştırılabilecekti. Dolayısıyla da demir yolu sadece kentin değil Anadolu'nun ticaretini etkileyecekti⁶⁶¹. Ayrıca demir yolu ile Mersin limanına sadece ürün değil yolcu da taşınabilecekti⁶⁶².

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu koşullarda demir yolu yapımının tek başına üstlenemeyeceği bilincinden hareketle şirketlere verilecek imtiyazlarla yapılması gündeme getirilmekteydi. Adana demir yolunun da Avrupa'dan ve Osmanlı'dan hissedarı olan bir şirkete verilmesi düşünüldü⁶⁶³. Tüccarlar masrafların bir kısmını karşılamaya talipti. Karşılacakları tutarı da 60.000 para olarak belirlemekteydiler⁶⁶⁴. İngiltere'de bulunan pamuk şirketi imtiyaz talebinde bulundu⁶⁶⁵. İmtiyaz Meclis-ı Vala'da alınan kararlar söz konusu şirkete, oluşturulan hisselerinin yarısını memleketten istekli olanlara vermek şartıyla verildi⁶⁶⁶. Henüz miktarı belirlenmemiş sermaye üzerine Osmanlı teminat faizini yüzde olarak belirledi⁶⁶⁷.

---

⁶⁶¹BOA, İ.MMS 27/1188, 4 Haziran 1879 [16 Haziran 1863]

⁶⁶²BOA, İ.MMS 27/1188, 4 Haziran 1879 [16 Haziran 1863]

⁶⁶³BOA, İ.MMS 27/1188, 4 Haziran 1879 [16 Haziran 1863]

⁶⁶⁴BOA, İ.MMS 27/1188

⁶⁶⁵BOA, İ.MMS 27/1188, 23 Cemaziyelair 1280 [16 Ekim 1863]

⁶⁶⁶BOA, İ.MMS 27/1188

⁶⁶⁷BOA, İ.MMS 27/1188

Ancak öncelikle demir yolu güzergâhında bulunan bataklıkların kurutulması, bölgede ne tür malzeme kullanılacağı ve ne kadar masraf gideceğinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu iş içinde de Osman Bey⁶⁶⁸ on bin kuruş harcırahla görevlendirildi⁶⁶⁹. Olayın bir de taşıma maliyeti boyutu bulunmaktaydı. Adana'dan ürünlerin Mersin limanına aktarılması yıllık yirmi bin kise akçeye mal olmaktaydı. Demir yolu yapıldığı takdirde ulaşım maliyeti daha ucuza gelecekti⁶⁷⁰.

Adana'dan Mersin'e inşa edilecek demir yolunun maliyetinin İstanbul'dan gelecek bir mühendis ile Adana mühendisinin belirlemesi gerekmektedir. Adana - Mersin arası düzlük arazi olması nedeniyle fazla masraf gerektirmeyecekti. Sadece bir kaç köprü yeterliydi⁶⁷¹ Ancak demir yolunun oluşturulması için ön koşullar sağlanmış gibi görünse de uygulamaya geçmedi. Nitekim arşiv kaydında bundan 10 yıl sonra Bandırmadan Balıkesir, Kayseri, Mersin, Tarsus ve Adana hattının imtiyazının 99 seneliğine Serkiz Bey'e verilmesi kararlaştırıldığı bilgisi yer almaktadır⁶⁷². Ancak başka bir belgeden de söz konusu hattın imtiyazının Serkiz Bey'e verilmediği anlaşılmaktadır⁶⁷³.

Aslında demir yolu güzergâhları hiçte yabancı olunan yollar değildi. Çünkü demiryollarının güzergâhlarını kervanların kullandıkları yollar belirledi. Nitekim Adana demir yolunun güzergâhı da kervan yoluyla aynıydı⁶⁷⁴. Mersin-Adana hattı İngilizler tarafından inşa edildikten sonra Fransızlara satıldı. Mehmet Naib Bey adını

---

⁶⁶⁸BOA, İ.MMS 27/1188, 23 Cemaziyelahir 1280 [5 Aralık 1863]

⁶⁶⁹BOA, İ.MMS 27/1188, 27 Cemaziyelevvel 1280 [9 Kasım 1863]

⁶⁷⁰BOA, İ.MMS 27/1188

⁶⁷¹BOA, İ.MMS 27/1188, 4 Haziran 1279 [16 Haziran 1863]

⁶⁷²BOA, A.MKT.MHM 467/59, 5 Ramazan 1290 [27 Ekim 1873]

⁶⁷³BOA, ŞD NF 2416/21 6 Ramazan 1295 [3 Eylül 1878]

⁶⁷⁴Donald Qataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812–1914", s.940.

kullanan Baron de Reinach ve Kosta Teoridi, 1883'de Osmanlı hükümetinden aldıkları 99 yıllık imtiyaz hakkını, bir süre sonra Baron Evain de Vandevreé devrettiler. Baron, merkezi Londra'da Tarsus-Toros-Adana (The Tarsus-Taurus&Adana) şirketini kurdu. Şirket hisse senedini satışa çıkardı. Hisselerin 2.500 tanesi Fransa'da 3.500 tanesi İngiltere'de, 1.980 tanesi İstanbul'da ve 270 tanesi Adana ve Mersin'de satıldı⁶⁷⁵.

İngiliz yönetiminde kurulan Tarsus-Toros-Adana Şirketi'nin inşa ettiği hat 1886'da işletmeye açıldı. Bu hat, Basra körfezine kadar uzanacak büyük bir proje olarak düşünülmüştü. Ancak Osmanlı'nın İngilizlere duyduğu güvensizlik ve İngilizlerin bölgeye duyduğu ilginin azalması projenin terk edilmesine neden oldu. Bu şirkete Osmanlı hiçbir garanti vermemişti ve şirket 1933'de mevcut araç ve gereçlerin bedelini ödedikten sonra devlete kalacaktı. Hattın açılmasından sonraki dört yıl boyunca istisnai kuraklık, sel ve kolera salgını gibi nedenlerden şirket iflas durumuna geldi. Başkan yardımcısı Vandevre'un gayretleriyle sermaye artırıldı ve şirketin yönetimi İstanbul'a taşındı. Bağdat Demir yolu şirketi kurulmadan önce, Almanlar Anadolu Demir Yolu Şirketi'ne katmak üzere Mersin-Tarsus-Adana hattını ele geçirmeyi planladılar. Bağdat Demir Yolu imtiyazını aldıktan sonra bu ilgi iyice arttı. Mersin Adana Demir Yolu Şirketi'nin hisse senedi fiyatları günden güne düştü. Bu durumda Almanlar hisse senetlerinin çoğunu satın alarak kontrolü ele geçirdiler⁶⁷⁶.

Görüldüğü gibi Batılı ekonomilerin hammadde ve mamul madde kaynağı olan Batının ana kentleri ile Osmanlı ekonomisinin tarım kesiminin bütünleştirilme

---

⁶⁷⁵Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie Geographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnée de l'Asie Mineure*, c.VI, Isis Yayınları, İstanbul, 2001, s.144.

⁶⁷⁶V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde...*,s. 138.

sürecinde demiryollarına, verimli ovalardaki ürünleri toplayıp, bir liman kentine aktarma⁶⁷⁷ politikası 1856'da Adana-Mersin demir yolunu gündeme getirmiş ancak ilk somut adım 1883'de atılmıştır.

2.3.3.3.Nehir Ulaşımı

Karayolları üzerindeki menzillerin dışında, karayollarıyla nehirlerin kesiştiği, köprü yapımına uygun olmayan yerlerde karşıdan karşıya geçişi sağlamak için iskeleler oluşturularak devlet veya vakıf tarafından buralarda kayıklar işletilirdi⁶⁷⁸.

Nitekim Adana'da Seyhan Nehri yakın zamanlara kadar ulaşımda kullanılmaktaydı. Ancak bu ulaşım denizaşırı bağlantılar kuracak ölçüde değildi. O bölgede yaşayan insanlar için sadece kendi gereksinimlerini karşılamaktaydı⁶⁷⁹. Griffiths, kentin küçük bir körfezi olduğunu ve buradan küçük gemilerle Suriye ile ticaret yapılabildiğini aktarmaktadır⁶⁸⁰. Gezin Langlois'in çizdiği gravürde, Adana kenti Taş Köprü'nün doğusunda yer almaktadır. Gravürde, köprü'nün sağında ve solunda, Tepebağ önlerindeki orta boylu tekneler ve yelkenliler açıkça görülebilmektedir.1856'da Adana'ya gelmiş olan T. Kotchy Taş Köprü'de içlerinde iki yüksek latin tarzı yelkenlinin bulunduğu sekiz tane gemi saymıştı. Yine 19. yüzyılda İngiliz bahriyelerin Seyhan ve Ceyhan nehirleri açıklarına demirledikleri gemilerden, bu ırmaklar boyunca kayıklarla arslan ve kaplan avına gittikleri bilinmektedir. T. Kotchy de, Seyhan Nehri'nin derinliğini ve Kıbrıs ve kuzey

---

⁶⁷⁷Sami Güven, *Türkiye'de Ulaşım Sistemi ve Karayolları Ulaştırma...*, s.44; V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devlet'inde...*, s.124-125.

⁶⁷⁸Cengiz Orhonlu, "Gemicilik", s.140.

⁶⁷⁹Serdar Girginer, "Tepebağ Höyük ...", s.81.

⁶⁸⁰M. D. Griffiths, *Travels in Europe, Asia Minor...*, s.306.

limanlarından küçük gemilerle Taş Köprü'ye kadar gelinebildiğini aktarmaktadır⁶⁸¹. Adana'da yerel yönetim de Seyhan Nehrini ulaşımda kullanmak istemişti. Nitekim tespit ettiğimiz ilk meclis kararında da iki madde bu konuya ayrılmıştı. Söz konusu mecliste nehirlerin ulaşımda kullanması için kayıkların yaptırılması kararlaştırıldı⁶⁸². Görüldüğü gibi Seyhan Nehri kısa mesafelerde daha çok ulaşım amacıyla kullanılırken, Adana'da pamuk üretiminin doruk noktaya ulaştığı tarihlerde İngiltere ve Fransa'nın karşılıklı ayrıcalık kazanma yarışında uzun mesafede ticari amaçlarla kullanılması gündeme geldi. İngiltere'nin pamuk ticaretini kolaylaştırmak için Adana Mersin arası demir yolu girişimine karşın Fransa da benzer nedenlerle nehir taşımacılığını gündeme getirdi⁶⁸³. Arşiv kayıtları da bu bilgileri doğrular niteliktedir. 1863'de Fransa tebasından Mösyö Zenis ve Mösyö Artus Seyhan Nehri'ndeki ulaşımı ticari boyuta taşımak için girişimde bulundular. Bunun için öncelikle bir kumpanya oluşturmuşlardı. Ruhsat taleplerinde ise Seyhan Nehri'nden Mersin'e her türlü eşya ve yolcu taşımak için ağzının temizlenmesinin kendilerine ait olmak şartıyla 10 yıllığına işletim hakkını gündeme getirmekteydiler. Ancak nehirlerin vapur işletimine her mevsim uygun olmaması ve aynı tarihlerde gündeme gelen demir yolu girişimleriyle rekabet edebilecek düzeyde olamayacağından Mösyölerin ruhsat talepleri onaylanmadı⁶⁸⁴. 1873'de yine Seyhan Nehri'nden ulaşımda yararlanılmak üzere girişimlerde bulunuldu⁶⁸⁵.

---

⁶⁸¹Ahmet Ünal-..., *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da*, s.144-147; Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına...*, s.221; Sema Yavuz-..., "Gezginlerin Yüzyılın Ötesinden Gelen Sesi", s.299.

⁶⁸²BOA, A.MKT 110/97, 10 Rebiülevvel 1264 [15 Aralık 1849]

⁶⁸³Andrew Gordon Gould, *Pashas and Brigands: Otoman Provincial Reform ...*, s.68.

⁶⁸⁴BOA, I.MMS 27/1188

⁶⁸⁵Seyhan Gazetesi, 21 Şubat 1288 [5 Mart 1873]

2.3.4. Haberleşme

Haberleşme, insanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren geçerlidir. Önceleri yaşamını devam ettirebilmek için doğa ve öteki insanlarla ilişki kuran, haberleşmeye bu açıdan gereksinme duyan insan, toplumsal yaşam gelişip karmaşıklaştıkça ilkinden pek farklı olmayan nedenlerle, ama artık karmaşık hale gelen haberleşmeyi kullanmaya devam eder. İnsanlar çok uzun süre bugün rahatlıkla ilkel diyebildiğimiz yöntemlerle haberleşmekteydi. Yaya olarak sözlü mesaj iletimi, duman ya da ateş bunlar arasında sayılabilir. Yazının geliştirilmesi, ulaştırma olanaklarının artması, bunları haberleşme için kullanılacak merkezi devletlerin kurulması, ticaretin gelişmesi haberleşmenin yaygınlaşmasını sağladı. Haberleşme alanındaki gelişmeler başından beri toplumsal gelişmeye paralel gitmektedir. Kültürün yaygınlaşması, teknik olanakların artması, bütün bunları gerçekleştiren toplumsal gelişme, haberleşmeyi de belirlemektedir⁶⁸⁶.

Tanzimat öncesi haberleşme, devletin kendi egemenliğini sağlaması için resmi olarak yapılan bir olaydı. Haberleşmeyi sağlayan kurum ise menzilhane teşkilatı idi. Menzilhaneler, emirlerin zamanında istenilen yerlere ulaştırılması için yolların geçtiği şehir ve kasabalara uygun aralıklarla yapılan durak evleriydi. Ancak menziller arasındaki mesafeler birbirlerine eşit uzaklıkta değildi. Her menzil coğrafi şartlara, güvenlik ve menzil ihtiyaçlarının sağlanabileceği yerlere göre değişik mesafelere kurulmuştu⁶⁸⁷. Menzilhaneler kamu malı sayılmış, yapım ve bakım

---

⁶⁸⁶Alemdar Korkmaz, *Türkiye’de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri, İletişim Sosyolojisinin Temelleri Üzerine Bir Deneme*, A.İ.T.İ.A. Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Yayın No 6, Ankara, 1981, s.3-4.

⁶⁸⁷Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme...*, s. 51.

masrafları ile menzilcilere verilen ücret yöre halkının vergisine eklenmişti⁶⁸⁸. Menzilhanenin iyi işlemesinden kadı, vilayet ileri gelenleri ve zabıtlar sorumluydu⁶⁸⁹. Osmanlı'da haberleşmesinin düzenli işlemesinde önemli yeri olan menzilhaneler halkça bir yıl için seçilen menzilci tarafından yönetilmekteydi⁶⁹⁰. Menzilci, elinde menzil hükmü bulunan tatar, ulak, çavuş ve diğer devlet görevlilerine at ve eğer ayrıca belirtilmişse araba sağlamakla görevliydi. Menzilciler değişen uygulamalarda ücretli ya da iltizamlı olarak görev yaparlardı⁶⁹¹. Menzilhanelerin gelir ve giderleri altı ayda bir gözden geçirilir. Menzilhanelere verilen ücret iki üç hatta daha fazla taksitlendirilerek ödeniyor ve kadı defterine kaydediliyordu⁶⁹². Menzillerin büyüklüklerine göre de beygir kullanılıyordu. Savaş dönemlerinde menzildeki beygirlerin sayısı arttırılmıştı⁶⁹³. 19. yüzyıl başlarında posta atları harap durumdaydı. 1824'de yapılan düzenlemelerle menzilhaneler, kirahaneye menzilciler de kiracıbaşına dönüştürüldü⁶⁹⁴.

Adana kazası halkının uhdesinde olan menzilin beygir sayısı 1671'de dördttür. Yıllık masrafı 390 kuruş olup, Adana hassı malından karşılandı. Gülek yaylası menziline 18, İstanbul'a ise 189 saattir. Adana Sis kazası arası 12 saat Adana ile

---

⁶⁸⁸Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.76.

⁶⁸⁹Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu", *A.Ü. DTCFD Dergisi*, c.XXVIII, S.3-4, (Ankara 1970), s.339.

⁶⁹⁰M. Çağatay Uluçay, *18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1955, s.35.

⁶⁹¹Alemdar Korkmaz, *Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel...*, s.70.

⁶⁹²Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.76.

⁶⁹³Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme...*, s.51.

⁶⁹⁴Musa Çadırcı, "Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzilhane ve Kiracıbaşılık", VIII. Türk Tarih Kongresi, C.II, Ankara, 1981, s.1363.

Akköprü arasında bulunan Çakıd Hanı Menzili'nin Adana'ya uzaklığı 8 saattir⁶⁹⁵. 1766 yılına ait menzil defterinde Adana Menzilinden Kurd kulağı menzili 12 saat, Dölek menziline 18 saat, Misis Menziline 6 saat uzaklıktaydı⁶⁹⁶.

2.3.4.1. Posta Teşkilatı

II. Mahmut 1832'de haberleşme alanında yenilikler yapılması için direktifler vererek, öncelikle İstanbul ve yakın çevresinden başlayarak, menzil teşkilatı dışında, yeni bir örgütlenmeye gidilmesi çalışmalarını başlattı. Avrupa'dan posta kanunları getirilerek komisyonlar kurulmuş ancak uygulama oldukça sınırlı kalmıştı⁶⁹⁷. Yapılan bu düzenlemeler, yeni sistemin kurulması çabaları batıda olduğu gibi, halkın da yararlanabileceği bir posta örgütü kurulmasına yetmese de postaların gerekliliğini ortaya çıkardı. Tanzimat döneminde yapılan düzenlemelerin biri de klasik, Osmanlı haberleşme kurumunun yerine, Avrupa örneğinde işleyen modern posta örgütünün kurulmasıydı⁶⁹⁸. 4 Temmuz 1840'da Avrupa'da bu alanda uygulanan yöntemleri bilen Mustafa Sait Efendi Posta müdürü olarak atandı. Gerekli hazırlıkların tamamlanmasından sonra 23 Ekim 1840'da Posta Nezareti kuruldu⁶⁹⁹. Posta Nezareti'nin kurulmasındaki en önemli vurgu, halkın da modern anlamda posta hizmetlerinden yararlanabilmesini sağlamak oldu. Bundan önceki çalışmalarda ise, böyle köklü bir sistemin değişikliği ve yeni bir örgütün kurulması söz konusu

---

⁶⁹⁵Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme...*, s.61-62.

⁶⁹⁶Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme...*, s.132.

⁶⁹⁷Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.294.

⁶⁹⁸Ubucini, *Türkiye 1950*, (Çev. Cemal Karağaçlı), İstanbul, c.1, s.43.

⁶⁹⁹Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.294.

değildi. Ancak Osmanlı haberleşme sistemi, adına posta dense de yine de çoğunlukla devlet haberleşmesine yönelik olarak kaldı⁷⁰⁰

Ticaret Nezaretine bağlı olarak çalışmalarını sürdüren Posta Nezareti'nin ilk işi İstanbul ve taşrada postahane açmak oldu. İstanbul dışında ilk postahane 1840'da Edirne'de açıldı. Daha sonra Anadolu'da Adana'nın da içinde bulunduğu Ankara, Kayseri, Erzurum ve Trabzon'da faaliyete geçti ve 1841-1842'de posta müdürleri göreve başladı. Posta müdürlerine başlangıçta 400–750 kuruş arasında maaş verildi. Ayrıca eyalet merkezine bağlı kazalarda birer posta memuru görevlendirildi⁷⁰¹.

1841'de açılan Adana postahanesi müdürünün maaşı 750 kuruş olarak belirlendi⁷⁰². 1845'de Adana postahanesinin masrafı 808 kuruştur. 1845 yılında Adana postahanesinin masrafının aylara göre dağılımı ise aşağıdaki tabloda görüldüğü gibiydi:

Masraf	1845 Mayıs [1260 Mayıs] ⁷⁰³	1845 Ağustos Eylül [1261 Ağustos] ⁷⁰⁴	1845 Ocak [1261 Kanun-ı sani] ⁷⁰⁵	1846 Şubat [1261 Şubat] ⁷⁰⁶
Nazır Selim Ağa	250	-	-	-
Maaş-ı Sürücüyan	230	230	230	0230
Baha-ı Şair Kile	250	420	840	1026
Çayır Masrafı	180	-	-	-
Baha-ı Saman yük	-	050	150	0200
Nal Masrafı	056	036	023	0027para
Payende maa köstek takımı	035	-	-	-
Baha-ı Revgan-ı Zeyt	-	06	-	-
Yular Masrafı	12	06	-	-
Cedid Semer	030	-	-	-
Kendir Top	006	-	-	-

⁷⁰⁰Nesimi Yazıcı, “Posta Nezaretinin Kuruluşu”, s.40.

⁷⁰¹Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.295.

⁷⁰²BOA, MAD, nr 13356, s.8.

⁷⁰³ML. MSF, nr. 5685, s.2.

⁷⁰⁴ML. MSF, nr 6922, s.2.

⁷⁰⁵ML. MSF, nr.6594, s.2.

⁷⁰⁶ML. MSF, nr. 6495, s.2.

Kolan	004	-	-	-
Zevecce Postası Masrafı	024	-	-	-
Adana'dan Misis'e kadar bargir ücreti	-	60	-	-
Hazine naklinde bargir ücreti	-	-	024	-
Toplam	1081	808	1267	1486 para

Posta taşımacılığında menzillerde olduğu gibi beygirlerden yararlanıldı⁷⁰⁷. Nitekim 1843'de Gülek Boğazı'ndan İskenderun'a kadar sekiz postahane bulunmaktaydı⁷⁰⁸. Bu postahanelerden dördü Adana Gülek boğazı; dördü de Adana İskenderun arasındaydı⁷⁰⁹. Bu postahanelerde dörder beygir vardı. Ancak bu beygir sayısı söz konusu tarihte Misis, Adana ve Zivarcı postahanelerine yetmemekteydi. Çünkü arşiv kaydında postanelerdeki beygir sayısının altıya çıkarılması talep edildiği bilgisi yer almaktadır⁷¹⁰.

Posta örgütü devletin denetim ve gözetim altında kurulmuş, devlet tekelinde işletilmiş olmasına rağmen kuruluş yıllarında iltizama verilmişti⁷¹¹. Bu Adana'da da uygulandı. Nitekim 1851'de yukarıda da değindiğimiz Gülek Boğazı-İskenderun arasında yer alan sekiz postahane üç yıllığına Adana ahalisinden Derviş Ağa'ya iltizama verildi⁷¹². Bu uygulamanın 13 Mart 1857'de kaldırılmasıyla günümüze kadar postahane devlet tekelinde kaldı⁷¹³.

⁷⁰⁷Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.296.

⁷⁰⁸BOA, C. ML 21/982, 29 Cemaziyelevvel 1259 [27 Haziran 1843]

⁷⁰⁹ML. MSF, nr 6922, s.2.

⁷¹⁰BOA, C. ML 21/982, 29 Cemaziyelevvel 1259 [27 Haziran 1843]

⁷¹¹Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.296.

⁷¹²BOA, A.AMD 32/148, 29 Zilhicce 1267 [25 Ekim 1851]

⁷¹³Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.296; Nesimi Yazıcı, "Posta Nezaretinin Kuruluşu", s.39.

Posta taşımacılığında güvenlik önemliydi. Kimi zaman postalar eşkiyalar tarafından talan edilmekteydi. Nitekim 1866'da Karahisar-ı sahip, Burdur, Konya İçel, Adana, Antakya, Tarsus, Maraş, Halep, Ayıntab ve Urfa'ya ait postalara İznik civarında eşkiya saldırdı. Saldırıda Antakya'ya ait olan postadan 1020 kuruşluk nukud ve numune ile diğer yerlere ait olan evrakların tamamı zarar görmüştü⁷¹⁴.

2.3.4.2. Telgraf

Haberleşme alanında bu dönemde atılan en büyük adım kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin telgrafi haberleşme aracı olarak kullanmasıydı. 1840'larda telgrafın gelişiyle birlikte sözcükler, kıtanın etrafının kablolarla çevrilmesine yol açan bir ağ aracılığıyla iletilen elektiriksel vuruşlara dönüştürüldü. Bu gelişmeyle birlikte, iletişim kurumsal olarak, ulaşım tarzlarından ayrılabilir bir hale geldi. Gerçekte ise ikisi birlikte işlemekteydi. Telgraf 1842'de bulundu ve 1843'ten itibaren haberleşme aracı olarak Amerika ve Avrupa'da kullanılmaya başladı. Demir yolunun eriştiği neredeyse her yere telgraf da ulaştı. Başlangıçta demir yolu ve telgrafi ortak kılan şey karşılıklı yarardı. Demir yolu, telgrafın demiryol trafiğini gözlemlemeyi sağlaması ve kazalara karşı uyarı yapılma olanağını artırması sayesinde bu ilişkiden faydalandı. Bu özel hizmetlere paralel olarak telgraf ayrıca ticaretin yönlendirilmesinde de oldukça etkili oldu. Emirlerin iletilmesini, nakliye işlerinin düzenlenmesini ve yapılan işlerin bildirilmesini sağladı⁷¹⁵. Telgrafın iletişimde sağladığı kolaylık sadece ticareti etkilemedi. Bunun yanı sıra demir yoluyla birlikte savaş sisteminin

---

⁷¹⁴Takvim-i Ticaret, nr.31, 21 Rebiülahir 1283 [2 Eylül 1866]

⁷¹⁵David Crowley-Paul Heyer, *İletişim Tarihi*, (Çev. Berkay Ersöz), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2010, s.182-183.

değişmesine, ülke içi denetim yöntemlerinin gelişmesine ve dünya sistemi içinde genel devlet yönetiminin daha etkin bir hale gelmesine de katkı sağladı⁷¹⁶.

Telgrafla, Osmanlı'nın tanışması 1828–1829 Osmanlı-Rus savaşı sırasında İstanbul Boğazından iletişim hızlı bir şekilde sağlanması gerekliliği üzerine oldu. İstanbul'da yaşayan batılı, “semafor” olarak adlandırılan aleti bir tür telgraf olarak tanımlanmakta ve boğazın iki yakasında iletişimi sağlayabilmekteydi⁷¹⁷. Bu ilk denemeden yaklaşık on yıl sonra telgrafın Osmanlı Devleti'ne tanıtılmasına yönelik bir başka girişim daha olmuştu. Ancak aletlerin tam olarak olgunlaşmadığının anlaşılması üzerine Osmanlı'ya tanıtımdan vazgeçildi⁷¹⁸. Bundan sonraki girişim ise 1847'de Amerikalı Prof. Lawrence Smith gerçekleştirdi. İstanbul'a ve ona komşu bir

---

⁷¹⁶Resat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s.41.

⁷¹⁷Roderic H. Davison, “Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi”, (Çev. Durdu Mehmet Burak), *OTAM*, S.14, Ankara, 2003, s.348; Özkan Keskin-Ali Sönmez, “Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda Yayılması: Çanakkale Telgraf Hattı Örneği”, *OTAM*, S.25, (2009), s.68.

⁷¹⁸Söz konusu girişim Elektrikli telgrafın mucidi Prof. Samuel Morse'un ortağı olan Chamberlain tarafından gerçekleştirildi. Chamberlain yanında iki adamı ile birlikte 1839'da İstanbul'a gelerek, yeni aletleri, elinde galvanizli pil olduğunu öğrendiği Cyrus Hamlin'in Bebek'teki çalışma odasında denedi. İstanbul'dan sonra Viyana, Prusya ve Rusya'ya gitmeyi planlayan Chamberlain, yapacakları gösteriler sayesinde önce Osmanlı Devleti'nden ardından da Avusturya'dan bir patent almayı istemekteydi. Ancak alette pek çok üretim hatası vardı. İşaretler bazen bulanık oluyor bazen de hiç görünmüyordu. Osmanlı'ya sunulmadan önce bazı iyileştirmelerin yapılması gerektiği anlaşıldığından Chamberlain, Viyana'ya giderek alet üzerinde çalışmaya karar verdi. Fakat Chamberlain ve ekibi, bindikleri buharlı vapurun Mayıs 1839'da Tuna'da alabora olması sonucu hayatlarını kaybettiler ve böylece telgrafın Osmanlı'ya tanıtılması girişimi sonuçsuz kaldı. Roderic H. Davison, “Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi”, s.348; Özkan Keskin-Ali Sönmez, “Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda Yayılması...”, s.68.

şehir arasında telgraf hattı kurmak istiyordu. Bu nedenle de Amerika'dan telgraf aleti sipariş etti. Aletler geldikten sonra yapılan küçük denemelerden sonra 9 Ağustos 1847'de Abdülmecid'in Beylerbeyi sarayında yapılan deneme başarılı oldu. Ertesi gün Babiâli ileri gelenlerinin de katıldığı ikinci bir deneme yapıldı⁷¹⁹. Bu denemenin başarılı olması üzerine sultan İstanbul ve Edirne arasında bir hat çekilmesini teklif etti⁷²⁰.

Bu girişimlere rağmen Osmanlı telgrafla tam anlamıyla Kırım Savaşı sırasında İngilizlerin İstanbul-Rumeli ve Kırım arasındaki haberleşmeyi sağlamak için İstanbul-Varna, Varna-Kırım sahillerinde döşediği hatlar sonucunda tanıştı. Daha sonra da Fransızlar Varna-Şumnu- Rusçuk ve Bükreş üzerinden Avusturya sınırına kadar bir hat uzatmıştı. Bu şekilde, İstanbul-Varna hem Kırım hem de Avrupa'yla haberleşme olanağına kavuştu. 13 Ağustos 1855'de Edirne İstanbul ve Edirne Şumnu ordu merkez arasında da telgraf hatları döşendi. İlk telgraf haberleşmeleri Fransızca olarak Latin harfleriyle yapıldı⁷²¹. Bundan bir yıl sonra yapılan çalışmalarla telgrafta Türkçe harfler kullanılmaya başlandı⁷²². 1866'da Osmanlı sınırlarında 13750

---

⁷¹⁹ Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", 150. Yılında Tanzimat, (Yay. Haz. Hakkı Dursun), TTK, Ankara, 1992, s.179-180; Roderic H. Davison, "Osmanlı İmparatorluğu'na Elektrikli Telgrafın Girişi", s.348-349; Özkan Keskin-Ali Sönmez, "Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda Yayılması...", s.69.

⁷²⁰ Asaf Tanrıkkurt, *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilat ve Mevzuatı*, Ankara, 1984, s.534-536; Özkan Keskin-Ali Sönmez, "Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda Yayılması...", s.69; Nesimi Yazıcı, "Türkiye'de İlk Telgrafi Abdülmecit Çekti", *Yıllarboyu Tarih*, S.7, (1981), s.25.

⁷²¹Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Telgrafında Dil Konusu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.26, (1983), s.751.

⁷²² Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Telgrafında Dil Konusu", s.755-756.

kilometrelik mesafede telgraf hattı kullanıma açıldı⁷²³. Bu dönemde telgraf tellerinin uzunluğu 28115 kilometreydi. Tellerin 135'i kullanımdaydı ve bunların bir miktarından iç haberleşmede ve bir miktarından dış haberleşmede yararlanılmaktaydı. Hatlar doğrudan doğruya karadan Avusturya Devleti, İtalya, Sırbistan, Yunanistan, Mısır, İran, Hindistan ile haberleşmeyi olanaklı kılmaktaydı. Boğaziçi, Çanakkale ile Tuna nehrine uzatılmış olan telgraf tellerinin miktarı yaklaşık olarak 6000 kilometreydi⁷²⁴. Görüldüğü gibi telgraf demiryollarından ve diğer iletişim güçlerinden daha hızlı yayılmaktaydı. Bunda telgrafın zaman ve mekânı ayırıştırması, hızı ve ucuzluğu etkiliydi. Kısa süre içinde telgraf hemen hemen tüm Anadolu kentlerine ulaştı⁷²⁵.

Diğer Anadolu⁷²⁶ kentlerinde olduğu gibi Adana'da telgrafla 19. yüzyılın ortalarında tanıştı. Adana'ya ilk hattın yapımı 1865'te Halep yönünde gerçekleştirildi⁷²⁷. Bu hatta 1868'de bir tel daha ilave edildi⁷²⁸. Yine 1865'de Konya ve Anadolu'ya bir hat yapılması gündeme geldi. Ancak ticaretin belirleyiciliği yerel otoriteleri, Tarsus yönünde yapılacak hattın daha yararlı olacağı noktasına ulaştırdı. Doğal olarak hat bu yönde oldu⁷²⁹. Nitekim söz konusu hat üç yıl sonra ticaret

---

⁷²³Takvim-i Ticaret, nr. 22, 17 Safer 1283 [1 Temmuz 1866] ; Roderic H. Davison, "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi", s.355.

⁷²⁴Takvim-i Ticaret, nr. 22, 17 Safer 1283 [1 Temmuz 1866]

⁷²⁵Serdar Öztürk, *Osmanlı'da İletişimin Diyalektiği*, Phoenix, Ankara, 2010, s.128.

⁷²⁶Diğer Anadolu kentlerine telgraf hattının döşenmesine ilişkin bkz. İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makeleler 1*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, s.120.

⁷²⁷BOA, A.MKT. MHM 334/78, 25 Zilhicce 1281 [21 Mayıs 1865]

⁷²⁸BOA, İ.ŞD, 16/706-3, 16 Cemaziyevvel 1286[19 Eylül 1869]

⁷²⁹BOA, İ.MVL 539/24231-2, 1281 [1864]

akışında önemli yeri olan Mersin limanına kadar uzatıldı⁷³⁰. Aynı tarihte Konya ve Anadolu'nun limanla bağlantısını sağlamak için Konya'dan Karaman ve Ereğli kazalarıyla Niğde Sancağına bağlı Ulukışla karyesine bir hat ve oradan bir kol Niğde'ye ve bir kol da Adana'ya telgraf hattı döşenmesi planlandı⁷³¹. Bu hat, kasım ayında 18 saat mesafedeki Karaman'a ulaştı. Arşiv kaydında söz konusu hattın üç beş gün içinde de Niğde'ye ulaşacağı ve oradan Adana'nın sınırı olan Akköprü nahiyesine kadar uzatılacağı belirtilmekteydi⁷³². Adana'nın idari ve ekonomik merkezleriyle bağlantılarından sonra 1869'da çevre sancaklarıyla haberleşmesi sağlandı. Bu tarihte Adana'dan Kozan sancağının merkezi olan Sis'e ve oradan da Misis'e kadar telgraf hattı döşendi⁷³³.

Hatların döşenmesi için gerekli malzeme Osmanlı'da bulunmamaktaydı. Bunların Avrupa'dan sağlanması gerekmekteydi. Bunun yanında direklerin elde edilmesi, kullanılacak bölgeye ulaştırılması ve yerleştirilmesi de ayrıca bir bütçe istemekteydi. Tabii bir de görevlilere verilecek maaş vardı. Telgraf hatlarının masrafları yerelle merkez arasında paylaştırıldı⁷³⁴. Buna göre direkler, işçilikler ve inşaatların ücreti mal sandıklarınca teknik malzemeler ve görevlilere verilecek maaş ise maliye nezaretince karşılandı. Mal sandıklarının ödeyecekleri tutarlar tespit

---

⁷³⁰BOA, İ.ŞD, 3/133-2, 15 Şevval 1284 [9 Şubat 1868]

⁷³¹BOA, İ.ŞD, 9/445, 24 Rebiülevvel 1285 [15 Temmuz 1868]; BOA, A. MKT. MHM, 416/73, 26 Rebiülahir 1285 [16 Ağustos 1868]

⁷³²BOA, A.MKT. MHM 429/24, 12 Şaban 1285 [28 Kasım 1868]

⁷³³BOA, A.MKT. MHM 436/34, 11 Zilkade 1285 [23 Şubat 1869]

⁷³⁴BOA, İ.MVL 539/24231-2, 1281 [1864]; BOA, A.MKT. MHM 334/78, 25 Zilhicce 1281 [21 Mayıs 1865]; BOA, İ.ŞD, 9/445, 24 Rebiülevvel 1285 [15 Temmuz 1868]; BOA, A. MKT. MHM, 416/73, 26 Rebiülahir 1285 [16 Ağustos 1868]

edilememiştir⁷³⁵. Maliye nezaretinin bazı hatlar için ne kadar ödeyeceğini tespit edildi. Buna göre;

Hat	Malzeme Tutarı	Maaş Tutarı
Tarsus –Mersin	8267 frank ⁷³⁶	2166 kuruş ⁷³⁷
Konya-Niğde-Adana	93590 frank ⁷³⁸	33120 kuruş ⁷³⁹
Adana-Sis-Misis	8777 frank ⁷⁴⁰	866 kuruş ⁷⁴¹

Adana-Tarsus arasında döşenecek telgraf hattı için verilen listeden telgraf hatları için Avrupa'dan alınan malzemeleri tespit etmek olanaklıydı. Buna göre tel, izolator, makara, çavuş takımı, mükemmel burun makinesi, alaman, sigorta gibi malzemeler Avrupa'dan alınmaktaydı⁷⁴².

Posta ve telgraf yaygınlaştıktan sonra bu iki kurum birleştirildi ve 1872'den sonra haberleşme hizmetleri Posta-Telgraf idaresince yürütülmeye başlandı⁷⁴³. Nitekim telgraf ve postada görevliler Adana Vilayet Salnamelerinde 1870⁷⁴⁴, tarihinde ayrı ayrı iken 1872'de telgraf ve posta memurları şeklinde verilmektedir⁷⁴⁵. 1870'de posta memuru İsmail Efendi idi. Tanzimat Döneminde telgraf personeli tabloda görüldüğü gibiydi.

⁷³⁵BOA, İ.ŞD, 3/133-3, 1284 [1868]

⁷³⁶BOA, İ.ŞD, 3/133-2, 26 Zilhicce 1284 [19 Nisan 1868]

⁷³⁷BOA, İ.ŞD, 3/133-2, 26 Zilhicce 1284 [19 Nisan 1868]

⁷³⁸BOA, A.MKT. MHM 429/24, 12 Şaban 1285 [28 Kasım 1868]

⁷³⁹BOA, A.MKT. MHM 429/24, 12 Şaban 1285 [28 Kasım 1868]

⁷⁴⁰BOA, A.MKT. MHM 436/34, 11 Zilkade 1285 [23 Şubat 1869]

⁷⁴¹BOA, A.MKT. MHM 436/34, 11 Zilkade 1285 [23 Şubat 1869]

⁷⁴²Söz konusu malzemelerin miktarı ve nakliye masrafı için bkz. BOA, İ.MVL 539/24231-1, 29 Rebiülahir 1282 [21 Eylül 1865]

⁷⁴³Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.298.

⁷⁴⁴1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.85.

⁷⁴⁵1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.129.

1870	Müdürü	Şerif Efendi
	İstasyon Şefi	Mösyö Simyon
	Muhabere Memuru	Cemil Efendi İzzet Efendi İbrahim Efendi
1872	Adana ve Konya Cihetleri Telgraf Müfettişi Telgraf ve Posta Müdürü	Ali Rıza Efendi Abdurrahim Efendi
	İstasyon Şefi	Mösyö Bilamiyo
	Birinci Muhabere Memuru	Cemil Efendi
	Diğer Muhabere Memuru Diğer Muhabere memuru	Muhiddin Efendi İzzet Efendi
1873	Müdür	Ömer Efendi
	Fransızca Muhabere Memuru	Bagos Efendi
	Ser-Muhabir Memuru	İzzet Efendi Muhaleddin Efendi
	İkinci Muhabere Diğeri	Neşet Efendi
1876	Telgraf ve Posta Müfettiş Muavini	Ömer Hilmi Efendi
	Fransa Muhabere Memuru	Bagos Efendi
	Ser Muhabere Memuru	Şevki Efendi
	İkinci Muhabere Diğer Muhabere Memuru	Memuru Ali Efendi Tervan Efendi

2.3.4.3.Gazete

Erken modern Avrupa’da matbaanın gelişimi iletişimin başka bir yolu olan basımcılığın haberleşmedeki yerini almasını sağladı. Bu sayede olayları bildiren siyasi ve ticari özellik taşıyan bilgileri aktaran bir sürü süreli yayın ortaya çıktı. Süreli haber ve bilgi yayımları 16. yüzyılın ikinci yarısında görüldü. Fakat modern gazetenin kökenleri genellikle, düzenli biçimde haftalık yayımlanan haber gazetelerinin ortaya çıktığı 17. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanmaktadır. Bu gazeteleri okuyan veya başkaları tarafından yüksek sesle okunurken dinleyen insanlar, Avrupa’nın uzak yerlerinde büyük olasılıkla asla gitmeyecekleri yerlerde gerçekleşen, doğrudan tanık olamayacakları olaylar hakkında bilgi sahibi olabiliyorlardı. Bu yüzden ilk gazete biçimlerinin dolaşıma girmesi, bireyin dolaysız çevresi ötesinde duran, ancak kendisinin yaşamıyla bir ilişkisi, hatta potansiyel olarak ona etkisi olan bir olaylar dünyası duygusunun doğmasında yardımcı oldu⁷⁴⁶.

⁷⁴⁶David Crowley, *İletişim Tarihi*, s.176.

Osmanlı'nın ilk resmi gazetesi 1 Kasım 1831'de yayınlanmaya başlayan “*Takvim-i Vekayi*” idi. Söz konusu gazete II. Mahmut'un reformculuk siyasetinin yansıması olduğu kadar, merkezîyetçilik düşüncesinin de aracıydı. Nitekim iç kamuoyunu, merkezin istediği yönde oluşturmak için iyi bir vasıtaydı⁷⁴⁷. Bunu yarı resmi olarak değerlendirilen 31 Temmuz 1840'da çıkmaya başlayan “*Ceride-i Havadis*” izlemişti. 1860'lara kadar bu iki gazeteyle sınırlı kalan basına 1860'da “*Tercüman-ı Ahval*” 1862'de “*Tasvir-i Efkar*” eklenmiştir. Bu tarihten sonra ise merkezde hepsi uzun ömürlü olmasa da çok sayıda ve farklı türlerde gazete yayınlanmaya başladı.

Görüldüğü gibi matbaanın Osmanlı'ya girişinden 1860'lı yıllara kadar kitap, gazete, dergi çıkarma sadece İstanbul ile sınırlıydı. Tanzimat döneminde, eğitim düzeyinin yükseltilmesinde basına önemli görevler yüklenmekteydi. Gazetenin öğreticilik yönünün vurgulanması *Takvim-i Vekayi* ile başlamıştı⁷⁴⁸. Bu nedenle 1864 vilayet nizamnamesi ile her vilayette bir matbaa kurulması benimsenmiş ve uygulamaya konulmuştu bu da Osmanlı'da basılı eserler için yeni bir dönemin başlangıcı oldu⁷⁴⁹.

Valilere bağlı müdür, muhabir, tercüman ve baskı-dizgi ustalarından oluşan matbaa yönetimi, kent merkezinde yeni bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu matbaalarda önceleri kırtasiye işleri yapılmış, ardından, vilayet yıllıkları, vilayet

---

⁷⁴⁷Nesimi Yazıcı, “Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Ankara 31 Ekim 3 Kasım 1989)*, TTK, Ankara, 1994, s.55; Nesimi Yazıcı, “Tanzimat Döneminde Ekonomi Basını: “*Takvim-i Ticaret*”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 35, s.57.

⁷⁴⁸Nesimi Yazıcı, “Tanzimat Dönemi Basını..”, s.73.

⁷⁴⁹Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...* , s.291.

gazeteleri, takvimler, dini ve edebi kitaplar basılmaya başlanmıştı. Önce Tuna’da uygulandı. 1867’den sonra Anadolu’nun bütün vilayet merkezlerinde kurulmaya başlandı. Adana’da da diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi matbaa yerini aldı. Adana Matbaasının kuruluş tarihi 1317-1319 tarihli Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye’de 1285 [1868-1869]’da verilmektedir⁷⁵⁰. Ancak sözkonusu tarihlerde Adana vilayet merkezi değildir.

Adana Matbaanın personeline ilişkin ilk bilgiye 1290 [1873-1874] Adana Vilayet Salnamesinde rastlıyoruz. Adana Vilayet Salnameleri’nden tespit edebildiğimiz kadarıyla Adana Matbaası’nın personeli şöyleydi:

1873		1876	
Memur	Hacı Abdi Efendi	Memur	Hacı Abdi Efendi
Litografya Destigahı		Litografya Destigahı	
Basmacı	Ali Efendi	Basmacı	Hacı Ahmet Efendi
Yamağı	Hüseyin Çavuş	Yamağı	Turan Efendi
Diğeri	Ali Efendi	Ermenice Mürettib Şakirdanı	Kifordet Efendi
Diğeri	Ali Efendi	Diğeri	Kirkor Efendi
Diğeri	Hüseyin Efendi	Hurufat Destigahı	
Hurufat Destigahı		Muharrir	Ademi Efendi
Muharrir	Saib Efendi	Mürettib-i Evvel	Baduvili Efendi
Mürettib-i Evvel	Baduvili Efendi	Mürettib-i Sani	Hasan Efendi
Mürettib-i Sani	Hasan Efendi	Mürettib-i Salis ve Hurufat Basmacısı	Kemal Efendi
Müretteib-i Salis	Ali Kemal Efendi	Yamağı	Mehmet Efendi Osman Efendi
Basmacı	Mehmet Efendi		
Yamağı	Ali Efendi		

Yerel özel gazetelerin çıkarılmasıyla kitlenin basın aracılığıyla eğitilmesi, yasa, yönetmelik ve emirlerin geniş şekilde halka duyurulması sağlanmıştı⁷⁵¹. Gazeteler kuşkusuz tek bir bireyden daha fazlası tarafından ve çoğunlukla yüksek sesle okunuyordu. Ancak bilginin yayılmasının bu yeni tarzı sayesinde uzaklarda olup bitmiş olayların basılı bildirilerinin sınırsız sayıda alıcıya düzenli olarak

⁷⁵⁰1317 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, s.942-943; 1319 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, s.372.

⁷⁵¹Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s.292.

ulaştırılması önemliydi. Nitekim birinci bölümde belirtildiği üzere panayırların kuruluşu ve panayırda sergilenecek ürünler vilayet gazeteleri aracılığıyla duyurulmaktaydı.

Yine tarımı teşvik yönünde çıkarılan nizamnameler ve uygulamaların topluma ulaştırılması noktasında gazetelerden yararlanıldı. Nitekim Takvim-i Ticaret gazetesinde 10 Şubat 1866 tarihli iki numaralı sayıdan başlayarak 3, 5, 7, 8 10 ve 11 numaralı sayılarında “Pamuk Ziraatine Dair Risaleler” yayımlandı. Bu risalelerde ülkenin pamuk yetiştiriciliğine çok elverişli olduğu vurgulanmaktaydı. Bu ziraatin ülkedeki hububat ziraatine zararı dokunmayacağı da anlatılmaktaydı. Söz konusu risalelerde sonra da Amerikan pamuğunun diğer cinslerine oranla daha iyi olduğu hakkında açıklamalar yapılmıştı. Ülkede Amerikan pamuğu yetiştirildiği takdirde ülke Avrupa’ya daha yakın olduğundan Amerika iç huzura erişse bile pamuğun yine Osmanlı’dan götürüleceği belirtilmektedir. Risalelerin devamında pamuk ziraatinin çeşitli sorunlarına geçilmekteydi⁷⁵².

Adana’da ilk vilayet gazetesi 1873’de çıkarılmaya başlanan “Seyhan”dı⁷⁵³. Seyhan gazetesi haftada bir çıkan resmi gazeteydi⁷⁵⁴. 1908’den sonra kısa bir süre günlük yayınlandı. 1909’da kapandı⁷⁵⁵. Söz konusu gazete ilk yıllar Türkçe Ermenice

---

⁷⁵²Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, s.133-134; Takvim-i Ticaret, nr. 3, 5, 7, 8, 10, 11.

⁷⁵³Ayniyat, Adana 823, s.60; 74; Nesimi Yazıcı, “Tanzimat Dönemi Basını...”, s.74; M. Bülent Varlık, “Adana Basın Tarihi Üzerine Bibliyografik Notlar (1873-1928)”, *Kebikeç*, S.21, (2006), s.231.

⁷⁵⁴İsmail Tefik, *Adana Vilâyeti Matbuatı*, Hariciye Vekâleti Matbaası, 1932, s.12.

⁷⁵⁵İsmail Tefik, *Adana Vilâyeti Matbuatı*, s.26.

olarak yayınlanmış daha sonra sadece Türkçe yayınlanmıştı⁷⁵⁶. Seyhan gazetesinin ilk sayısında da gazetenin iletişimdeki önemi vurgulanmaktaydı⁷⁵⁷.

2.3.5.Dini ve Sosyal Kurumlar

Kentlerin mekânsal yapısı, bölgesel ölçekteki ilişkilerle karşılıklı olarak gelişmektedir. Ekonomik ve toplumsal yapıdaki değişimler bölgesel ilişkileri etkilemekte, değişen ilişkiler de kentin yönetiminden, etki alanından kentsel işlevlere değin pek çok kurguyu şekillendirmektedir⁷⁵⁸. Osmanlıda Devleti'nde de 16. yüzyıldan itibaren Celali İsyanları, Büyük Kaçgun, çift bozma gibi iç etmenler 18. yüzyıldan itibaren ise dış etmenler yapısal olarak kentleri değiştirmişti⁷⁵⁹.

Osmanlı kentlerinin mahallerinin konumunu daha öncede belirttiği gibi cami ve mescidler belirlemekteydi. Bunlar ayrı yapı olabildikleri gibi kimi zaman bir külliye'nin parçası da olabilmekteydi. Adana'da da cami ve mescitler kentin önemli mekânsal yapıları içinde yer almaktaydı. Buna göre Adana kent merkezinde yer alan en eski Türk eseri Ağcabey tarafından 1409'da yaptırılan Ağca Mescid'di⁷⁶⁰.

---

⁷⁵⁶Hasan Duman, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928)*, c.3, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2000, s.590.

⁷⁵⁷“Adana'yı halka halkı Adana'ya göstermek için burası her yerden ziyade bir vasıtaya muhtaçtır ki o da gazetedir” Seyhan Gazetesi, 21 Şubat 1288 [5 Mart 1873], s.1.

⁷⁵⁸Sevgi Aktüre, “Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, c.4, s.894.

⁷⁵⁹Sevgi Aktüre, “17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsal Yapının Değişme Süreci”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, S.1, c.1, (Bahar 1975), s.102–103.

⁷⁶⁰*Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, s.14-15; T. Toros. “Akça Mescid ve İki Kuş”, *Görüşler Dergisi*, S. 10, Adana 1938, s. 10; Özlem Özmen, “Adana'nın Tarihsel Dokusu”, s.231.

1492’de Halil Bey Küçük Mescidi yaptırmıştı. Yine 1497’de yaptırılan Tuz Hanı Mescidi de 15. yüzyılda kent merkezinde yerini almıştır⁷⁶¹. 1501’de eski kiliseye bir takım eklemeler yapılarak Yağ Cami oluşturulmuştu⁷⁶². Eski Cami olarak bilenen Cami’nin kapısının önünde yağ pazarı kurulduğundan dolayı Yağ Cami adını aldı⁷⁶³. 1507’de ise Halil Bey tarafından yapımına başlanan Ulu Cami 1541’de Piri Mehmet Paşa tarafından tamamlanmıştır⁷⁶⁴. 1541’de Ulu Cami yakınlarında Cumafakih mescidi yerini almıştı⁷⁶⁵. 16. yüzyılda bunların dışında üç cami daha inşa edilmişti. Bunlardan ilki 1548’de Savcızâde Hacı Mustafa Ağa tarafından Bab-ı Tarsus Mahalesi’nde inşa ettirilen Kemeraltı Cami’dir⁷⁶⁶. İkincisi Hasan Ağa (Hasan Kethüda) Cami ise 1558’de Piri Mehmet Paşa’nın kethüdası Hasan Ağa tarafından yaptırılmıştı⁷⁶⁷. Üçüncüsü de Sevindikzade tarafından Kayalıbağ mahallesinde yaptırılan Tahtalı camiydi⁷⁶⁸. 17. yüzyılda cami yapımı devam etmektedir. Nitekim 1648’de Adana Valisi Cafer Paşa’nın Debbeğan Mahalle’sinde yaptırdığı Caferpaşa Cami’dir. 1682’de Mestanzâde Hacı Mahmut Ağa tarafından Mestanzâde Mahallesinde yaptırılan Mestanzâde Cami’dir⁷⁶⁹ 17. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen

---

⁷⁶¹ *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, s.34.

⁷⁶² Hâdi Altay, *Adım Adım Çukurova*, s.15; Nusret Çam, *Adana Ulu Camii Külliyesi*, s.36; *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, s.16-17.

⁷⁶³ *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, s.17; Özlem Özmen, “Adana’nın Tarihsel Dokusu”, s.222; Nusret Çam, *Adana’da Ulu Cami Külliyesi*, s. 25.

⁷⁶⁴ A. Osman Uysal, “Adana Ulu Camii”, *Vakıflar Dergisi*, XIX, Ankara, (1985), s.278.

⁷⁶⁵ *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, s.32.

⁷⁶⁶ Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.205; *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, s.16; Özlem Özmen, “Adana’nın Tarihsel Dokusu”, s.226.

⁷⁶⁷ Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.205; *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, s.20.

⁷⁶⁸ Hâdi Altay, *Adım Adım Çukurova*, s.15.

⁷⁶⁹ Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s.205; *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, s.29.

bir diğ er mescit de Hasır Pazarı Mescidi'dir⁷⁷⁰. 1704'de Rakka Valisi Mehmet Paşa tarafından Ali Dede adına Ali Dede Mescidi yaptırılmıştır. 18. yüzyılda inşa edilen camilerden biri 1724'de inşa edilen Yeni Camidir⁷⁷¹. Evliya Çelebi ise, şehirde beş cami ve 65 mescidin varlığından bahsetmektedir⁷⁷². 18. ve 19. yüzyılda da kentin büyümesiyle yeni cami ve mescidlerin yapımı devam etmiştir. Saim Yörük 18. yüzyılın ilk yarısında 60 mescit ve 23 cami bulunduğunu belirtmektedir⁷⁷³. 1289 (1872-1873) Adana Vilayet Salnamesine göre Adana'da 38 mescid, 20 cami yer almaktaydı⁷⁷⁴. 1294 (1877-1878) tarihli Adana Vilayet Salnamesi'nde verilen bilgiye göre ise Adana kazasında 20 cami 38 medrese bulunmaktadır⁷⁷⁵. Nitekim Şemseddin Sami'de 19. yüzyılın sonunda kentte toplam 10 cami bulunduğunu ifade etmektedir⁷⁷⁶. Öte taraftan Mustafa Alkan, şehir merkezinde Osmanlılar dönemine 16. – 20. yüzyıllar arasında 132 mescit, 50 caminin bulunduğunu belirtmektedir⁷⁷⁷.

Arşiv kayıtlarında kilise binası ile ilgili bir bilgiye rastlayamadık. Daha öncede değ indiğimiz gibi kentte yer alan kilise 16. yüzyılda camiye çevrilmişti. Arşiv kaydında rastladığımız bilgiler ç an ç alınmasına ilişkindir. Nitekim 1848 tarihli yazı Adana'da Ermenilerin kiliseye çağ rılması için tahta ç alanlara engel

---

⁷⁷⁰Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, s.34.

⁷⁷¹Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, s.31; Özlem Özmen, "Adana'nın Tarihsel Dokusu", s. 223–225; Murat Yüksel, Çukurova'da Türk İslam Eserleri ve Kitabeler, s.45.

⁷⁷²Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, c.9, s. 168.

⁷⁷³Saim Yörük, a.g.t., s.277.

⁷⁷⁴1289 Adana Vilayet Salnamesi

⁷⁷⁵1294 Adana Vilayet Salnamesi, ek.

⁷⁷⁶Şemseddin Sami, Kamusü'l-a'lam, c.1, s.219.

⁷⁷⁷Mustafa Alkan, a.g.t., s. 349-350, 357-360.

olunmamasına dairdir⁷⁷⁸. Yine 1850'lerde ayin zamanlarında kiliselerde çan yerine tahta çalınmasına engel olunamamasına dair çeşitli vilayetlere hüküm gönderilmişti. Söz konusu vilayetler içinde Adana'da yer almaktadır⁷⁷⁹. Davis de Adana'da bir kilise bulunduğunu aktarır⁷⁸⁰. Kilise ile ilgili diğer bir bilgi ise Adana Vilayet Salnamelerinde rastlıyoruz. Bunlardan ilki 1289 [1872-1873] tarihli Adana Vilayet Salnamesidir ki buna göre Adana kazasında beş kilise bulunmaktadır⁷⁸¹. 1891'de kazadaki kilise sayısı değişmez⁷⁸². Şemseddin Sami 19. yüzyılın sonunda Adana kent merkezinde sekiz kilisenin bulunduğunu belirtmektedir⁷⁸³.

Tanzimat döneminde kamusal alanı ilgilendiren çok çeşitli yeni uygulamalar yanında, batı yönelimli kent planlama deneyimleri ve kentteki imar düzenini biçimlendirmek amacını taşıyan bir dizi yasal düzenleme olarak kendini göstermişti⁷⁸⁴.

Tanzimatla kentsel sorunları çözmek için geniş caddelerin açılması, dar sokak ve çıkmaz sokakların yasaklanması, konut alanlarının düzenli ve geometrik planlamaya dayalı olarak belirlenmesi benimsenmişti. Tüm bunlar ilk olarak her yenilikte olduğu gibi İstanbul'da uygulandı ve 1863'de çıkarılan Turuk ve Enbiye

---

⁷⁷⁸BOA, A.DVN 39/81, 15 Şevval 1264 [14 Eylül 1848]

⁷⁷⁹BOA, A.DVN.MHM 8-A/86, 10 Zilhicce 1266 [17 Ekim 1850]

⁷⁸⁰E.J Davis, *Life in Asiatic Turkey...*, s.192.

⁷⁸¹Yusuf Halaçoğlu, "Adana", s.351; 1289 Adana Vilayet Salnamesi.

⁷⁸²Güven Aykan, *Adana Sâlnamesi Hicri (1309-1319)*, Altınkoza, Adana, 2008, s.47; Mustafa Alkan, *a.g.t.*, s. 212; 1309 Adana Vilayet Salnamesi.

⁷⁸³Şemseddin Sami, *Kamusü'l-a'lam*, c.1, s.219.

⁷⁸⁴Bkz. Koray Özcan, "Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Planlama Deneyimleri (1839-1908)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Adnan Adıvar Özel Sayısı*, c. VII, S. 2, 2006, s.149-180.

Nizamnamesi ile yaygınlaştırıldı. Böylece taşrada su, kanalizasyon ve gaz borularının döşenmesi alt yapı çalışmaları belirli kurallar çerçevesinde devletin kontrolüne girmektedir⁷⁸⁵.

Bu dönemde merkezileşmeyi işlevsel kılmak amacıyla gerçekleştirilen idari ve kurumsal yapılanma kent alanında somutlaşmıştı. Bundan sonra devletin bünyesine, onun doğrudan yetkisine dâhil olan haberleşme, kamu sağlığını korumaya yönelik girişimler, değişimi yönlendirecek kadroyu yaratacak eğitim kurumları gibi merkezileşen idari organizmanın parçası olan pek çok etkinlik kentlerin yapılarına yeni öğeler kazandırdı⁷⁸⁶.

19. yüzyıla kadar yönetim işlerinin takip edilebildiği ayrı kamu binaları yoktu. Bu döneme kadar, valiler eyalet merkezinde kendilerine ayrılan veya kendileri için kiralanmış konakta oturmaktaydı. Valilerin yaşadığı, kapı halkının bir kısmını barındıkları bu konaklar, aynı zamanda devlet işlerini yürüttükleri yerlerdi. Buraların onarım, ısıtma gibi giderleri halk tarafından karşılanmaktaydı⁷⁸⁷.

Tanzimatla birlikte idari anlamdaki reformlar ayrı kamu binaları gerekliliğini oluşturmaktaydı. Bu anlamda 19. yüzyılın ikinci yarısında kent planına eklenen ve idari yapının değişimini simgeleyen en önemli fiziki yapı hükümet konağıydı. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru küçük kasabaların bile önemli binaları olan hükümet konakları içine adliye, zabtiye, umur-i nafia, ticaret ve ziraat, maarif, umur-

---

⁷⁸⁵Koray Özcan, “Tanzimat’ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin...”, s. 164.

⁷⁸⁶Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix, Ankara, 2004, s. 242.

⁷⁸⁷Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin...*, s.20; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s.22.

i ecnebiye müdürlükleri, defterdarlık gibi birimler yer almaktaydı⁷⁸⁸. Bu amaçla kullanılacak binalar ilk dönemlerde hemen inşa edilemediği için amaca hizmet edebilecek nitelikteki konaklar kiralanmıştı⁷⁸⁹. Nitekim arşiv kayıtlarında bize incelediğimiz dönemde Adana’da hükümet konağının kiralandığını göstermektedir. Ancak arşiv kayıtlarından hükümet konağı olarak kullanılan binanın yerini tespit edemedik. Elimizdeki kayıtlar sözkonusu konağın çeşitli zamanlarda geçirdiği tamiratlarıyla ilgilidir. İlk olarak 1858 tarihli belgede konağın tamiratından söz edilmektedir. Söz konusu tamirat 7500 kuruşa mal olmuştu⁷⁹⁰. Konağın idari bir bina olarak kullanılması için oldukça sık tamir edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca kimi valiler yazışmaları beklemeden konağın tamirat masrafını kendileri karşılamaktaydı. Nitekim Adana valiliği yapmış olan Kamil Paşa, konağın tamirâtı için kırk dört bin yetmiş kuruş harcamıştı. Daha sonra yaptığı masrafı Maliye Nezareti’nden talep etmiş ve söz konusu rakam Maliye Nezareti’nce valiye ödenmişti⁷⁹¹. Yazışmalardan hükümet konağının sık sık tamirattan geçtiği anlaşılmaktadır. Bu tamiratlara kimi zaman binanın yetersizliğinden ve eskiliği kimi zaman da doğal afetlerden aldığı zararlar neden olmaktaydı. Nitekim 1864’de 30–40 gün aralıksız yağın yağmur konağın bazı duvarlarının yıkılmasına neden olmuştu⁷⁹². Bu durum konağın tamiratını tekrar gündeme getirmişti. Mahallinden bildirilen tamirat masraflarıyla merkezin keşfinden farklı rakamlarda çıkabilmekteydi. Nitekim Hükümet Konağını

---

⁷⁸⁸Nurcan Yazıcı, “Trabzon Örneğinde Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konağı Binaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.1, S. 5, 2008, s.947.

⁷⁸⁹Nurcan Yazıcı, “Trabzon Örneğinde Tanzimat’tan Cumhuriyet’e...”, s.946.

⁷⁹⁰BOA, MVL 357/51, 18 Cemaziyelevvel 1274 [4 Ocak 1858]

⁷⁹¹BOA, İ.MVL 461/20790, 24 Recep 1278 [25 Ocak 1862]; BOA, MVL 622/34, 19 Recep 1278 [20 Ocak 1862]

⁷⁹²BOA, MVL 1059/62, 7 Cemaziyelevvel 1283 [17 Eylül 1866]

1866'da tamiratı tekrar gündeme gelmişti. Buna göre merkeze 300800 kuruş masraf bildirilmiş ancak merkez yaptırdığı keşifte 71000 kuruşun tamirat için yeterli olduğunu bildirmişti⁷⁹³. Ancak söz konusu miktarın 61490 kuruşunun hapishane inşası için ve kalanın diğer yerlerin tamir masrafı olduğu keşfin miktarının 380000 kuruş olduğu halde bu miktara indirildiği hatırlatılarak bundan aşağı rakamın konağın tamir masrafını karşılamayacağı Adana İdare Meclisi'nin mazbatasında belirtilmekteydi⁷⁹⁴. Ancak yazışmalar devam ederken konağın idari ve merkez müdürlüğü odalarıyla kahve ocağı önünde bulunan büyük sofanın kullanılamaz hale geldiği için tamamen yıkıldığı anlaşılmaktadır. Keşifle buraların 4000 kuruşa yapılabileceği belirlenmişti⁷⁹⁵. Ancak daha sonra sözkonusu tamirata 4500 ödenek verildiği bildirilmişti⁷⁹⁶.

Hapishane binası, Tanzimatla değişen yönetim anlayışıyla birlikte cezalandırma pratiklerinde değişmekte olduğunu ifade etmekteydi. Nitekim Hapishane binaları Tanzimatın getirdiği hukuki düzenlemelerle ortaya çıktı. Osmanlı cezalarını “ibret-i alem” ve “şiddet kullanarak suçtan caydırma” amacıyla uygulamaktaydı. Değişen hukuksal yapı, cezalandırma anlayışını ıslah ederek topluma kazandırma anlayışına dönüştürmüştü⁷⁹⁷. Bu nedenle mekâna kapatma uygulaması yeniden düzenlenerek, daha önce ceza infaz yerleri olarak kullanılmakta

---

⁷⁹³BOA, MVL 1059/17, 8 Safer 1283 [22 Haziran 1866]

⁷⁹⁴BOA, İ. MVL 569/25573, 15 Şevval 1283 [20 Şubat 1867]

⁷⁹⁵BOA, İ. MVL 569/25573, 6 Şevval 1283 [11 Şubat 1867]

⁷⁹⁶BOA, A.MKT. MHM 378/34, 26 Zilkade 1283 [1 Nisan 1867]

⁷⁹⁷Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkum Olmak: Avrupalılaştırma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007, s.4.

olan kale, zindan hatta hanlardan tamamen farklı yeni cezalandırma binaları oluşturulmuştu⁷⁹⁸.

Hapishane binalarının birer ıslah mekânına dönüştürülmesi için harcanan çabalar Tanzimat dönemi boyunca devam etti. Hapishanedeki fiziki ve sıhhi şartlar iyileştirilmesi için bir takım yasal düzenlemeler yapılarak taşralara uygulanması konusunda yazılar gönderilmekteydi. Nitekim 1855’de taşralara hitaben gönderilen yazı da hapishane koşullarının fiziksel olarak iyileştirilmesine yönelikti. Ayrıca sözkonusu yazıda ağır suçlularla hafif suçluların aynı yerde barındırılmamaları gerektiği vurgulanmaktaydı⁷⁹⁹. Varolan hapishaneler, beklentileri karşılayacak biçimde tamir edilmekte ya da tamamen yeniden yaptırılmaktaydı.

Tanzimatın ilk yıllarında hapishaneler hükümet binası içinde yer almaktaydı. Nitekim Adana’da hapishane hükümet binasındaydı. Hapishane olarak kullanılan binanın yetersiz kalması üzerine 1856’da yeni bir hapishane binası inşası için çalışmalar başladı. Ancak uygun arsa bulunamadı. Bunun üzerine hükümet binasının yanında yer alan boş alanının kullanılması kararlaştırıldı. Fakat buraya inşa edilecek hapishane küçük olacağından hükümet bölükbaşı odalarıyla, kahve ocağı, zincirci odaları bunlara bitişik olan mutfak yıkılarak boş olan alanla birleştirilerek hapishane inşasına karar verildi. Hapishane yarım kargir tarzında 20 oda, üç helâdan oluşacaktı.

---

⁷⁹⁸Hasan Şen, “Osmanlı’da Hapishane Mefhumu”, (Ed.Noémi Lévy-Alezandre Toumarkine), *Osmanlı’da Asayiş, Suç ve Ceza*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, s.203.

⁷⁹⁹BOA, İ.DH 321/20811, 20 Ramazan 1271 [6 Haziran 1855]; BOA, MVL 294/63, 27 Safer 1272 [8 Kasım 1855]

Etrafı duvarla çevrilecek olan hapishanenin toplam maliyeti 38200 kuruş olarak belirlenmişti⁸⁰⁰.

Daha sonraki arşiv kayıtları yapılan hapishanenin yetersiz kaldığını göstermektedir. Nitekim 1860'da Adana'daki hapishane yetersizdi. Bu nedenle cezası altı aydan fazla olanların Kıbrıs hapishanesine sevk edilmesi teklif edildi⁸⁰¹. Ancak merkez kabul etmedi ve varolan hapishanenin iyileştirilmesini önerdi⁸⁰². 1866'da hapishanenin tamiri tekrar gündeme gelmiştir. Hapishanenin parmaklıklarının bir bölümünün tahtadan yapılmış olması 1866 hükümet konağının tamiratının içinde hapishanenin de yer almasına neden olmaktadır⁸⁰³. Yeniden inşa edilen hapishanede yetersiz kalmaktaydı. Çünkü hapishane binası olmayan yerlerden suçlular Adana'ya gönderilmekteydi. Adana'da işgücüne ihtiyaç duyulduğu mevsimlerde kentin nüfusu artmaktaydı, bununla doğru orantılı olarak suç oranları da artmaktaydı. Arşiv kayıtlarında Adana'da özellikle yaz aylarında suç oranlarının artışı mevsimlik işçilere ve tüccarlara bağlanmaktaydı⁸⁰⁴. Suçlunun artması hapishanenin yetersiz kalması demektir. Bu nedenle de Adana Hapishanesi 1870'de tekrar genişletildi⁸⁰⁵. Davis, bu tarihte iki hapishane bulunduğunu aktarmaktadır. Gezgin bu hapishanelerden birinin borçlular, diğerinin ise suçlular için olduğunu ifade etmektedir. Yine gezginin bildirdiğine göre odaların temizliğinden mahkûmlar

---

⁸⁰⁰Hapishane inşası için gerekli malzeme listesi için bkz. BOA, MVL 303/44-4, 25 Rebiülevvel 1273 [23 Kasım 1856]

⁸⁰¹BOA, MVL 604/9, 7 Rebiülevvel 1277 [23 Eylül 1860]; BOA, A.MKT. UM 435/96, 28 Rebiülahir 1277 [13 Kasım 1860]

⁸⁰²BOA, A.MKT. UM 435/96, 28 Rebiülahir 1277 [7 Kasım 1860]

⁸⁰³BOA, MVL 1059/62, 7 Cemaziyelevvel 1283 [17 Eylül 1866]

⁸⁰⁴BOA, İ.MVL569/25573, 15 Şevval 1283 [20 Şubat 1867]

⁸⁰⁵BOA, İ.DH 607/42326, 22 Zilkade 1286 [23 Şubat 1870]

sorumluydu. Gezgin iki mahkûm tarafından hapishanenin düzenli olarak temizlenmesine rağmen ortamın sağlıksız olduğunu da belirtmekteydi⁸⁰⁶.

Tanzimat döneminde haberleşmede yaşanan gelişmeler şehrin fiziksel yapısını da etkiledi. Bu süreçten sonra telgrafhane de kent merkezindeki yerini aldı. Diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi⁸⁰⁷ Adana’da da ilkin telgrafhane inşa edilmedi. Diğer kamu binalarında olduğu gibi bir konak kullanıldı. Kira bedeli ödememek için işletimi sahibine bırakıldı. Bu geçici bir çözümdü. Telgrafhane binası için yeni çözümler üretildi. Yaklaşık olarak yıllık 5000 kuruş kira bedeli ödememek için hükümet konağının kullanılmayan dairelerinden biri tamirattan geçirilecek telgrafhane olarak kullanılacaktı⁸⁰⁸.

Osmanlı Devleti’nde istisnalar olmakla beraber, kadılar davalara bakacakları yerleri seçmekte serbesttiler. Bu nedenle de Tanzimat’a kadar devlet dairesi niteliğinde mahkeme binası yoktu⁸⁰⁹. Ancak 19. yüzyılın ortalarında mahkeme işleri için resmi binalar oluşturulmaya başlandı. Mahkeme binalarının bakımı, onarımı, ya bir vakfın geliriyle veya sancak halkınca ödenen vergilerle karşılanırdı⁸¹⁰.

Kurumsal olarak bu dönüşümlerin dışında 1868’de çıkan yangın da kentin fiziksel alanında belirli değişikliklere neden olmuştu. Yangından sonra kulubeler yerine

---

⁸⁰⁶E.J. Davis, *Life in Asiatic Turkey...*, s.175-176.

⁸⁰⁷Örneğin Adana ile aynı dönemde telgrafla tanışan Giresun’da telgrafhane binası inşa edilmemiştir. Mehmet Mercan, “Giresun Telgraf İdaresi ve Telgrafhane Binası (1869–1904), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/7, (Bahar 2009), s.162–163.

⁸⁰⁸BOA, MVL 1059/20, 12 Haziran 1282 [24 Haziran 1866]

⁸⁰⁹Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya...*, s.22; Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim...”, s.1266.

⁸¹⁰Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin...*, s.88.

binalar yapılmış ve yollar genişletilmiştir. Yangından sonra yapılan düzenlemelerden olsa gerek bazı kaynaklarda o dönemde Adana mutasarrıfı olan Halil Paşa'nın yangını bilerek çıkardığı ifade edilmektedir⁸¹¹.

---

⁸¹¹Andrew Gordon Gould, *Pashas and Brigands:Ottoman Provincial Reform..*, s.140; E.J Davis, *Life in Asiatic Turkey.....*, s.55-56.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Demografik Yapı

3.1. Demografik Yapı

Kent tarihi araştırmasında ekonomik yapı ve sosyal yaşantıyı ortaya çıkarmak açısından nüfus önemli bir yere sahiptir. Aynı ayrı kentlerin, eyaletlerin ve genel olarak Osmanlı'nın nüfusu, onun çeşitli açılardan incelenmesi, istenilen biçimde ele alınamamakta ve bu konuda tam bilgi verilememektedir. 19. yüzyıl öncesi tahrirleri nüfus tahminleri için kullanılır. Bunun yanında tahmini de olsa nüfus bilgisi yer alan seyahatnamelerden yararlanır⁸¹².

19. yüzyıldaki nüfus ile ilgili yazılanlar yetersiz olmamakla birlikte, çoğu etnografik çalışmalardır. Çalışmalar genel olarak nüfus sayımına dayanan istatistiksel bilgilerden yoksun olduğu gibi çoğu kez de Osmanlı Devleti sınırları içinde bazı etnik ve dini toplulukların siyasal iddialarını desteklemek için ele alınmıştır. Ayrıca çalışmalar batılılar tarafından ele alınmış ve çoğu Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarını değerlendirmektedir⁸¹³. Nüfusla ilgili bilgilere ulaşmanın bu sıkıntılarının yanında bir de çalışmanın konusu gereği esas olanın, kentin merkezi olması eklenmektedir. Gerek resmi kayıtlarda gerekse gezginlerin anlatılarında nüfus

---

⁸¹²Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, s. 2; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s.103.

⁸¹³Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Demografik ve Sosyal Özellikleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 41.

bilgilerine bu ayrıntıda ulaşmak olanaksızdır. Bu nedenle de, kimi zaman kentin nüfusu yakın çevresi ile birlikte değerlendirilecektir.

3.1.1.Nüfus Sayımları

Sayım, Osmanlı'da timar sistemin bir gereği olarak vergi ve asker toplamak amacıyla 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni fethedilen yerler olmak üzere bütün Osmanlı'da yapılmaktaydı. Ancak bu sayımlarda amaç vergi ve asker toplamak olduğundan birim olarak hane alınmakta ve sadece erkek nüfus tespit edilmekteydi. Bu sayımlarda 17. yüzyılın başından itibaren yapılamamış, düzensiz biçimde uygulanan yoklamalarla yetinilmişti⁸¹⁴.

Osmanlı'da 19. yüzyıldaki batılılaşma çabaları içinde birçok kurum oluşturulmasına koşut olarak modern anlamda nüfus sayımı yapıldı. Nüfus sayımının temel amacı asker potansiyelinin ve vergi mükellefiyetinin tespiti olmak üzere iki noktada sabitleşmiştir⁸¹⁵. Halime Doğru ise Tanzimatın ilanından sonra yapılan bir takım düzenlemelerin bu sayım göz önüne alınarak yapıldığını vurgulamaktadır⁸¹⁶.

---

⁸¹⁴Nuri Akbayer, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1238–1239; Hüseyin Arslan, *16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda yönetim, nüfus, iskân, göç ve sürgün*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.86.

⁸¹⁵Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.5, s.155–156; Mahir Aydın, “Sultan II. Mahmut Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, (28–30 Haziran 1989), Sultan II. Mahmut ve Reformları Semineri, Bildiriler, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, İstanbul, 1990, s.83.

⁸¹⁶Halime Doğru, “Osmanlı Devletinde Toprak Yazımından Nüfus Sayımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Defteri Örneği”, *Anadolu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c.1, S.2, (Eskişehir 1989), s.248.

Nitekim Rifat Özdemir de II. Mahmut döneminde yapılan nüfus sayımının modern anlamda yapılan ilk nüfus sayımı olduğunu belirtmektedir⁸¹⁷

İlk sayım 1830'da yapıldı. Sayımların uygulamasının nasıl olacağına, kimlerce yapılacağına yönelik bir meclis oluşturuldu⁸¹⁸. Bu sayımlarda Adana sancağı tahrir memuru Şakir Bey'di⁸¹⁹.

Defterlerin toplanması için de sayım sonunda “*Ceride Nezareti*” oluşturuldu. Sayımlar yüksek düzey memurlar ve bunların emrine verilen çok sayıda görevlilerce gerçekleştirildi.

1830'dan sonra Osmanlı'da askeri ikinci sayım 1844'de yapıldı. 1854'de ise vergi tespiti için üçüncü bir sayıma başlanmış ancak tamamlanamamıştı. 1856'da Anadolu ve Suriye'de, 1874'de de Tuna'da sayımlar yapıldı⁸²⁰. Adana'ya da 1850'de nüfus tahririnin gerçekleştirilmesi için yazı gönderilmişti⁸²¹

Sayımların gerçekleştirilmesi için oluşturulan format çok geneldi. Bu nedenle de memurlar sayımlarda nüfusu sınıflandırmada farklı yöntemler kullanmışlardı⁸²². Örneğin elimizdeki 3699 numaralı Adana Nüfus Defteri'nde kent merkezindeki

---

⁸¹⁷Rifat Özdemir, 19. *Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s.163; Nuri Adıyeke, *XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi*, Yeni Milas Matbaası, İzmir, 1994, s.115.

⁸¹⁸Geniş bilgi için bkz. Mahir Aydın, “Sultan II. Mahmut Döneminde Yapılan...”, s. 84 vd.

⁸¹⁹BOA, HAT 335/19223, 29 Zilhicce 1247 [30 Mayıs 1832]; Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1943, s.172.

⁸²⁰Hüseyin Arslan, 16. yy. *Osmanlı...*, s.90.

⁸²¹BOA, A.MKT. MHM 22/94, 04 Ramazan 1266 [14 Temmuz 1850]

⁸²²Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s.58.

gayrimüslim nüfusu yer almaktadır. Söz konusu defterde gayrimüslim nüfus Ermeni ve Rum olmak üzere sınıflandırılmıştır. Mahalle mahalle yazılan gayrimüslimler geleneksel sistemde olduğu gibi “â’la”, “evsât” ve “ednâ” olarak adlandırılmıştır. Ayrıca çocuklar “sabi” olarak tanımlanmıştır. Kişilerin fiziksel tanımlamaları da yapılmaktadır, uzun boylu aksakallı, orta boylu karabıyıklı gibi⁸²³. Yaşları da yazılmıştır. Ayrıca Ortodoks hristiyanların reaya olarak adlandırılmasından⁸²⁴ olsa gerek Cami-i Cedid, Helhal ve Hacımahid mahallerinde yer alan Ermeniler reaya ve diğer milletten olmak üzere ayrı ayrı kayd edilmiştir⁸²⁵. Diğer millet olan katoliklerle birlikte sayılması rahatsızlık yaratmaktaydı. Daha sonraki sayımlarda muhtemelen gayrimüslimler ayrı ayrı kaydedilmiştir. Çünkü arşiv kaydında Ermenilerle katoliklerin aynı deftere kaydedilmesinin dedikoduya neden olması nedeniyle ayrı defterlere yazılması istenmekteydi⁸²⁶. Nüfus defterleri çalışma sürecimizin sonunda yeni yeni açılmaya başladığından hepsini görme şansımız olmadı. Söz konusu yazının dikkate alınıp alınmadığını tespit edemedik. Ancak tarihi belli olmayan 3706 Numaralı Adana Nüfus Defteri’nde sayımlar mahallelere göre gerçekleştirilmiş, müslüman ve gayrimüslim nüfus bir arada verilmiştir. Söz konusu defterde nüfuslar iki ayrı sütun halinde sadece rakamlar yer almaktadır. Nüfusun hangi etnik gruba ait olduğunu ise sayımlardaki ifadelerden yola çıkarak tespit ettik. Buna göre gayrimüslim nüfus eski alışkanlığa bağlı olarak yine “â’la”, “evsât” ve “ednâ” vergi gruplandırmasına göre ayrılmıştır. Gayrimüslim nüfus içinde yer alan yaşlılar “mande”, çocuklar “sabi”, bülüğ yaşına yaklaşmış erkek çocuk “mürahik” ve yaşı bilinmeyenler olarak

---

⁸²³ Adana Nüfus Defteri, nr.3699.

⁸²⁴ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s.59.

⁸²⁵ Adana Nüfus Defteri, nr. 3699.

⁸²⁶ BOA, HR.MKT 33/5, 15 Cemaziyelahir 1266 [28 Nisan 1850]

tanımlanmıştır. Müslüman nüfus ise, “tüvana”, “nizamiye”, yaşlılar “müsinn”, çocuklar “sabi” ya da “sıbvan” ve yaşı bilinmeyenler şeklinde sınıflandırılmıştır⁸²⁷. 1848 tarihli 3707 numaralı Adana Nüfus Defteri ise Adana Eyaleti'nin tamamını kapsamaktadır. Bu defterde kaza merkezleri ve nahiyeler ayrı ayrı yazılmıştır. Öncelikle mahalle sayıları belirtilmiş daha sonra ise müslüman nüfus verilmiştir. Söz konusu defterde Adana'da nüfus müslüman, abdal ve reaya olmak üzere üç gruba ayrılmıştı. Defterde her grupta yer alan nüfusun toplam rakamları yer almaktadır. Sayımlarda müslüman ve gayrimüslim halk 3706 nolu nüfus defterinde olduğu gibi sınıflandırılmıştır⁸²⁸.

3.1.2.Adana'nın Nüfusu ve Nüfus Yapısı

Her ne kadar çalışma Tanzimat dönemini kapsasa da 19. yüzyıl öncesi nüfus verilerini aktarmak kentin dönüşümünü kavramak açısından yararlı olacaktır.

1525 yılında Adana kentinde 17 mahallede 598 nüfus vardı⁸²⁹. 1530'da mahalle sayısı 18'e yükselmiş ancak nüfus 544'e düşmüştü. 1530'da ise şehrin nüfusu 1070'dır. Kurt, 16. yüzyıldaki nüfusta yaşanan bu dalgalanmayı Celali ayaklanmalarında güvenlikten dolayı şehir merkezine yerleşmelerine ve ayaklanmanın bastırılmasından sonra tekrar yerleşim yerlerine dönmelerine

---

⁸²⁷ Adana Nüfus Defteri, nr.3706.

⁸²⁸ Adana Nüfus Defteri, nr.3707.

⁸²⁹ Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.59; Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, TTK, Ankara, 2004, s. 3-15.

bağlamaktadır⁸³⁰. Soysal ise, Adana'nın Celali İsyanlarından etkilenmediğini vurgular⁸³¹.

1572'de Adana kent merkezinde 28 mahallede toplam 1066 kişi yer almaktadır. Faroqhi ve Arslan aynı tarihte Adana'daki vergi mükellefini 1017 olarak vermektedir⁸³². Faroqhi, 1572 tahriri verilerine dayanarak kentin nüfusunu yaklaşık 3000–4000 tahmin etmektedir⁸³³. Soysal aynı tarihli mufassal defterinden hareketle kentin nüfusunu 8855 olarak aktarmaktadır⁸³⁴. Yörük, 1692 tarihli bir cizye defterine göre Adana'nın 23 mahallesinde toplam 1.367 cizye yükümlüsü olduğunu ve bu gayrimüslimlerden 1.155'i ednâ, 192'si evsât, 20'si ise â'lâ derecesinden cizye yükümlüsü olarak kaydediliğini belirtmektedir⁸³⁵. Yine Yörük, 1750 tarihli mülk defterinden hareketle yaptığı hesaplama ile kentin nüfusunu 15.000 civarında olduğunu söylemektedir⁸³⁶.

Gezgin Griffith nüfus hakkında tam bir veri sunamasa da gayrimüslim nüfusunun tahmini olarak 5000 ila 6000 olduğunu ifade etmektedir⁸³⁷. 1825-1826'da Adana'ya gelen gezgin Labord kentin nüfusunun 25.000 olarak vermektedir⁸³⁸. 1830

---

⁸³⁰Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.59.

⁸³¹Mustafa Soysal “Onaltıncı Yüzyılda Adana İlinin “Mufassal Defteri’ne Göre Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma”, *Belleten*, c.LII/202-203, (Nisan 1988), s.180.

⁸³² Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, TVYY, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul, 2004, s. 377; Hüseyin Arslan, *16. yy. Osmanlı...*, s.138.

⁸³³Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 377 (Tablo 1).

⁸³⁴Mustafa Soysal “Onaltıncı Yüzyılda Adana İlinin...” s.177.

⁸³⁵Saim Yörük, *a.g.t.*, s.140.

⁸³⁶Saim Yörük, *a.g.t.*, s. 135.

⁸³⁷M.D Griffiths, *Travels in Europe, Asia Minor*, s.307.

⁸³⁸Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına...*, s.194.

sayımına göre Adana Eyaletinin toplam nüfusu 92.616'dır⁸³⁹. Adana kentinin toplam nüfusu 6501'dir. Karal bu sayımında Adana'yı İslam, Fellehân, Ermeni ve Rum olmak üzere dört etnik grupta vermiştir⁸⁴⁰. Buna göre Adana kent nüfusu şöyleydi;

İslam	3020
Fellâhan	1030
Ermeni	2215
Rum	236

İncelediğimiz 1831 tarihli 3699 numaralı Adana Nüfus Defteri'nde ise Ermeni ve Rum nüfus bulunmaktadır. Buna göre Ermenilerin nüfusu 2161 ve Rumların ki ise 153'tür⁸⁴¹. Söz konusu nüfusun mahallelere dağılımı tabloda görüldüğü gibidir.

Mahalle Adı	Gayrimüslim	
	Rum	Ermeni
Ağca Mescid		82
Ali Dede		72
Bâb-ı Tarsus	3	126
Baytimur		39
Bucak		66
Câmi'-Cedid		23
Çınarlı	52	1
Çırak		70
Çukur Mescid		67
Durmuş Fakı		140
Emirler		7
Eski Çarşı		3
Eski Hamam		212
hacı hamid		76
Hammâliye		48
Hamam Kurbu		5
Hanedân	9	
Han Kurbu	26	12
Harapbağçe		48
Helhal		65
Hızır İlyas		69
Hocavezîr	4	
Kantaran		45
Karasofu		176
Kassâp Bekir	4	20
Kayalıbağ		9

⁸³⁹Fazıla Akbal, "1831Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî...", s.628; Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s.153.

⁸⁴⁰Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*, s.174.

⁸⁴¹Adana Nüfus Defteri, nr. 3699.

Kuru Köprü	41	34
Mermerli		14
Neccarân	10	94
Paşa Nebi	4	1
Saçlı Hamid		104
Sarıyakub		125
Sisli		60
Sarrâcân		31
Sofu Bağçe		4
Su Gediği		5
Şeyhzâde		17
Taşçıkan		49
Yortan		27
Zimmiyân		115
	153	2161

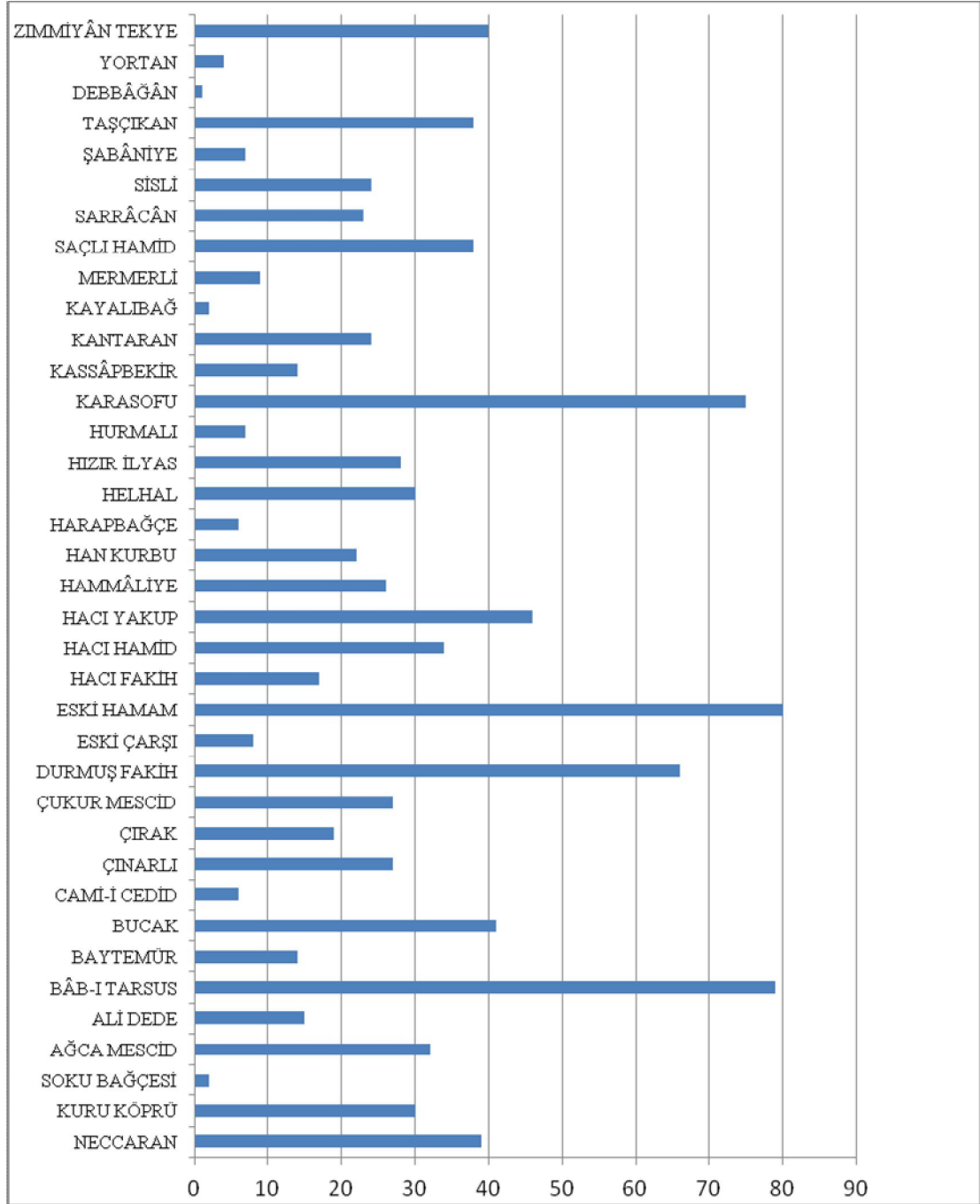
Sözkonusu tarihte Adana'da gayrimüslim nüfusunun %93'nü Ermeniler geriye kalan %7'sini ise Rumlar oluşturmaktaydı. William, Adana'nın oldukça kalabalık bir şehir olduğunu vurgular. 1838'de Adana'da 10.000 hane olduğunu ve 60.000 nüfusun 50.000 müslüman 10.000 ise hristiyan olduğunu belirtmektedir⁸⁴².

Adana kent merkezinde 1843'de cizye ödemekle yükümlü 1014 gayrimüslim vardı. Söz konusu tarihte nüfusun mahallelere göre dağılımı grafikte görüldüğü gibi en fazla gayrimüslim nüfus Karasofu, Bâb-ı Tarsus, Eski Hamam, Durmuş Fakih'de bulunmaktadır. En az gayrimüslim nüfus ise Soku Bağçesi, Yortan, Kayalıbağ mahallelerinde yer almaktadır⁸⁴³.

⁸⁴²William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor...*, s.85.

⁸⁴³ML.VRD.CMH, 257.

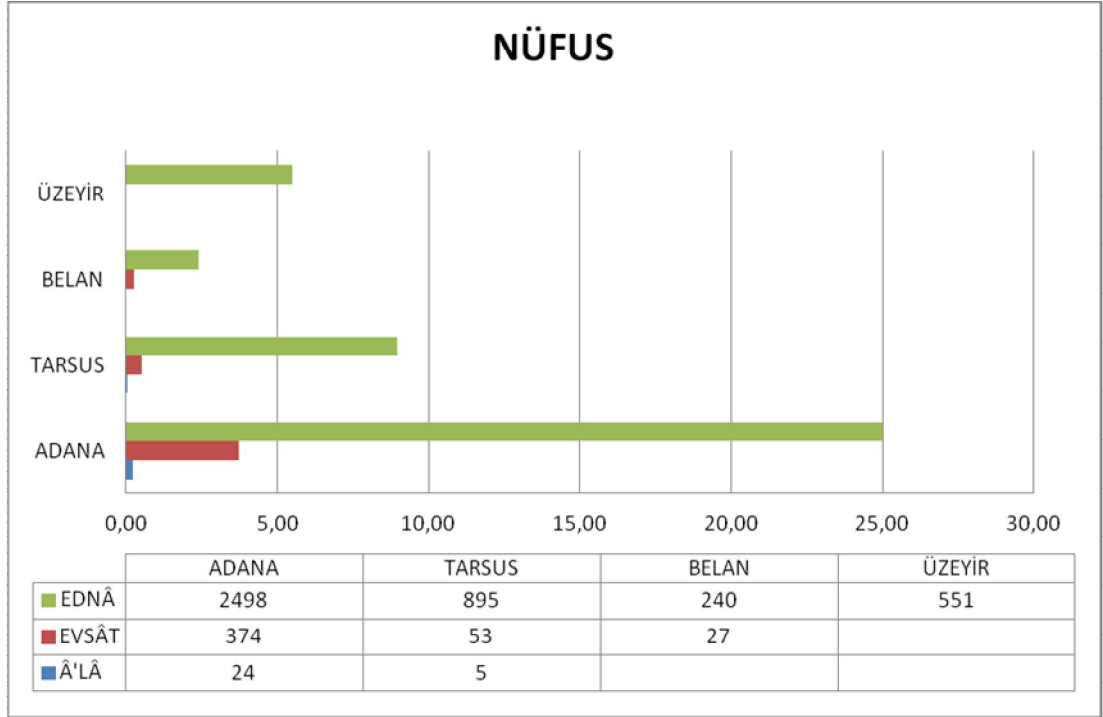
257 Nolu Cizye Defterine Göre Gayrimüslim Nüfusun Mahallelere Dağılımı

1847’de Adana sancağında 2896 gayrimüslim cizye ödemekle yükümlüydü⁸⁴⁴.

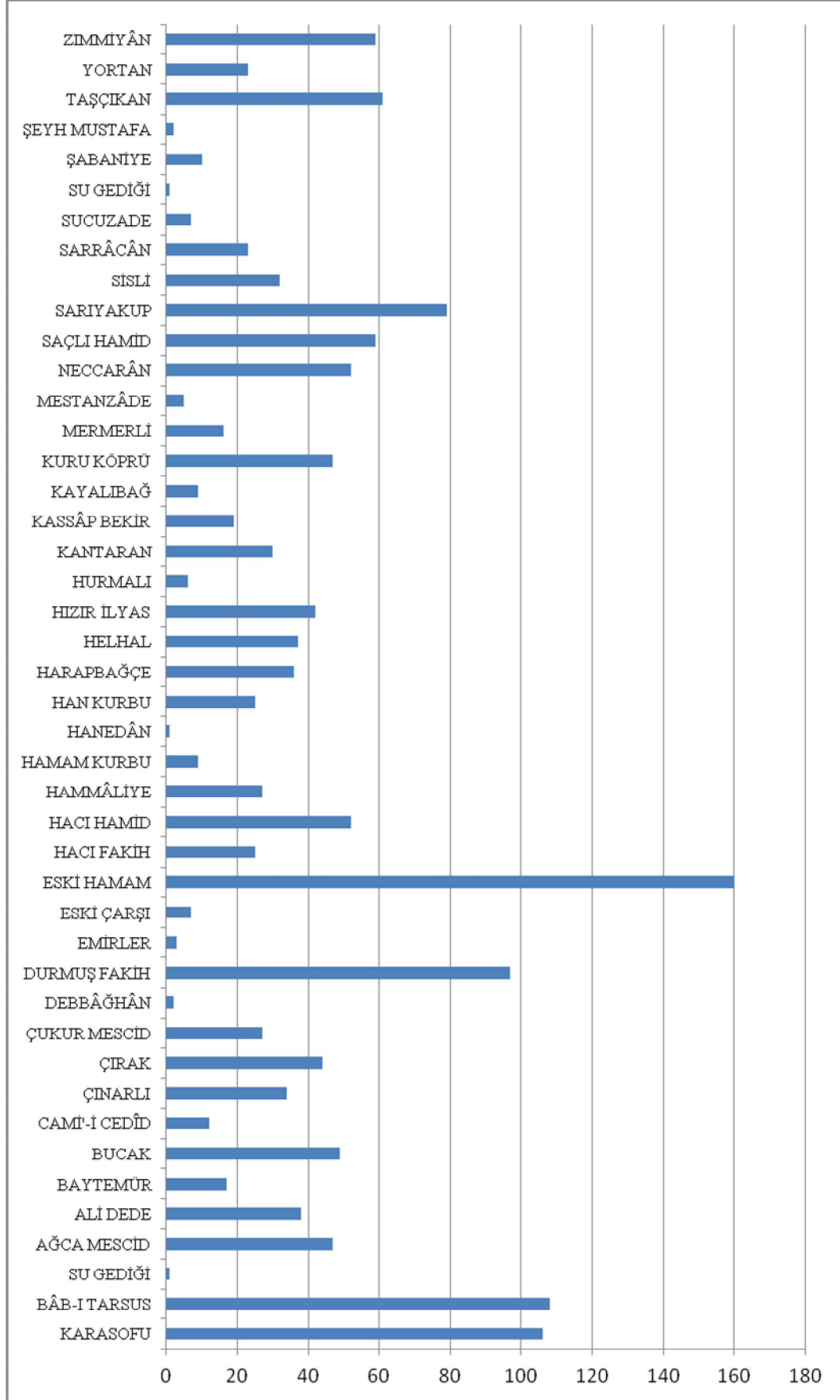
⁸⁴⁴MAD, nr 8618.

8618 Nuramah Maliyeden Müdevver Defter'e Göre Adana Eyalet'inde Gayrimüslim Nüfus

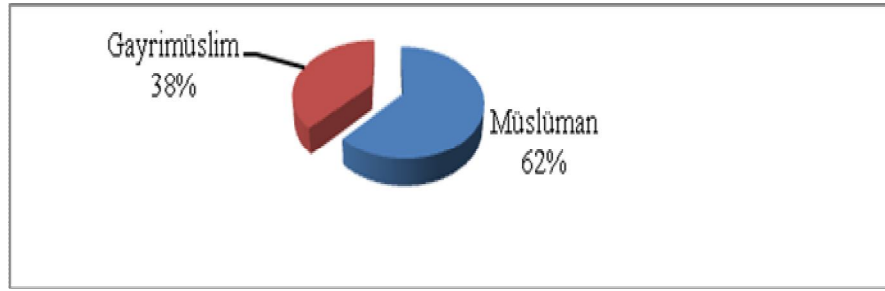
1850'de ise Adana kent merkezinde 1557 gayrimüslim cizye ödemekle yükümlüydü⁸⁴⁵. Gayrimüslim nüfusun tabloda da görüldüğü gibi mahallere dağılımı 1843 tarihli cizye defteriyle hemen hemen aynıdır.

⁸⁴⁵ML. VRD. CMH, 1273.

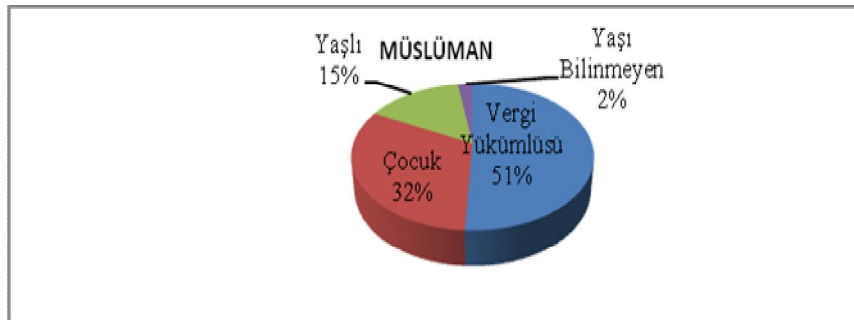
Gezgin Langlois, kentin nüfusunu 20.000-25.000 olarak vermektedir⁸⁴⁶. Kent nüfusuna yönelik bir bilgi kaynağı da tarihi belli olmayan 3706 numaralı Adana nüfus defteridir. Daha öncede belirtildiği gibi defterde mahallerde aynı anda gayrimüslim nüfus ve müslüman nüfusu görmek olanaklıdır.

3706 Nolu Adana Nüfus Defterine Göre Kent Nüfusunun Yüzdeler Oranı

Söz konusu deftere göre kent merkezinde müslümanlar 1853 hane, defterde yer alan kişi sayısı 4713'tür. Bu nüfusun 2396'si vergi yükümlüsü, 1490'ı çocuk, 715'i yaşlı, 112'si ise yaşlı bilinmeyenidir. Yüzdeler olarak dağılımları ise grafikte görüldüğü gibiydi .

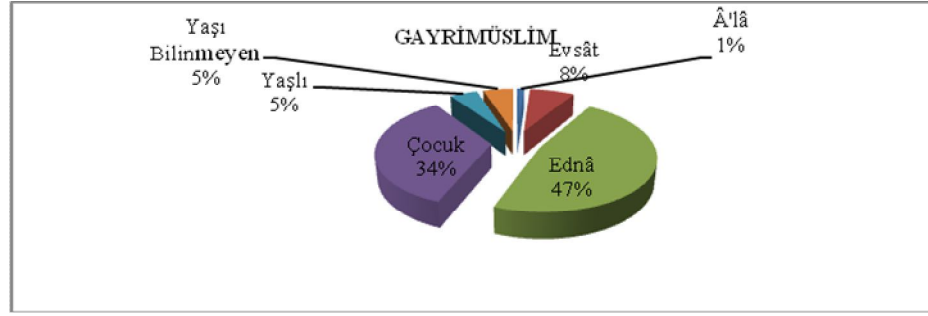
3706 Numaralı Adana Nüfus Defterine Göre Müslüman Nüfusun Yüzdeler Oranı

⁸⁴⁶ Sema Yavuz-Özlem Özmen, "Gezginlerin Yüzyılın Ötesinden Gelen Sesi", s.299; Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovası...*, s.196.

Gayrimüslimlerin ise hane sayısı 598, kişi sayısı 2972'dir. Söz konusu nüfusun 1662'si vergi yükümlüsüydü. Bununda 35'i â'lâ, 224'i evsât ve 1403'i ednâ'dır. Çocuk sayısı 1022, yaşlı 139 ve yaşı bilinmeyen 149'dur⁸⁴⁷.

3706 Numaralı Adana Nüfus Defterine Göre Gayrimüslim Nüfusun Yüzdelik Oranı

Daha önce de değinildiği gibi 1867'de Adana Halep'e bağlı sancaktı. Adana'nın toplam hane sayısı 6567'dir. Bunun 5800 hanesi müslüman, 767'si hıristiyan'dır⁸⁴⁸. Gayrimüslim nüfus toplam nüfusun % 8'3'lük dilimini oluşturur. Halep Eyaleti içerisinde değerlendirildiğinde tabloda da görüldüğü üzere en az gayrimüslim nüfus Adana'da bulunmaktadır⁸⁴⁹.

Sancak	Gayrimüslim Nüfus %
Maraş	21
Kozan	20
Urfa	13
Halep	10
Adana	8,5

⁸⁴⁷ Adana Nüfus Defteri, nr.3706.

⁸⁴⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Tezkere 36, s. 223.

⁸⁴⁹ Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadi Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi, Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s. 23.

1869'da ise Adana Kazası'nın hane sayısı 6667 nüfusu ise 21906'tür. Bu nüfusun 5800 hanesi ve 18264'i müslüman, 767 hanesi ve 3679 kişi hristiyandır. Kazalar arasında en yüksek nüfusa yine Adana sahiptir⁸⁵⁰.

Adana kazası 1872'de toplam 31270 nüfusa sahiptir. Bunun 2408 hanede 8709 müslüman nüfus, 1556 hanede 5230 hristiyan nüfus yer almaktadır⁸⁵¹.

1878'de Adana kazasının müslüman nüfus 13.439 hristiyan nüfus 3.538'dir. Tabloda görüldüğü gibi ayrıca bir de Kıpti nüfus yer almaktadır⁸⁵².

Kaza	Müslüman		Hristiyan		Kıpti		Toplam	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Adana	4484	13439	833	3538	98	320	5415	17297
Tarsus	4695	18052	244	1090	4	12	4943	19154
Mersin	1265	6458	112	36	27	126	1328	6696
Karaisalı	2557	9522	5	10	16	41	2578	9573
Karsantı ve Sarıçam Nahiyesi	556	2742	50	171	-	-	606	2913
Sırkıntı Aşireti (Adana Kazasında Kalan Kısmı)	709	1732	-	-	-	-	700	1732
Toplam	14257	51945	1168	4921	145	499	15570	57365

19. yüzyılın sonunda Osmanlı kaynaklarında Adana kentinin nüfusu 20.000 verilmektedir⁸⁵³.

Kentin etnik yapısının çoğunluğunu nüfus oranlarında da görüldüğü üzere Türkler oluşturmaktadır. Adana'ya ilk Türk- Müslüman nüfusun yerleştirilmesi, Abbasiler dönemindedir. Bu dönemde Türkler, büyük gruplar halinde bölgeye

⁸⁵⁰1286 Halep Vilayet Salnamesi, s.227.

⁸⁵¹1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.50.

⁸⁵²BOA, YEE 37/46, 29 Zilhicce 1295 [24 Aralık 1878], Halep, Urfa ve Adana'ya ait nüfus, memur ve sair hususata ait defteridir; Adem Tutar, "XIX. Yüzyılın Sonlarında...", s.8.

⁸⁵³Şemseddin Sami, *Kamusü'l-a'lam*, c.1, s.218.

yerleştirildi⁸⁵⁴. Kilikya'nın tarihine en uzun süre Sami-Mezopotomya hegemonyası altında kalmış Hitit, Pers, Grek, Roma, Bizans ve Ermeni hâkimiyetleri ise buna nazaran daha kısa olmuştur. Ortaçağlarda asırlarca süren ve ülke nüfusunun boşalmasına, kentlerin terk edilmesine ve demografik yapının tamamen alt üst olmasına neden olan Arap-Bizans çatışmaları, Kilikya nüfusunun günümüze kadar devam eden yapılaşmasında önemli bir etken olmuştur. 965'de başlayan Bizans reconquista'sı (yeniden işgal etme) buradaki tüm Arap-Müslüman nüfusu ya sindirmiş ya da öldürmüştür. Bundan dolayı Bizans Arap, Grek, Türk, Suriyeli ve Ermenilerden oluşan bu karmaşık nüfusa ek olarak, kendi yok ettikleri bu nüfus boşluğunu doldurmak uğruna bulabildikleri her kavmi buraya yerleştirmişlerdi. Bunlar arasında Slav ve Hintliler de vardı⁸⁵⁵.

Yine Osmanlı'dan önce 1071'den sonra Çukurova'ya Oğuzlardan birçok topluluk ve aşiret yerleştirildi. Nitekim Osmanlı döneminde 1536–1537 yapılan tahrirlere göre müslüman Türk nüfus çoğunlukta idi⁸⁵⁶. 1572'de Adana ve çevresindeki nüfusun çoğunluğu Türktü. Gayrimüslim nüfusun çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktaydı. Bunların çoğunluğu da Adana, Ayas gibi yerleşim yerlerindeydi⁸⁵⁷. Adana sancağında gayrimüslimlerin en yoğun olarak buldukları yer Adana kent merkeziydi⁸⁵⁸. Evliya Çelebi halkının çoğunluğunun Türkmenlerden

---

⁸⁵⁴Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet, İstanbul, 1985, s.5.

⁸⁵⁵Ahmet Ünal-..., *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da...*, s.62-63.

⁸⁵⁶Yusuf Halaçoğlu, "Adana Tarihçesi", s.11-17.

⁸⁵⁷Yılmaz Kurt, "1572 Tarihli Mufassal Tahrir Defterlerine Göre Adana'nın Sosyo - Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", *Bellekten*, LIV/209, (Nisan 1990), Ankara, s.209.

⁸⁵⁸Adana kent merkezinde 1525'de bir mahallesinde 75'i evli 5'i bekâr 82 Ermeni yaşamaktaydı. Bu sayı 1536'da 141 nefer, 1547'de 159 nefer, 1572'de ise 157 nefere ulaştı.

oluşturduğunu doğrular nitelikte anlatımlarda bulunmaktadır. Etnik yapıya ilişkin Arap, Tat Fellah, Rum, Ermeni ve Yahudilerin olduğunu aktarır. Ayrıca halkın Arabistan yakınlığından dolayı Arapça da konuştuğunu ifade eder⁸⁵⁹.

17. yüzyıla ait etnik yapı ve nüfus bilgisi azdır. Ancak 18. ve 19. yüzyılın başında ise siciller ve diğer veriler etnik yapıyı açıklıkla ortaya koymamızı olanaklı kılmaktadır. 18. yüzyılın ilk yarısında müslüman unsuru Türk, Arap ve Kürt oluştururdu. Gayrimüslim nüfus ise, Ermeni, Yahudi, Rum ve Acem-Arap'tır⁸⁶⁰ görüldüğü gibi Sicillere dayalı çalışmalarda gayrimüslim nüfus arasında Yahudilere de rastlanmaktadır. Bali de çalışmasında, Adana'da gayrimüslim nüfus açısından en eskilerinden birinin Yahudi nüfusunun olduğunu ifade etmektedir. Yahudi nüfusunun kökleri Kilikya dönemine kadar uzanmaktadır. Ancak nüfusta istatistiklerinde ve çeşitli kaynaklarda yer alan bilgilerde Yahudi nüfusa 20. yüzyılın başında rastlanmaktadır⁸⁶¹. Nitekim 19. yüzyılın sonunda etnik yapı yine değişmez. Halkın çoğunluğu müslümandır, gayrimüslim nüfusun yoğunluğunda ilk sırada Ermeniler yer almakta ve oldukça az olan Rumlar ikinci sıradadır⁸⁶². Adana'da, Ermeniler ikinci unsur olarak kabul edilebilir. Nitekim Gezgin Davis de, Adana'nın yarısının hristiyan olduğunu ve bunların en önemli kısmının Ermeniler'in oluşturduğunu yaklaşık

---

Kurt, bir zamanlar Kilikya Ermeni Krallığı'nın merkezi olan Adana'da gayrimüslim nüfusun bu kadar az olmasını fetih hareketleriyle gerçekleşen göçlere bağlamaktadır. Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.79.

⁸⁵⁹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c.9, s.171; Yücel Dağlı, "Evliya Çelebi'de Adana", s.281.

⁸⁶⁰ Ömer Faruk Teber, *a.g.t.*, s.29-30; Hatice Ergül, *a.g.t.*, s.57.

⁸⁶¹ Rıfat N. Bali, "Adana Yahudileri", *Adana: Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY, İstanbul, 2000, s.345.

⁸⁶² Şemseddin Sami, *Kamusü'l-a'lam*, c.1, s.218.

beş yüz Rum evi bulunduğunu ve Katoliklerin de oldukça az olduğunu belirtmektedir⁸⁶³.

19. yüzyılın ilk yarısında sicillere dayanılarak yapılan yüksek lisans tezlerine gayrimüslim nüfusa rastlanan mahalleler Hammâliye, Ali Dede, Eski Hamam Taşçıkan, Bab-ı Tarsus, Kansafzâde ve Yortan'dır⁸⁶⁴. Adana'nın 1831 Nüfus Defterine göre gayrimüslimlerin yaşadığı mahalle sayısı 40'tı. Bunlardan Han Kurbu, Kuruköprü, Hocavezîr, Hanedân, Bâb-ı Tarsus, Çınarlı, Kassâb Bekir, Neccarân, Paşa Nebi mahallelerinde Rum nüfus da yer alırken Hocavezîr de sadece Rum nüfus bulunmaktaydı⁸⁶⁵. 1840 tarihli Cizye defterinde ise Ağcamescid, Ali Dede, Bâb-ı Tarsus, Baytemür, Bucak, Cami-i Cedîd, Çınarlı, Çırak, Çukur Mescid, Debbâğân, Durmuş Fakı, Eski Çarşı, Eski Hamam, Hacı Fakih, Hacı Hamid, Hammâliye, Han Kurbu, Harapbağçe, Helhal, Hızır İlyas, Hurmalı, Kantaran, Karasofu, Kassâb Bekir, Kayalıbağ, Kuru Köprü, Mermerli, Neccarân, Saçlı Hamid, Sarıyakub, Sarrâcân, Sisli, Soku Bahçesi, Şabaniye, Taşçıkan, Yortan, Tekke-i Zimmiyan olmak üzere 36 mahallede gayrimüslimler yaşamaktaydı⁸⁶⁶. 1846'da ise bu gayrimüslim nüfusun yer aldığı mahalle sayısı 43'tür. 1846'da gayrimüslim nüfusun yer aldığı Debbâğân Mahallesi bu yılda yoktur. Söz konusu tarihte Mestanzâde, Yortan, Savcızâde, Emirler, Su Gediği, Şeyh Mustafa, Hanedân gayrimüslimlerin yaşadığı mahallelere eklendi⁸⁶⁷.

---

⁸⁶³E. J. Davis, *Life in Asiatic Turkey...*, s.169; Sema Yavuz-Özlem Özmen, "Gezginlerin Yüzyılın Ötesinden Gelen Sesi", s.303.

⁸⁶⁴Ömer Faruk Teber, *a.g.t.*, s.30-33.

⁸⁶⁵Adana Nüfus Defteri, nr.3699.

⁸⁶⁶ML.VRD.CMH, 257, s. 4-15.

⁸⁶⁷ML.VRD.CMH, 1273, s.2-22.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Adana'nın Mali ve Ekonomik Yapısı

4.1. Mali Yapı

Devletlerin çok önemli faaliyeti ahaliden vergi toplamak ve bu geliri, koruma, genişleme, yönetim, kültürel gelişme, toplumsal refah ve yönetici sınıfın harcamaları için kullanmaktı⁸⁶⁸. Klasik dönem Osmanlı sisteminde devlet gelirlerinin büyük bölümünü kırsal kesimde tarımsal üretimden alınan öşürlerden sağlanmaktaydı. Kentlerde yaşayanlar ise ihtisab resmi olarak adlandırılan pazar vergileri ile tüketimleri dolayısıyla gümrük vergileri öderlerdi. Devlete önemli gelir sağlayan bir başka vergi de cizye vergisiydi⁸⁶⁹. Devlet bu ana gelir kaynaklarının önemli bir kısmını mülk veya dirlik olarak kişilere ya da vakıf olarak kurumlara tahsis etmişti. Bu gelirlerin merkezi hazineye tahsis edilenlerin tahsilini sağlamak amacıyla mukataa olarak düzenlenmişti. Ayrıca ödeme gücünü dikkate almadan haneyi ya da tarımsal işletmeyi vergilendiren, bazı hizmetler karşılığında çeşitli topluluklara sağlanan yaygın bir muafiyet sistemini içeren ve pek çok türü ve tahsil şekli olan tekalif-i örfiyye adlı vergi gurubundan da ihtiyaca göre merkezi hazineye destek sağlanıyordu. Merkezi hazinenin bu sınırlı gelir kaynakları, harcamanın da sınırlı olmasından dolayı sorun olmuyordu. Ancak zamanla merkezi hazinenin mali

---

⁸⁶⁸Linda Darling, “Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir-Toplama ve Meşruiyet”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, (Haz. Mehmet Genç- Erol Özvar), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006, s. 39.

⁸⁶⁹Tevfik Güran, “Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, (Haz. Mehmet Genç- Erol Özvar), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006, s.65; Stanford Shaw, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.934.

ihtiyaçları artarken geleneksel gelir kaynakları yetersiz kalıyordu. Savunma problemi ise en acil problem olarak karşımıza çıkmaktadır. 17. ve 18. yüzyıllarda ise savunma problemi sürekli olarak yeniçeri ordusunun genişletilmesiyle çözülmeye çalışıldı. Gelirlerini yükseltme gayreti içinde olan merkezi yönetimin tercihi vergilendirme yükünü artırarak varolan gelirlerin daha büyük bir bölümünü hazineye aktarmak ya da malikane ve esham gibi yöntemlerle gelecekteki gelirleri önceden tahsil etmek oldu.

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı giderek daha da büyüyen savunma probleminin çözümlenmesinde yeni arayışlara girdi. Acil gelir ihtiyaçlarını geleneksel yapı içinde çözmeye çalışan yönetim müsadere, tağşiş, miri mübaaya ve ticari tekeller oluşturma gibi yöntemlere yöneldi. Ancak bu uygulamalar uzun dönemde başta tarım olmak üzere ve sanayi ile ilgili grupları olumsuz etkileyerek üretim faaliyetlerinden büyük ölçüde kopardı⁸⁷⁰.

Tanzimatla birlikte merkezi, standart vergi, mali eşitlik gibi ilkeler temel alındı. Tüm kurumlarda olduğu gibi mali düzenlemelerde de batılı toplum modeli benimsendi⁸⁷¹.

Osmanlı vergilendirmesinin şeri ve örfî olmak üzere iki temel şekli vardı. Dinsel vergiler doğrudan üretim ve üretim araçlarından alınırdı. Daha önce tekalif-i şer'iyye adı altında ve çok çeşitli oranlarda alınan bu vergiler kaldırılarak, yerine

---

⁸⁷⁰Tevfik Güran, "Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918", s.65-66.

⁸⁷¹Geniş bilgi için bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVII yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986; Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990.

aşar, ağnam ve cizye vergileri getirildi⁸⁷².Örfi vergiler ise değişik dönemlerde farklı olmakla birlikte, cürüm-i, cinayet, resm-i arus gibi vergilerdi. Bunların dışında önceleri olağanüstü dönemlerde alınan avarız vergileri zamanla olağan hale geldi.

Vergiler şekil açısından da nakdi ve bedeli vergiler olarak incelenebilir. Nakdi vergilerin belirli karşılıkları vardır. Cizye, kimi aşar, 18. yüzyılda oluşan imdad-ı seferiye ve hazeriye gibi vergiler nakdi vergilerdi. Bedeli vergiler ise fiilen hizmet veya hizmet karşılığı ödenen vergilerdi. Bu ihtiyaç duyulan vergiler memleketin erkek nüfus veya hanesi üzerine taksim edilerek “Tevzi Defterleri” düzenlenir, şer’i mahkemelerin siciline kaydedilir ve iki taksitte ödenirdi.

Tanzimat vergi reformları, ilk olarak Anadolu ve Rumeli’de bazı eyaletlerde uygulandı. Bu eyaletler ve bağlı buldukları mutasarrıflıklarda iltizam ve örfi vergiler hemen kaldırıldı, geniş yetkilerle muhassıllar gönderildi ve herkesin kazancına ve emlak varlığına göre yeni tevzi vergiler belirlendi. Bu uygulamalar ilk olarak Hüdavendigâr, Konya, Aydın, Sivas, Ankara, Biga, Edirne, Rumeli, Silistre, Vidin ve Selanik’te uygulandı. Diğer bölgeler eski uygulamalarına devam ettiler⁸⁷³. 1840’da tüm örfi vergilere bu arada devlete kendir, kereste, gühercile sağlayanan kazaların aynı yükümlüklerine ve yine bazı yörelerin yol, köprü yapımı gibi angarya niteliğindeki mükellefiyetlerine son verildi. Bu arada çıkarılan hukuki düzenlemelerde, ihtisap ve ispenç resimlerinin de kaldırıldığı ifade edilmişse de, her ikisi de varlıklarını uzunca süre devam ettirmiştir⁸⁷⁴. Nitekim 1841’de Adana’da

---

⁸⁷²Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK, Ankara, 1989, s.13.

⁸⁷³Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.23-24.

⁸⁷⁴Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara, 1991, s.292-293; Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.95.

ispenç resmi emaneten idare edilmekteydi. Ve sözkonusu tarihte ispenç resmi 5876 kuruştur⁸⁷⁵.

Barker, Adana'nın gelir kalemlerini salyane, haraç, ispençe, fellahlardan alınan miri, gümrükler, tütün tekeli, mum, şarap, süs eşyaları, tuz, kışın ovaya inen göçerlerden alınan vergi ve Gülek Boğazı'ndan giriş yapanlardan (kişi başına alınan beş kuruş) alınan ücret şeklinde sınıflandırmaktadır⁸⁷⁶. 1840'larda Adana Vilayeti gelirleri arasında Tarsus ve Adana'da bazı kimseler zimmetinde bulunan İbrahim Paşa matlubatı bulunmaktaydı. Söz konusu tarihte İbrahim Paşa matlubatı 278.166 kuruştur⁸⁷⁷.

4.1.1. Vergiler

4.1.1.1. Aşar

Aşar şer'i nitelikte olan ve tarımsal ürünlerden alınan vergiydi. Geleneksel Osmanlı vergilerinin en önemli kalemini oluşturmaktaydı. Tanzimat'a kadar alınan aşar geliri doğrudan bu adla hazineye girmedi. Bu alana ait gelirlerin bir kısmı, yaptıkları hizmet karşılığı zeamet ve timar sahiplerine bırakılmaktaydı. Hass-ı hümayun denilen ve padişaha ait topraklardan elde edilen aşar gelirleri de diğer gelirlerle beraber hazineye gönderilmekteydi.

Daha sonra timar sisteminin çöküşüyle beraber gelen mukataa sistemi ile bu alana ait gelirler mukataaya çevrilip, mültezimlerce iltizamen veya görevli memurlarca iltizamen idare edilmeye başlandı. Bu alana ait gelirlerin diğer bir kısmı da kayd-ı hayat şartıyla malikanecilere belirli bir peşin ile verilirken, bir kısmı da vakıflara ayrılmaktaydı.

---

⁸⁷⁵ML.VRD, nr. 278, 256 [1840], s.1.

⁸⁷⁶W.B Barker, *Cilicia and its Governors*, s.

⁸⁷⁷ML.VRD, 278, 1256 [1840], s.5

Tanzimatla birlikte kamu gelir ve giderlerinin tek elden idaresi ön plana çıktı. İltizam kaldırılarak aşar gelirleri de her bölgeye tayin edilen muhassıllar aracılığıyla toplandı. Bu süreçte aşar oranında da bir değişikliğe gidildi. Daha önce yöreden yöreye farklılık gösteren aşar oranı Tanzimat'ın getirdiği eşitlik çerçevesinde toprağın verimliliği hesaba katılmadan aşarın Tanzimat'a dahil olan her yerde 1/10 alınacağı kararlaştırıldı⁸⁷⁸.

Ancak aşar sahiplerinin malların saklamaları, aynı olarak yapılan tahsillerde ortaya çıkan taşıma ve satma güçlükleri nedeniyle büyük zararlar oluştu. Böylece bu işin devlet memurları tarafından yapılamayacağı anlaşıldı ve 1843'den sonra aşarın toplanması tekrar kaza kaza ikişer yıllığına mültezimlere ihale olunması kararlaştırıldı⁸⁷⁹. Bu uygulama 1847'ye kadar devam etti. Tanzimatın ilk yıllarında iltizamın her fırsatta kötülükleri dile getirildiğinden, iltizam kelimesinin tekrar kullanılmamasına özen gösterildi onun yerine "maktuen" ifadesi kullanıldı⁸⁸⁰. Nitekim 1847 tarihli arşiv kaydında Adana Eyaletinde maktuen ihalesi olan aşarın toplam bedeli 4213 kese 490 kuruştur. Bu toplam bir önceki yıldan 300 kese fazladır. Ancak belgeden anlaşıldığı kadarıyla her yerin iltizama verilmesi taliplerinin çıkmaması nedeniyle olanaklı değildi. Emaneten idare edilen yerlerde önceki yıldan

---

⁸⁷⁸Mustafa Nuri Paşa, *Netayic Ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), c. III-IV,TTK, Ankara,1992, s.289; Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, M.E.B., İstanbul, 1940, s.357.

⁸⁷⁹ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic Ül-Vukuat Kurumları*, c.III-IV, s.289.

⁸⁸⁰Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.133.

bedeli aşağı olmamak şartıyla maktuen ihale edilmesi öngöröldü. Ancak söz konusu yerlerin talipleri çıkmadığı takdirde emaneten idare edilmeleri önerildi⁸⁸¹.

Maktuan ihale usulünde mültezimler kazançlarını arttırmak için mali kaynaklarını artırmaya çalışmaları yeni bir uygulamayı gündeme getirdi. 1847'den sonra aşar beş senelik olarak maktuan, devlet görevlilerine, sarraflara veya tüccarlara şahıs olarak veya şirket şeklinde ihale edildi. İlgili kazanın geçmiş üç senelik iltizam bedeli ortalaması, maktu ihale tutarı kabul edilip açık artırma yoluna gidilmeyecekti. Bu tutara ikinci ve üçüncü senelerde %2, dördüncü ve beşinci senelerde de %3 olmak üzere toplam %10 zam yapılacaktı. Taksitle vaktinde ödenmezse mültezimler ve kefillerinden faiziyle birlikte tahsil edilecekti. Tarımsal üretimi artırmak düşüncesiyle mültezimler, köylüye gerektiği kadar hayvan, alet, edavat, tohum ve parayı %1'den fazla faiz almamak üzere vermeye mecbur tutuluyordu. Ancak verilen borçların ortaklığa neden olmaması da hükme bađlanıyordu⁸⁸².

Kırım savaşıyla ayni olarak tahsil edilen aşarı nakde çevirme zorunluluğu büyük ölçüde ortadan kalktı. Bunun üzerine 1269 (1853/1854) mali yılından itibaren aşar gelirleri bazı bölgelerde emaneten idare edilmeye, diğer yerlerde ise bedeli kısmen nakit kısmen de ayni olarak alınmak üzere iltizama verilmeye başladı ve savaşın devam ettiği 1269 (1853/185), 1270 (1854/1855) ve 1271 (1855/1856) mali yıllarında böylece uygulandı⁸⁸³. Arşiv kaydından 1853'de Adana'nın da içinde bulunduğu Anadolu'da bazı eyaletlerin ihale edildiği anlařılmaktadır⁸⁸⁴.

---

⁸⁸¹ BOA, İ.DH 147/7640, 1 Cemaziyelahir 1263 [17 Mayıs 1847]

⁸⁸² Abdölatif şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.135.

⁸⁸³ Abdölatif şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.136.

⁸⁸⁴ BOA, A.AMD 45/10, 14 ř 1269 [5 Mayıs 1853]

1855 yılı sonu çıkarılan nizamname ile iltizam yeni esasa bağlandı. Buna göre her kazanın aşar gelirleri önce kaza meclisinde köy köy, sonra sancak meclisinde, daha sonra da vilayet merkezinde açık artırma ile taliplerine ihale edildi. Nitekim 1855'de Adana'da da bu yöntem uygulandı⁸⁸⁵. Bir süre sonra bu üçlü aşama kaldırılarak aşarın köy köy kaza meclisinde kesin olarak iltizama verileceği belirtildi⁸⁸⁶.

Bir sancaktaki aşar gelirlerini ihalelere ayrı ayrı girmek suretiyle bir mültezimin alması olanaklıydı. Ancak iki sancak bir kişide birleşemezdi⁸⁸⁷.

1861-1862 mali yılından itibaren Anadolu vilayetlerinde aşar önce köy köy kaza merkezinde sonra sancaklarda iki aşamalı olarak mültezimlere açık artırma ile ihale olunacak artırmada geçmiş bedeli başlangıç alınacaktı. Geçmiş yıl bedeli altında kalan köylülerin aşarı emaneten idare edilecekti. Köy köy ihale yürümedi küçük birimlere talep olmayınca kaza veya sancak düzeyinde hazinece veya taşra meclislerince ihaleye devam edildi⁸⁸⁸.

1871'den sonra ise vilayet idaresinde yapılan düzenlemeye uygun olarak 1287 [1870-1287] mali yılından sonra aşar idaresi gerek emanet ve gerekse iltizamen olsun tamamiyle vilayetlere bırakıldı. Hazırlanan bir talimatname ile her kazanın aşarı merkez kazada köy köy taliplerine açık artırma ile ihale edilecek, iltizama verilemeyen yerler ise emaneten idare edilecekti⁸⁸⁹.

---

⁸⁸⁵ BOA, A.MKT. NZD 191/43, 23 Cemaziyelahir 1272 [1 Mart 1856]

⁸⁸⁶ Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.136.

⁸⁸⁷ Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.136.

⁸⁸⁸ Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.138.

⁸⁸⁹ Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.139.

Devlet gelirinin büyük çoğunluğunu oluşturan aşarın tamamen tahsili büyük bir sorun oluşturmaktaydı. Bu nedenle de aşarın iltizamı için sık sık yeni düzenlemeler getirildi. Ocak 1850'de bir düzenleme ile aşar iltizamını alan kişiden taksitlerini zamanında ödeyeceğine dair güvenilir bir sarrafa taahhüd ettirildi ve kanunlara aykırı harekette bulunmayacağına dair meclis-i muhasebeye senet verildi. Kurallara uymayanlar Meclis-i Valada cezalandırıldı. İltizam uygulamasının ne derecede sonuçlar aldığı yönünde vilayetlere gönderilen yazılarla araştırıldı.

Adana Eyaleti'nin aşarının emaneten idare ettirilmesinin daha faydalı olacağı yönünde dergah-ı ali kapıcıbaşlarından Hacı Hasan Ağanın girişimleriyle⁸⁹⁰ ihale yöntemi kabul edildi⁸⁹¹. Nitekim Adana Eyaleti'nin 1851-1852 seneleri aşar vergisi yıllık 1.401.000 kuruşa sarraf Agop taahhüdünde Abdulmennan Bey'e verildi⁸⁹². 1853'de Kastamonu, Burdur, Trabzon, Muş ve maden-i hümayun ve Adana Eyaleti'nde varidat-ı öşriyesinin ihalesi karar alındı⁸⁹³. 1853-1854 Adana, Tarsus, Belan, Üzeyir ve Karaisalı Sancakları varidat-ı öşriyesine 12 bin kuruş zam ile iki yıllığına 8600 kise akçe⁸⁹⁴ ile verildi⁸⁹⁵. 1855'de on yük⁸⁹⁶ kuruş zam yapıldı⁸⁹⁷. 1856 Adana Eyaleti aşarı Hacı Mehmet Ağa ile ortağı Anaştan'a Hüseyin Efendi

---

⁸⁹⁰BOA, A.MKT. NZD 67/75, 20 Safer 1269 [3 Aralık 1852]

⁸⁹¹BOA, A.MKT. NZD 67/75, 20 Safer 1269 [3 Aralık 1852]; BOA, A.MKT. MVL 54/48, 28 Ramazan 1268 [16 Temmuz 1852]

⁸⁹²BOA, İ.MVL 265/10113, 22 Cemaziyelevvel 1269 [3 Mart 1853]

⁸⁹³BOA, A.AMD 45/10 Tanzimat'tan sonra gerek miriye ait gerekse mukataa, tımar, vakıf vs. yerlerde bulunan aşar gelirlerinin maliye hazinesince idare edilmesi kararlaştırıldı. Bu nedenle de Adana'ya ait aşar gelirini toplu olarak öğrenebilmekteyiz⁸⁹³.

⁸⁹⁴ Beş yüz kuruşu ifade eder.

⁸⁹⁵BOA, İ.MVL 301/12299, 22 Cemaziyelevvel 1270; BOA, İ.MVL 314/13154

⁸⁹⁶ Yüz bin akçeyi ifade eder.

⁸⁹⁷BOA, A.MKT. NZD 190/58, 15 Zilhicce 1272 [17 Ağustos 1856]

zimmetinde verildi⁸⁹⁸. 1863’de ise geçmiş yıl bedeli olan otuz yedi yük yetmiş yedi bin yüz on sekiz kuruş üzerine kırk beş yük seksen dokuz bin altıyüz doksan kuruş zam yapıldı. Bu zamlarla birlikte Adana Sancağı aşarı 4.156.810 kuruşa yükseldi⁸⁹⁹. 1870’de ise Adana vilayetine uygulanan aşar zammı şöyleydi⁹⁰⁰;

Adana Sancağı	3933762
İçil Sancağı	367001
Kozan Sancağı	245461
Payas sancağı	281954

Ancak 1865’de pamuk çiçeklerini böceklerin ve kuşların yemesi hâsılatı düşürdü. Bu durum üzerine mültezim 1864’de yapılan aşar zammının indirilmesi ya da hiç alınmaması talebinde bulundu. Merkezden gönderilen memurun yaptığı araştırmalar sonucu ihale olunan meblağın yarısının indirilmesi kararı verildi⁹⁰¹.

Yine 1869’da Adana ve Tarsus ve Üzeyir sancaklarının duhan ve evkaf, Karaisalı sancağının duhan ve miri hububat aşarı 1864’de bir önceki bedelinden 56 yük bu kadar bin kuruş eksik olarak 42 yük 80 bin kuruş bedel ile sarraf Tercan Oğlu Artin taahhütü ile Osep uhdesine verildi⁹⁰².

Artırmayla iltizama verilemeyen yerler emaneten idare edildi. İster emaneten olsun ister ihale ile olsun aşarın tarh ve tahsiliyle ilgili kurallara uymak zorunluluğu vardı⁹⁰³.

⁸⁹⁸MAD, nr.8005, s.24.

⁸⁹⁹BOA, A.MKT. MHM 301/80, 16 Zilhicce 1280 [23 Mayıs 1864]

⁹⁰⁰BOA, İ.DH 622/43284, 8 Şaban 1287 [3 Kasım 1870]

⁹⁰¹BOA, İ.MMS 30/12, 27 Şevval 1281[25 Mart 1865]

⁹⁰²BOA, İ.MVL 543/24378, 16 Cemaziyelahir 1286 [23 Eylül 1869]

⁹⁰³ Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.125.

4.1.1.2.Cizye

İslâm şeriatında cizye gayrimüslimler üzerine tarh edilen himaye ve emniyet vergisinin adıdır⁹⁰⁴. Şer-i bir vergi olan cizye dayanağını Kuran ve Sünnetten alır⁹⁰⁵. Cizye, müslümanların ödediği zekat ve askerlik hizmetine karşılık gayrimüslimlerden alınırdı⁹⁰⁶. Doğal olarak da Cizyenin yükümlüsü gayrimüslim erkek nüfustur. Çocuklar, kadınlar, düşkünler, devlet hizmetinde olanlar ve din adamları bu vergiden muaftır. Bazı önemli adalarda ve sınır boylarında bulunan halktan cizye vergisi alınmadı⁹⁰⁷. Önceleri hane üzerinden ve eşit olarak alınan cizye 1690'daki düzenleme ile yükümlünün mali durumuna göre alınmaya başlandı.Vergi âlâ, evsât ve edna olmak üzere üç sınıfa göre düzenlendi⁹⁰⁸. Bu vergiyi bazı yerlerde gayrimüslim yöneticilerin toplamasına rağmen, bazı yerlerde de cizyeciler tayin edilmekteydi⁹⁰⁹. 1840'dan sonra cizyenin toplanması da muhassılın görevine eklendi. Muhassıllara bu görevlerinde kocabaşılar da yardımcı olacaktı⁹¹⁰. Gayrimüslimlerden tek tek alınan bir vergi cemaatlerden topluca alınan bir nitelik kazandı. Ayrıca bu uygulama cizye gelirlerini azalttı. Bu nedenle 1841'de yayınlanan hatt-ı hümayunla

---

⁹⁰⁴C.H Becker, "Cizye", İA, c.3, s.199.

⁹⁰⁵Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s.93-99.

⁹⁰⁶Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten*, c.LV/213, Ankara, 1991, s.371.

⁹⁰⁷Mustafa Nuri Paşa, *Netayic Ül-Vukuat Kurumları...*, c.III-IV, s.133.

⁹⁰⁸Mustafa Nuri Paşa, *Netayic Ül-Vukuat Kurumları...*, c.III-IV, s.132-133.

⁹⁰⁹Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, c.I, İstanbul, 1306, s.60; Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin ...", s.374.

⁹¹⁰Halil İnalcık, "Tanzimatın Uygulaması ve Sosyal Tepkiler", *Belleten*, XXVIII/112 (1964), s.631.

uygulama kaldırıldı⁹¹¹. Buna göre eyalet müşirince görevlendirilen memurlara yine kocabaşlar ve psikoposlar yardımcı olacaklardı. Vergiler yükümlülerden tek tek toplanacaktı. Cizye 1856 ıslahat fermanıyla kaldırılışına kadar bazı ufak değişikliklerle devam etti.

Zaman içinde alınan cizye oranları da farklılaştı. 1829 yılında cizye zenginlerden 48, orta hallilerden 24 ve fakirlerden 12 kuruş olarak alınmaktaydı⁹¹². 1249'da [1833] mansure askerinin masraflarına karşılamak için alınan cizye bedellerine de zam yapıldı⁹¹³. Yeni zamla birlikte cizye bedelleri 60, 30 ve 15 kuruşa yükseldi.

Cizye Oranındaki Artış⁹¹⁴

Yıl	A'lâ	Evsât	Ednâ
1804	12	6	3
1816	16	8	4
1824	24	12	6
1827	36	18	9
1829	48	24	12
1834	60	30	15

1841'de Adana Eyaletinde alınan toplam cizye miktarı 71.210 kuruştur. Bunun 3829,5 kuruşu Adana'dan alınmaktaydı⁹¹⁵. 1843'de kent merkezinde 37 mahallede 1000 kişi 19.845 kuruş cizye ödemişti. Cizye miktarının sınıflara oranına bakıldığında grafikte de görüldüğü gibi en yüksek oran %54'lik dilimle ednadadır. Onu %40'la evsat takip etmektedir.

⁹¹¹Takvim-i Vekayi, 3 Muharrem 1258, Defa 258, s.3.

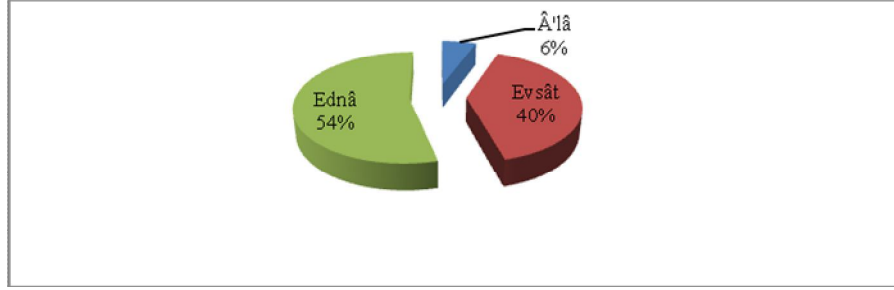
⁹¹²Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, c.I, s.59.

⁹¹³Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim...*, s.247.

⁹¹⁴Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s.59.

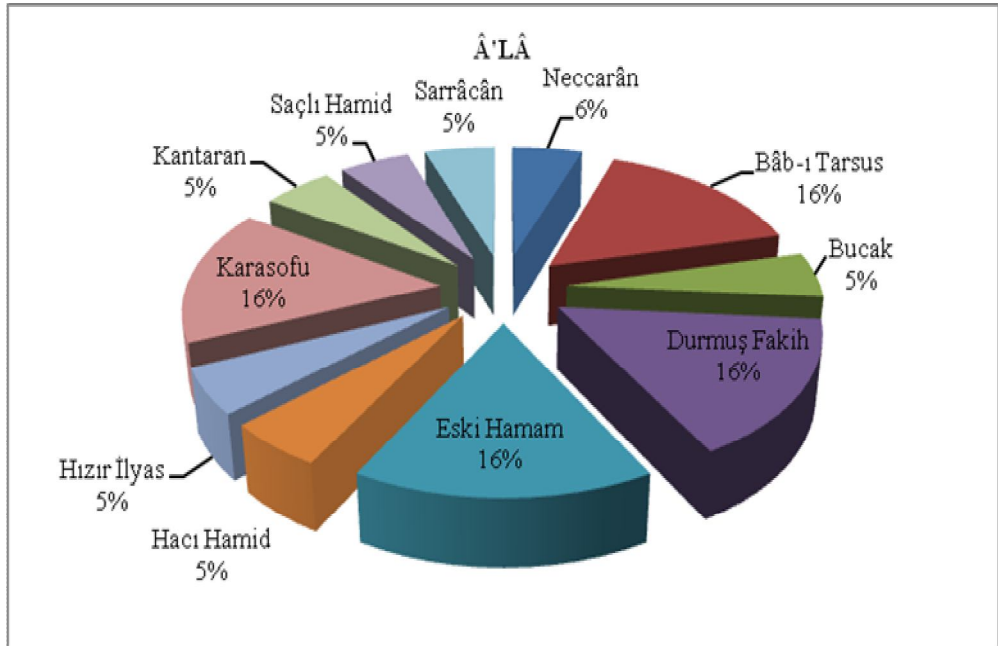
⁹¹⁵ML. VRD, nr. 278, s.4.

Cizye Vergi Sınıflarının Yüzdeler Dilimi

Mahallelerden Â'lâ vergisi Sarrâcân, Neccarân, Bab-ı Tarsus, Bucak, Durmuş Fakih, Eski Hamam, Hacı Hamid, Hızır İlyas, Karasofu, Kantaran, Saçlı Hamid mahallelerine dağılmıştı. Bu mahalleler arasında Karasofu, Durmuş Fakih, Eski Hamam, Bab-ı Tarsus Mahalleleri öne çıkmaktadır⁹¹⁶.

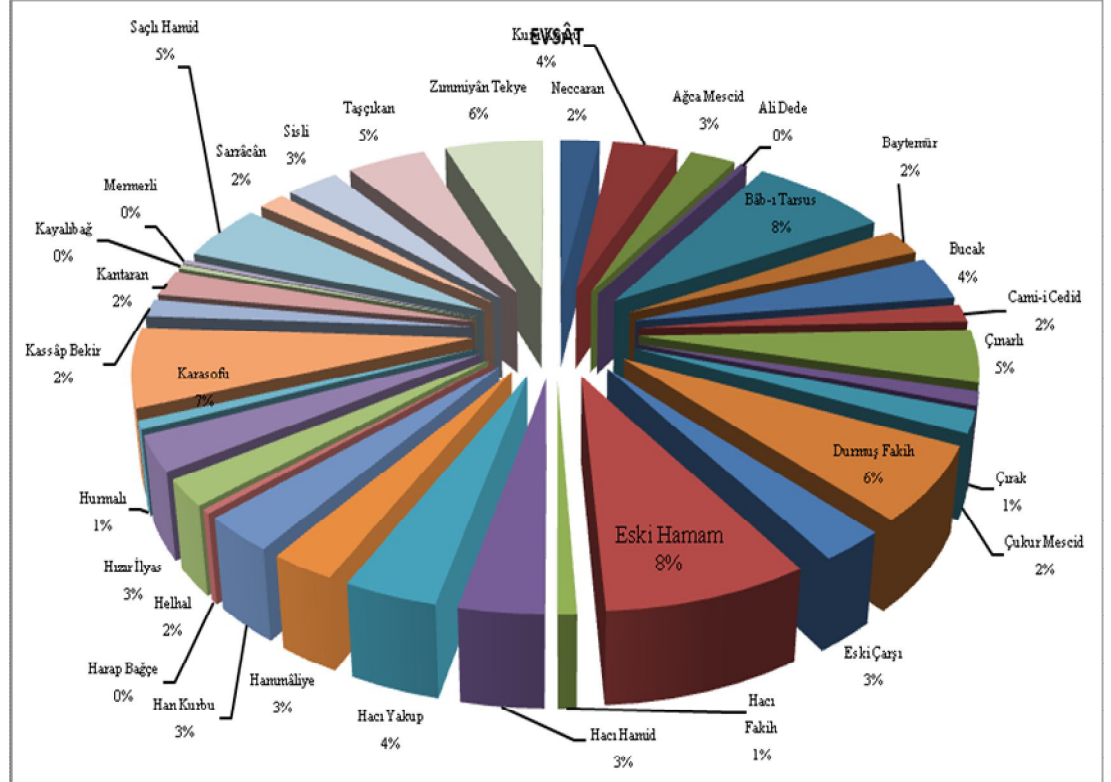
1843 Yılında Â'lâ Miktarının Mahallelere Dağılımı

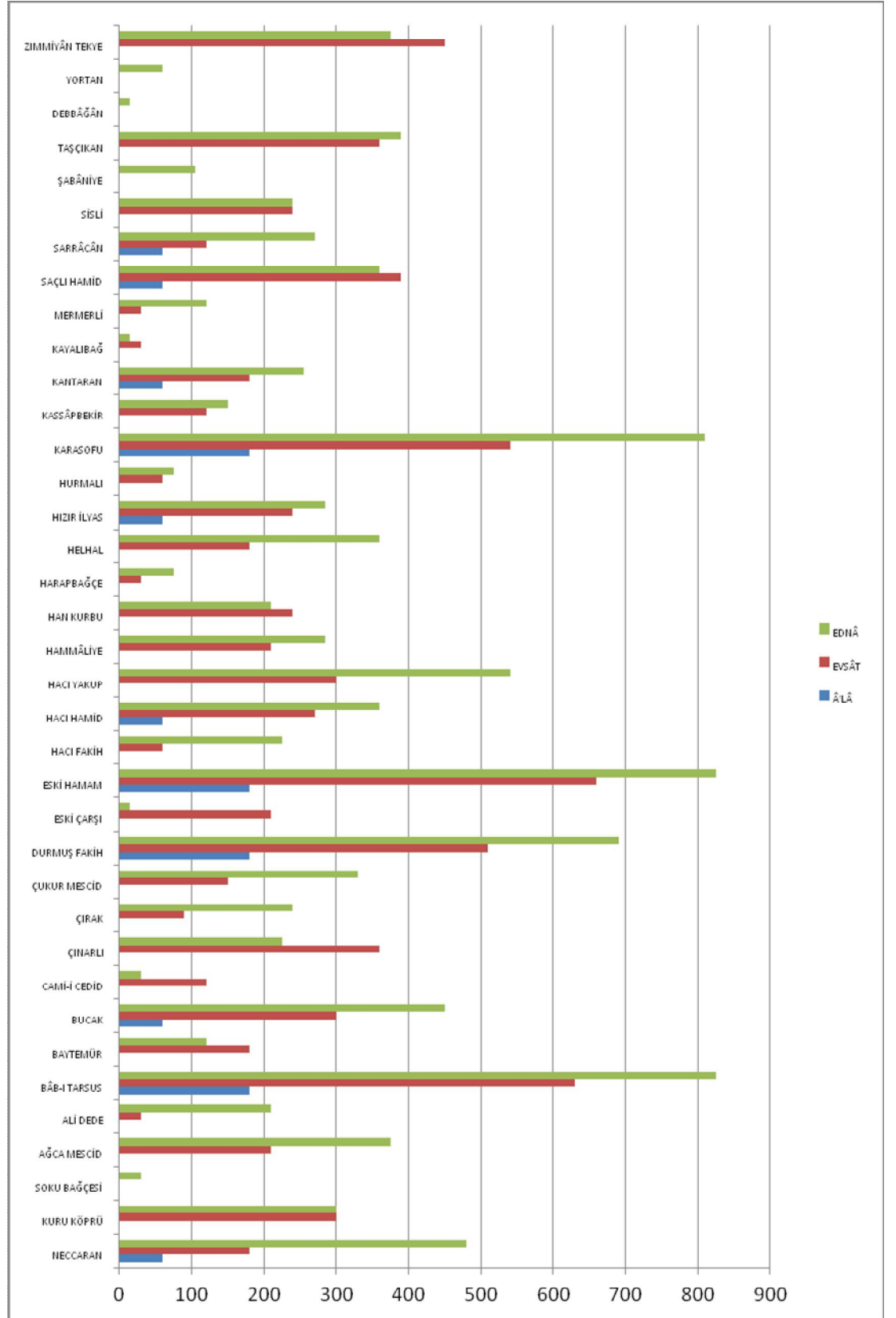
⁹¹⁶ML.VRD.CMH, 257, 1259 [1843]

Evsât sınıfında en fazla pay %8'lik oranla Bâb-ı Tarsus mahallesine düşmekteydi. Onu %7'lik dilimle Karasofu, %6 ile Zimmîyân Tekke takip etmekteydi. Hacı Fakih, Çırak ve Hurmalî ise %1'lik dilimle en az paya sahipti.

1843 Yılında Evsât Miktarının Mahallelere Dağılımı

1843'de Cizye Vergisinin Sınıflara Göre Mahallelere Dağılımı

1846'da Adana sancağında toplanması gereken cizye miktarı 107.715 kuruş iken bunun 49.485 kuruşu tahsil edilebildi⁹¹⁷.1847'de Adana sancağında 2896 kişi 50130 kuruş cizye ödedi. Bu tarihte Adana eyaletinde cizye ödemekle yükümlü 7621 kişi bulunuyordu. Ancak sadece 4667 kişi vergisini ödemiştir. Söz konusu tarihte Adana Eyaleti'nde ödenen cizye miktarlarının sancaklara dağılımı şu şekildeydi⁹¹⁸.

SANCAK	VERGİ			
	Â'LÂ	EVSÂT	EDNÂ	GENEL TOPLAM
ADANA	1440	11220	37470	50130
TARSUS	300	1590	13425	15315
BELAN	0	810	3600	4410
ÜZEYİR	0	0	8265	8265
TOPLAM	1740	13620	62760	78120

Adana'da cizye miktarlarının mahallere göre dağılımına bakıldığında en büyük payın ednâ sınıfında olduğu görülmektedir. Â'lâ ise sadece 11 mahalleden alınabilmektedir. Cizye miktarına Adana Eyaleti genelinde bakıldığında da en büyük oran ednâda toplanmaktadır.

4.1.1.3.Ağnam

Ağnam, Arapça koyun anlamına gelen “ganem” kelimesinin çoğuludur. Osmanlı'da koyun ve keçilerden alınan şer'i nitelikli bir vergi olarak kavramlaşmıştır. Tanzimat öncesi adet-i ağnam resmi, ondalık ağnam resmi, selamet akçesi, ağıl resmi, bac-ı ağnam, otlak ve kışlak gibi koyun ve keçilerden farklı isimlerde pek çok vergi alınırdı. Tanzimat sonrası düzenlemelerde ağnam vergisinin aynı olarak tahsili ve iltizam yöntemiyle idaresine ve koyun, keçi başına beş kuruş resim konulduğu ve yirmi para mübaşire konulduğu muhassılların denetiminde

⁹¹⁷ML.VRD, nr.1636 ,1263 [1846]; ML.VRD, nr. 1643, 1263 [1846]

⁹¹⁸BOA, MAD, nr. 8618.

mübaşir denilen memurlar aracılığıyla toplanarak hazineye gönderildiği ve Kırım savaşına kadar bedelinde herhangi bir değişiklik olmadı. Ağnamın merkeze tayin edilen memurlar aracılığıyla toplatılmasında taviz verilmedi. Nitekim 1875’de Adana Vilayeti’nin ağnamının her karyenin meclisi marifetiyle toplatılması uygun olacağı Maliye Nezareti’ne iletildi. Ancak Maliye Nezareti’nden ağnamın tayin edilen memurlar aracılığıyla toplatılması uygun olduğu bildirildi⁹¹⁹.

Şener, Tanzimat sonrasında da bir süre adet-i ağnam ve ondalık ağnam resimleri ayrımının devam ettiğini, yaylak, kışlak ve otlak resimlerinin ise tamamen kalkmadığını bu nedenle de Tanzimat öncesi uygulamaların ve karışıklıların devam ettiğini belirtmektedir⁹²⁰.

Tanzimat döneminde ağnam ile ilgili en önemli değişiklik 1857’de Rumeli’de 1858’de de Anadolu ve Arabistan’da çeşitli adlar altında alınan ağnam vergisi kaldırılarak “ağnam rüsumu” adı altında tek bir vergiye dönüştürülmesidir⁹²¹. Şener, koyun ve keçiler üzerinden alınan ağnam rüsumunun dışında yaylak, kışlak ve otlak resimlerinin alınacağını da aktarmaktadır⁹²². Ağnam oranı vilayetlere göre değişmekteydi. Örneğin Edirne ve Tuna vilayetlerinde 4 kuruşken bazı Anadolu ve Arabistan vilayetlerinde 1,5 kuruştur⁹²³. 1863-64’de Adana Vilayetinde her bir

---

⁹¹⁹Ayniyat, Adana 822, s.78.

⁹²⁰Abdullatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s. 141.

⁹²¹Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, c.I, s.126 vd.

⁹²²Abdullatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.143.

⁹²³Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, c.II, s.124-125.

koyundan 100 para alınmaktaydı⁹²⁴. Arşiv kaydından 1869'da Adana Ağnam gelirinin bedelat-ı sabıkalarına 95000 kuruş zam yapıldığı anlaşılmaktadır⁹²⁵.

İnceleme dönemimizde Adana'da Ağnam gelir açısından aşar ve vergiden sonra üçüncü sırada yer almaktadır. 1287 [1870-1871] mali yılında toplam gelirin ağnam geliri 10.60.000 kuruşla %11'lik dilimi karşılamaktadır⁹²⁶. 1289 [1872-1873]'da 1.593.375⁹²⁷ kuruşken 1290 [1873-1874] bütçesinde de 1.390.489 kuruştur⁹²⁸. 1292 [1875-1876]'da ise 1.408.203 kuruştur⁹²⁹.

4.1.1.4. Gümrük Resimleri

Gümrük resimleri denildiğinde, sadece Osmanlı Devletinden yabancı devletlere ihraç edilen veya yabancı ülkelere ithal edilen mal ve eşyalar üzerinden alınan vergiler anlaşılır. Aynı zamanda Osmanlı Devletinin bir iskelesinden diğer iskelesine deniz yoluyla veya bir kent ya da kasabasından diğerine kara yolu ile nakledilen kentlerden gümrük resmi alınmaktaydı⁹³⁰. Osmanlılarda gümrük resimleri devlet hazinesi adına tahsil edilen önemli gelir kaynağıdır. Hiçbir zaman timar ve zeamet erbabına bırakılmamış, vakıflara terk edildiğine dair de bir kayda rastlanmamıştır. Eski dönemlerde özel gümrük memurları aracılığıyla tahsili temel kuraldı. İltizam yöntemiyle birlikte zaman zaman gümrüklerde iltizama verildi.

---

⁹²⁴BOA, İ.ŞD 16

⁹²⁵BOA, İ.DH 622/43284, 8 Şaban 1287 [3 Kasım 1870]

⁹²⁶1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.99.

⁹²⁷1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.140.

⁹²⁸1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.137.

⁹²⁹1294 Adana Vilayet Salnamesi, s.132.

⁹³⁰Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.145; Stanford Shaw, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", s.944.

Adana'da 1840'da gümrüklerin iltizama verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1840'da duhan ve kahve gümrüğü Mısırlı Adili Bey'e 47000 kuruşa iltizama verildi. Arşiv kaydından bunun ancak 28222 kuruşunun tahsil edilebildiği anlaşılmaktadır⁹³¹.

Tanzimat öncesi ürünler ve mamul malları bir yerden diğer yere nakledilirken masdariye, sarfiyat ve değişik pek çok isimlerle vergi alınırdı. Gümrük resimleri çıkış veya varış yerinde alınırdı. Her yerin dahili gümrüğünde alınan vergiler aynı değildi. Gümrük alımları belirli bir sistematiği yoktu. Alınan kararların uygulanmasında da bir takım sıkıntılar yaşanmaktaydı. Nitekim arşiv kaydından 1849'da Adana'dan Anadolu'ya giden pamuğun gümrük vergisi %20 indirimli alınması gerekirken indirim uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Bunun üzerine tüccar merkeze müracaat etmişti. Ancak uygulamada bir problem olmadığı söz konusu indirimin yabancı devletlerin tüccarları için geçerli olduğu ifade edilmekteydi⁹³². Yine aynı yıl Adana'ya nakl ettiği emtia ve eşyadan eski tarife üzerinden gümrük alındığı gerekçesiyle Tüccar Nikola da gereğinin yapılması için arzuhal gönderdi⁹³³. 1850'de duhandan alınan gümrük bedeli ise kıyyede 30 paraydı. Bu tarihte Adana'da yaşanan afetten dolayı duhandan alınan gümrük geliri oldukça düşüktü. Gelir 713 kuruş 15 para iken masraf 12296 kuruş 20 paradır⁹³⁴.

---

⁹³¹ML.VRD, nr. 278, 1256 [1840], s.6.

⁹³²BOA, İ.MVL 190/5754, 15 Muharrem 1267 [20 Kasım 1850]

⁹³³BOA, A. MKT. NZD 8/67, 27 Recep 1266 [8 Haziran 1850]

⁹³⁴BOA, C.ML 675/27656, 29 Rebiülahir 1268 [14 Mart 1850]

Bu durum ancak 1859'da çıkarılan nizamname ile aşıldı. Bu nizamname ile her yerde bütün mallar için gümrük bedeli %12 olarak belirlendi⁹³⁵.

Arşiv kayıtlarından Tanzimat uygulamaları çerçevesinde Adana gümrüklerinin de maktuen ihale ile verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1842'de Adana, Payas ve Tarsus gümrükleri 1850 kese bedel ile ihale edildi⁹³⁶. Yine 1849'da Beyrut, Şam, Halep Eyaletleri'ndeki gümrüklerle Adana Eyaleti'ndeki Belan gümrüğü iki seneliğine 37600 kese bedel ile Şakir Bey'e maktuen ihale edildi⁹³⁷.

Kara gümrükleri ticaretin gelişmesine engel olduğu gibi aynı zamanda yarı ma'mûl olarak giren bir üründen işlemeden sonra tekrar gümrük vergisine tabi olması rahatsızlıklara neden olmuştur. Kimi zamanda bir ürün için hem kara gümrüğü hem de sahil gümrükleri alınırdı. Nitekim 1844'de Kayseri kazası tüccarlarından Adana'dan Samsun'a gönderip satmakta oldukları pamuktan hem Adana hem de Samsun gümrüğünden gümrük bedeli alınmıştı. Tüccarın şikayeti üzerine sahil gümrüklerine nakl edilen ürünlerden kara gümrüğü alınmaması kuralından hareketle Adana gümrüğünden alınan bedelin haksız olduğu ve söz konusu gümrük bedelinin tüccara geri ödenmesi kararlaştırıldı⁹³⁸. Bu nedenle de zaman zaman bazı bölgelerde uygulamadan kaldırılan kara gümrükleri 1874'de kereste dışındaki tüm kara gümrükleri kaldırıldı⁹³⁹.

---

⁹³⁵ “Sevahil ve Kara Hudut Gümrükleriyle Kadim Kara Gümrüğü Nizamnamesi”, Düstur, I. Tertip, C.2, s.551-564

⁹³⁶BOA, C.ML 29/1395, 6 Cemaziyelevvel 1258 [15 Temmuz 1842]

⁹³⁷BOA, A.AMD 22/81, 29 Zilhicce 1266 [5 Kasım 1850]

⁹³⁸BOA, C.ML 228/9541, 29 Şevval 1260 [11 Kasım 1844]

⁹³⁹Abdülâtilif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.149.

4.1.1.5. Rüsüm-ı Varıdat

Rüsüm-ı mütenevvia veya rüsüm-ı müferrika olarak adlandırılan rüsüm-ı varıdat tek bir vergi değildi. Tanzimattan önce çeşitli adlara alınan perakende vergiler, Tanzimat sonrası yeni düzenlemeler yapıncaya kadar geçici süre toplanan bir grup geliri ifade eder. Bu vergiler Tanzimat'ın ilk yıllarında toplam gelirler içerisinde oldukça yüksek bir orana sahipken, zamanla sistemin oturmasıyla önemini yitirdi. 1862'de yayınlanan nizamnamede bu vergilerin neler olduğu ayrıntılı olarak verilmektedir⁹⁴⁰. Bu vergi maliyece emanet veya iltizam yoluyla idare edilmiştir. 1860'da da aşarda olduğu gibi açık artırma ile ihalesi kararlaştırıldı⁹⁴¹.

Söz konusu vergiye ilişkin bilgileri ancak Adana Vilayet Bütçesinde yer almaktadır. Buna göre 1287 [1870-1871]' de bütçesinde “*Varıdat-ı Müteferrika*” olarak geçmekte ve verginin bedeli 600162 kuruşla⁹⁴² toplam gelirin %6'sını oluşturmaktaydı. 1289 [1872-1873] Vilayet Bütçesi'nde ikinci bölümde “bi'l-vasıta alınan tekâlif ve rüsümât” grubunda “Rüsüm-ı Mütenevvia” adında yer almaktadır. Bu yıl 857.832 kuruşla⁹⁴³ toplam gelirin % 6'sını karşılamaktaydı. 1290 [1873-1874] bütçesinde “*Varıdat-ı Müteferrika*”dır ve toplam miktarı 717.405 kuruştur. Yüzde

---

⁹⁴⁰“Varıdat-ı Rüsümüye Hakkında Nizamnamedir”, 10 Şevval 1278, Düstur, I. Tertip, c. 2, s. 39-40.

⁹⁴¹ “Taraı Delet-i Aliyye'den Dersaadetçe ve Taşraca İhale ve İltizam Olunacak Kaffe-i Aşar ve Rüsümâtın Müzâyede ve İhale Olunacağı ve Ne Suretle Kefaletle Rabt Kınacağı Mübeyyin Nizamnamedir”, Düstur, c.2, s.41-46.

⁹⁴²1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.99.

⁹⁴³BOA, MAD, nr. 13272, s.90.

birlik bir toplam gelire katkısı %7 dir⁹⁴⁴.1292 [1875-1876] bütçesinde de 688.491 kuruştur⁹⁴⁵.

4.1.1.6.Karantina Hasılatı ve Diğer Vergiler

Osmanlı Devleti'nde 1830'lardaki veba salgını karantina uygulamasını gündeme getirmişti. Birtakım uygulamalardan sonra belirlirli bölgelerde karantina örgütü oluşturuldu. Bu örgütün masraflarına karşılık alınan para gelir defterlerine “*karantina hasılatı*” olarak kayd edildi⁹⁴⁶. Adana Sancağı'ndan 1846'da karantina hasılatı 37650 kuruştur⁹⁴⁷.

Alınan diğer bir vergi de “kereste rüsumu” idi. Arşiv kayıtlarından Adana'da da bu vergilerin alındığını tespit edilebilmektedir. Nitekim arşiv kaydından 1864 senesinde Adana, Karaisalı, Üzeyir sancaklarının kereste öşrü 1864-1865 tarihinde kereste öşrü 12 taksitle verildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu verginin yıllığı ikiyük seksenbin kuruştan iki yıllığına ise beş yük 60 bin kuruştan Hacı Mustafa Efendi tahaddü ile Tahir Bey uhdesine verildiği tespi edilebilmektedir⁹⁴⁸.

İncelenen belgelerden Adana'da “kayık rüsumu” adı altında vergi alındığı da görülmektedir. Nitekim 1871'de Adana'da bulunan değirmenci esnafından nehir üzerinde bulunan her kayık için aylık 10 kuruş talep edilmekteydi⁹⁴⁹. Ancak bu verginin ne zaman ne şekilde alındığını tesbit edemedik. Yine 1872'de Keyfuruk'un

⁹⁴⁴1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.137.

⁹⁴⁵BOA; MAD, nr. 13206.

⁹⁴⁶Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, c.1, s.86-87; Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi Anadolu Kentleri'nin...*, s.304-312.

⁹⁴⁷ML.VRD, nr. 1636 , 1263 [1846]; ML.VRD, nr. 1643, 1263 [1846]

⁹⁴⁸BOA, MAD, nr.13163.

⁹⁴⁹Ayniyat, Adana 823, s.66.

Adana Seyhan'da kayık rüsümünden dolayı Mehmet Efendiye yüz adet resm-i mecidiye verdiği anlaşılmaktadır⁹⁵⁰.

Devlete ait arazi ve ormanlarda deniz ve göllerde yapılan kara ve su avından da vergi alınmaktaydı. Av için verilen ruhsat tezkerelerinden veya av hayvanlarının ticareti sırasında "Saydiye Resmî" alınmaktaydı. Saydiye resmi hakkında derli toplu hukuki bir metin yoktur⁹⁵¹.

Arşiv kaydından Adana'da sülük saydiye resmi alındığı anlaşılmaktadır. Buna göre söz konusu belgede Adana'da 1 sülük saydiye resminin ihale zamanı geçmiş olduğu, bu nedenle de hemen müzayede ile icra edilmesi bedelinin ve taliplerinin belirlenmesi istenmektedir⁹⁵².

Çok fazla bilgiye ulaşamamak da Adana'da bac vergisi de alınmaktaydı. Nitekim 1853 tarihli bir arşiv kaydında Amerika elçiliğince Maliye Nezaretinden Amerikalının mallarından alınan bac vergisinin reddedilmesi talep edilmekteydi⁹⁵³.

Tanzimattan önce "tekalif-i örfiye" adı altında haneye ve toprağa dayalı olarak alınan pek çok ekili ve tahsil şekli olan çeşitli vergiler tek başlık altında "vergi" olarak gruplandırıldı. Vergi'nin yükümlüleri arazi, emlak, ticaret ve gelir sahipleriydi. Bu nedenle de herhangi bir geliri olmayan bu vergiden muaf tutulmuştu⁹⁵⁴.

---

⁹⁵⁰ Ayniyat, Adana 823, s.132.

⁹⁵¹ Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.165-166.

⁹⁵² BOA, A.MKT. NZD 145/72 , 5 Recep 1271 [24 Mart 1855]

⁹⁵³ BOA, A.MKT. NZD 82/21, 28 Ramazan 1269 [5 Temmuz 1853]

⁹⁵⁴ BOA, MAD, nr, 13356, s.39.

Verginin miktarı Maliye Nezareti'nce liva düzeyinde belirlendi. Belirlenen toplam miktar da kazalar arasında paylaştırılmaktaydı. Kaza meclislerinde köy ve mahallere düşen miktar belirlenerek pusulalar hazırlanmaktaydı⁹⁵⁵.

Vergilerin tahsilinde dönem dönem değişiklikler yapıldı. İlk uygulandığı yıl gecikme ihtimaline karşı vergiye mahsuben bir miktar peşin tahsilat yapıldı. İki taksitte alınan vergi, bir süre sonra taksit uygulaması kaldırıldı. Mükellefler belli bir düzene bağlanmaksızın, vergilerini yıl boyunca, istedikleri zaman, istedikleri miktarda parça parça yatırmaya başladılar⁹⁵⁶. Vergi 1859/1860 kaldırıldı. Yerine nisbi nitelikli arazi ve temettü vergileri getirilerek daha ileri bir aşamaya geçildi. Ancak anılan yeni vergilerin uygulanabilmesi başlanan yeni tahrirle bağlıydı. Bu nedenle tahririn tamamlanmadığı yerlerde vergi varlığını II. Meşruiyete kadar sürdürmüştü⁹⁵⁷.

Arşiv belgelerinde rastladığımız bilgiler, İbrahim Paşa döneminde vergi toplamada sıkıntılar yaşandığını göstermektedir. Nitekim 1840'da Adana Eyaleti'nin (Adana, Tarsus, Üzeyir, Belen) toplam vergisi 3422 kesedir. 1841 senesi Kasım ve 1842 Mart vergisi alınamadı. Buna neden olarak da Adana halkının İbrahim Paşa döneminde çektiği sıkıntılar gösterilmektedir⁹⁵⁸. 1853'de Adana ve Tarsus kazalarının vergi indirimi talebi gündeme geldi⁹⁵⁹. 1855'de Adana vergi miktarı on beş yük kırk bir bin dörtyüz seksen iki buçuk kuruş zam ile otuz dört yük doksan iki

---

⁹⁵⁵Bkz. "Eyalet ve Evliyede Kura ve Mahâllatın Muayyen Olan Virgülerinin Beyn'el-ahali Tevzi' Hakkında İcrası Lâzım Gelen Muamelâta Dâir Nizamnamedir", Düstur, c.2, s.22-25.

⁹⁵⁶"Vergi ve Bedalat-ı Askeriyenin Tekasıtına Dair Talimat", Düstur, c.2, s.27.

⁹⁵⁷Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.104-105.

⁹⁵⁸BOA, İ.MVL 27/459, 3 Şaban 1257 [20 Eylül 1841]

⁹⁵⁹BOA, A.MKT. NZD 99/19, 7 Safer 1270 [9 Kasım 1853]

bin kırk dört kuruştu⁹⁶⁰. Belgelerden söz konusu tarihte Adana ve Tarsus kazalarının vergilerinin yarısının af edilmesi talep edildiği anlaşılmaktadır⁹⁶¹

1282 [1865-1866]'da Adana Sancağı'nın ödemesi gereken vergi miktarı 9.877.392 kuruş iken ödenen miktar 6.387.193'kuruştu⁹⁶². 1287 [1870-1871] Mali yılında mal vergisi olarak adlandırılan verginin Adana'daki tutarı 2.759.943 kuruşla toplam gelirin %30'luk dilimiyle aşardan sonra en önemli gelir kalemini oluşturmaktaydı⁹⁶³. 1289 [1872-73] 2.868.229⁹⁶⁴ kuruş, 1290 [1873-74] 2.843.230 kuruş⁹⁶⁵, 1292[1875-76]'da ise 2.535.958⁹⁶⁶ kuruştur.

Adana'da yine arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere İran uyruklu olup Adana'da “yerli hükmünde” bulunanlar da vergi ödemekle yükümlüydü. Emlak ve haneye mutasarrıf olması, evli olması, ziraat ve ırgatlık yapması gibi koşulları taşıyan kişi yerli hükmünde sayılmaktaydı. Bunlar verginin yanı sıra kişi başına 150 kuruş salyane adında ödenek ödemekle yükümlüydü⁹⁶⁷. Misafir olarak bulunanlardan söz konusu vergi alınmamaktaydı⁹⁶⁸.

Arşiv belgelerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla 1846'da Adana Kazası'nda yerli hükmünde 43 İranlı Ermeni bulunmaktaydı. Bunlardan 12'si Adana kent

---

⁹⁶⁰BOA, A.MKT. NZD 191/43, 23 Cemaziyelevvel 1272 [31 Ocak 1856]

⁹⁶¹BOA, A.MKT. MVL 70/71, 21 Cemaziyelevvel 1271 [9 Şubat 1855]

⁹⁶²Andrew Gordon Gould, *Pashas and Brigands: Ottoman Provincial Reform...*, s.135.

⁹⁶³1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.99.

⁹⁶⁴1289 Adana Vilayet Salnamesi, s.140.

⁹⁶⁵1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.137.

⁹⁶⁶1294 Adana Vilayet Salnamesi, s.132.

⁹⁶⁷BOA, MVL 14/50, 8 Recep 1263; BOA. HR. MKT 35/4, 16 Şaban 1266 [27 Haziran 1850]

⁹⁶⁸BOA, HR. MKT 8/85, 29 Rebiülahir 1261[7 Mayıs 1845]

merkezinde yer almaktaydı. Söz konusu İranlılar ikisi Han Kurbu Mahallesi'ne üçü Eski Hamam'a dördü Kuru Köprü Mahallesi'ne biri Sarrâcân bir diğeri Cami-i Cedid Mahallesi'ne ve Emirler Mahallesi'ne de bir kişi yerleşmişti. Han Kurbu Mahallesi'ne yerleşenlerden Hüseyin 15 yıldır Adana'da yaşamaktaydı. Hüseyin sadece bir baygire sahipti. Diğeri ise 1824'de Adana'ya gelen Zeynelabidindir. Her ikisi de bekar olduğu için vergi vermemekteydi.

Eski Hamam mahallesi'ne 1842'de yerleşen İbrahim ortakçılık yapmaktaydı. Geldiği ilk yıldan itibaren düzenli olarak vergisini ödeyen İbrahim 1845'de ödediği vergi miktarı 88 kuruştı. Söz konusu mahalle de bulunan diğeri İranlı da İbrahimidir. Bu da 1829'da Adana'ya yerleşmişti. 1837'den itibaren vergisini düzenli olarak ödemekteydi. 1845 ödediği vergi miktarı 88 kuruştı. Mesleği ise canbazlıktı. Diğeri ise Serkiz'di. 1831'de Adana'ya yerleşmiş ve 1842'de vergi ödemeye başlamıştı. İrgatlık yapan Serkiz de 1845'de diğerleri ile aynı miktarda vergi ödedi.

Kuru Köprü Mahallesi'nde 1831'de İranlı Serkiz bulunmaktadır. Serkiz bekar ve ırgatlık yapmaktaydı. Karabet ise 1835'de mahalleye yerleşti. Bu da Serkiz gibi ırgat ve bekar. Bir diğeri kırıkçıdır ve 1839'da Adana'ya geldi. 1844 kentte yerleşen Kalus da bekar ve hallaccılık yapmaktaydı. Görüldüğü gibi Kuru Köprü mahallesi'ne yerleşenler bekar oldukları için vergi ödememekteydi.

Emirler mahallesi'ne 1842'de yerleşen Mustafa geldiği yıldan bu yana vergisini aksatmadan ödemekteydi. 1845'de ödediği vergi miktarı 88 kuruştı.

Cami'i Cedid Mahallesi'nde bulunan Abdullah 1832'de Adana'ya gelmişti. İrgatlık yapan Abdullah'ın yıllık ödediği vergi 100 kuruştı.

Sarrâcân Mahallesiinde İranlı, 1826'da Adana'ya yerleşmişti. Irgat olan Abdullah 1832'den itibaren vergisini ödemiş olup 1845'de vergi miktarı 108 kuruştur⁹⁶⁹.

Kentteki Ermeni nüfusun artmasını sağlayan İranlılar'ın Ermeni nüfusun az olduğu mahallelere yerleşmeleri dikkat çekicidir.

4.1.2. Bedeli Vergiler

4.1.2.1. Bedel-i Nakdi

Osmanlı geleneğinde askerlik hizmetini müslüman nüfus yerine getirirdi. Daha önce de belirtildiği gibi gayrimüslim halk askerlik yerine cizye adıyla bedel ödemekteydi. II. Mahmut döneminde yapılan düzenleme ile müslümanlar da askerlik yükümlüklerini “bedel-i şahsi” yani kendi yerlerine bir başkasını göndererek yerine getirebilmeye başladılar⁹⁷⁰. Bunun bedeli de her çağrılışlarında 150 Osmanlı altınıydı⁹⁷¹. 1262 [1845/1846] ise askerlikle ilgili çıkarılan kanuna göre ordunun ihtiyacı olan asker müslümanlar arasında yapılan kura ile belirlenecekti. İsimlerine kura isabet eden kimseler, bazı durumlarda yükümlülüklerini vekil ile ve bedel vermek suretiyle yerine getirebileceklerdi⁹⁷².

Adana'da da arşiv kayıtlarından kura-ı askeri bedelinin uygulandığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1283 [1866]'de Adana ve Tarsus sancağından 87 kişi kura-ı askeri bedeli olarak 11000 lira ödemişti. Daha önceki dönemlerden biriken 21400

---

⁹⁶⁹BOA, MVL 14/50, 8 Recep 1263 [22 Haziran 1847]

⁹⁷⁰Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.116; Stanford Shaw, “Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi”, s.939.

⁹⁷¹Stanford Shaw, “Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi”, s.939.

⁹⁷²Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.116.

lira da bulunmaktaydı. Belgeden bu paraların nasıl kullanıldığında tespit etmek olanaklıdır. Söz konusu miktarın 11000 lirası Beşinci Ordu-yu Hümayuna gönderildi. 21400 liranın ise, 17400 lirası yine Beşinci Ordu-yu Hümayun 1282 [1865] senesi masrafına, 4000 lirası Hassa Ordu-yu Hümayunundan Şam'da bulunan taburlarının masrafı için gönderilmiş ancak söz konusu taburlar ihtiyaçları olmadığı için almamıştır. Bunun üzerine 4000 lira Nizamiye Hazinesine gönderildi⁹⁷³.

1871'de yapılan düzenlemede de ismine kura isabet edenlerin, ya bizzat bedenen veya bedel ödeyerek yükümlüklerini yerine getirebilecekleri belirtilmişti. Ayrıca bedel-i nakdiyiden mülkünü satmadan ödeyebilecek kadar hali vakti yerinde olanların yararlanabileceği hükmü kondu. Bedel ise ilk yıllarda 15.000 kuruş belirlenmiş ancak zaman içinde azalarak 5.000 kuruşa kadar düşürülmüştür⁹⁷⁴. Adana'da 1874'de 51 kişinin ismine kura isabet etmişti⁹⁷⁵.

4.1.2.2.Bedel-i Askeri

1856 Islahat Fermanı ile müslüman ve hıristiyan halk arasındaki eşitlik konusu, gayrimüslimlerin askerlik hizmetine alınmaları ve cizye gündeme geldi. Sonuç olarak cizye kaldırılarak gayrimüslimler askere alınacaktı. Ancak başta Bulgarlar olmak üzere gayrimüslimler askerlik yükümlülüğünü kabul etmediler. Ayrıca bu durumdan müslümanlar da hoşnut değildi⁹⁷⁶. Bu durumda

---

⁹⁷³BOA, A.MKT.MHM 360/42, 24 Safer 1283 [8 Temmuz 1866]

⁹⁷⁴Stanford Shaw, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", s.939.

⁹⁷⁵Seyhan Gazetesi, nr. 140, 17 Muharrem 1293 [13 Şubat 1876]

⁹⁷⁶Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.117.

gayrimüslimlerin askere alınmaları olanaklı olmadığından yükümlülük karşılığında “bedel-i askeri” adı altında bedel alma kararı alındı⁹⁷⁷.

Bedel-i askeri, tevzii veya tahrire dayanan vergileri ödeyen gayrimüslimlerin vergilerine eklenmişti. Verginin ve bedel-i askerinin farklı aylarda alınması karışıklıklara neden olduğundan 1864’de verginin marttan itibaren 10 taksitte alınması kararlaştırıldı⁹⁷⁸. Verginin toplanması dönem dönem değişmişti. Başlarda tahsilat cemaatlerce yapılmış toplanan meblağlar, her taksit başında köy ve mahallere gönderilecek olan tahsildarlara verilirdi. 1874 vilayetlere gönderilen talimatnamede, bedelin mahalli yetkilerce tahsil edilmesi istenmekteydi. Kasım ayında da çıkan iradeyle tahsilat mahalli yetkilerden alınarak her sınıf tebaadan maaşlı tahsildarların görevlendirilmesine karar verildi⁹⁷⁹.

Adana kent merkezinde ne kadar bedel-i askeri alındığı tespit etmemiz varolan verilerden olanaklı olmamıştır. Bu nedenle de çevresiyle birlikte değerlendirilecektir. Adana sancağının 1287 [1870-1281] mali yılında bedel-i askeri bedeli toplam gelirin %2’lik dilimini oluşturmaktaydı⁹⁸⁰. 1288 [1872-1871] mali yılında Adana Vilayeti Bedel-i askeri vergisi 811.580 kuruştur. Bunun 418.284 kuruşu önceki mali yıllardan kalan bakiyeydi⁹⁸¹.

Vilayet bütçelerinde bedel-i askeriye üç kısma ayrılan gelir kalemlerinin ilki olan doğrudan doğruya alınan vergiler grubunda yer almaktaydı. 1289 [1872-1873]

---

⁹⁷⁷Ufuk Gülsoy, *Cizye’den Vatandaşlığa Osmanlı’nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 81-95.

⁹⁷⁸“Vergi ve Bedelat-ı Askeriyenin Tekasıtına Dair Talimat”, *Düstur*, c.2, s.30.

⁹⁷⁹Ufuk Gülsoy, *Cizye’den Vatandaşlığa Osmanlı’nın...*, s.92.

⁹⁸⁰1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.99.

⁹⁸¹BOA, MAD, nr. 13248, s.98-99.

mali yılında bu grupta yer alan vergilerin %6'lık dilimini oluşturur⁹⁸². Bu yılki bütçede beş kalemden toplanan toplam gelir 23.172.823 kuruştur. Bu gelirin 11.707.261 kuruşu aşardan sağlandı. En az gelir 392.835 kuruşla bedel-i askeri kalemine aittir⁹⁸³. 1292 [1875-1876] mali yılında da 19363197 kuruş gelirin 443154 kuruşu bedelat-ı askeriye geliridir⁹⁸⁴.

4.1.2.3. Bedel-i Tarik (Yol Çalışma Vergisi)

Tanzimat'a gelinceye kadar yollar ve geçitlerin yapım ve bakımı için, özel birlikler kurulmuş, ayrıca tüm vergilerden muafiyet karşılığı bazı köyler ve yol ve köprülerle ilgili bedeni mülkellefiyete tabi tutulmuştu. Tanzimat'tan sonra bu gibi muafiyetler kaldırılarak ilgili köyler vergi kapsamına alınmış, yollar ve geçitlerin masraflarının hazineden karşılanması kararlaştırılmıştı. Ancak gelirlerin yetersizliği, buna karşılık masrafların fazlalığı yolların gittikçe bozulmasına neden oldu.

Menafi sandıklarının oluşturulmasından sonra yolların yapım ve onarımı buralardan sağlanmaya çalışıldı. 1863'de Turuk ve Ebniye nizamnamesi⁹⁸⁵ ile yeni yapılacak yolların teknik özellikleri belirtiliyor, öğretmen ve benzeri görevliler dışında yol yapımında halka zorunlu hizmet yükleniyordu⁹⁸⁶. 1866'da Turuk ve

---

⁹⁸²BOA, MAD, nr.13272

⁹⁸³1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.137.

⁹⁸⁴BOA, MAD, nr. 13206, s.94-95.

⁹⁸⁵Nizamnamenin çevirisi için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin...*, s. 137-153.

⁹⁸⁶Nesimi Yazıcı, "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", s.362; Cengiz Orhonlu, "Mesleki Bir Kuruluş Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları...", s.57-58; BOA, İ.DH 693/48478-7, 21 Şevval 1291 [10 Mart 1874]

Maabir Nizamnamesi yayınlandı ve 1869'a kadar yürürlükte kaldı⁹⁸⁷. Ancak bunların da yetersiz kalması üzerine 1869'da yapılan düzenlemelerle⁹⁸⁸ 16–60 yaş grubundaki erkeklerin beş senede toplam 20 gün yol yapım ve bakımı için çalıştırılması esasına dayalı şahsi bir mükellefiyet getirildi. Bundan imamlar, papazlar, hahamlar, öğretmenler ve sakatlar ile başta İstanbul olmak üzere müstesna bölgeler muafı. Kişiler, yükümlülüklerini “bedel-i şahsi” ile yani yerlerine bir başkasını görevlendirerek ifa edebileceklerdi⁹⁸⁹.

Daha öncede belirtildiği üzere Adana Mersin arasında 1868'de yapımına başlanan şose yolun yapımında yöre halkının da belirli mükellefiyetleri olduğu görülmektedir. Adana Mersin arasındaki 71 km'lik mesafe Adana, Tarsus, Karaisalı ve Mersin halkı arasında paylaştırıldı. Yolun dört yılda otuzdörtbin metresi tamamlanarak 48 adet köprü yapıldı⁹⁹⁰. Nitekim İngiliz konsolosu Skene'nin 1872 tarihli raporu da bunu doğrulamaktadır. Skene raporunda köylülerin yol yapımında çalışmaya mecbur tutulduğunu aktarmaktaydı⁹⁹¹.

4.1.3.Harçlar

Harçlar Osmanlı'da seyahat edeceklerin bulundurması gereken “mürur tezkeresi” için alınan bedellerdir.1840'da yapılan bir düzenleme ile ülke içinde

---

⁹⁸⁷Nizamname için bkz. Düstür, 1. Tertip, c.2, s.310-317 yeni harflere çevirisi için bkz. Musa Çadircı,“Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, s.161-167.

⁹⁸⁸“Turuk ve Meabir Hakkında Nizamname” 18 Cemaziyelevvel 1286, Düstür,1. Tertip, c.2, s.302-317.

⁹⁸⁹Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.119; Stanford Shaw, “Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi”, s.940.

⁹⁹⁰BOA, İ.DH 693/48478-7, 21 Şevval 1291 [10 Mart 1874]

⁹⁹¹*Adana Sanayi*, s.40.

seyahat edeceklerden beş kuruş, yurtdışına seyahat edeceklerden 25 kuruş harç alınması kararlaştırıldı. Daha sonra beş kuruş çok bulunarak üç kuruşa indirildi⁹⁹².

1841’de Adana’da mürür tezkeresi hasılatı 6144 kuruşken⁹⁹³, 1846’da 10606 kuruştur. Aynı tarihte Adana vilayetinde toplam mürür tezkere hasılatı 20056 kuruştur⁹⁹⁴.

Nüfus ve mürür işleri belli bir kurala göre düzenlenirken kentlerde taşradan gelen başıboş insanların yol açacağı asayiş sorunları da düşünülerek kira işlemleri belirli bir kurala bağlandı. Kontrota nizamnamesi ile de İstanbul ve eyaletlerde bütün emlakların kira sözleşmelerinin devletçe basılacak “kontorato senetleri” üzerine yazılması ve varaka-i sahihe bedeli dışında senetlerden kuruşta bir para harç alınması belirlendi.

1867’de başka bir nizamname ile kontrato harçları daha ayrıntılı düzenlendi. Alınacak harç miktarı %1 ve %2,5 olarak değiştirildi. Tahriri tamamlanarak emlak ve temettü vergilerinin yürürlüğe girdiği yerlerde bu harç kaldırıldı⁹⁹⁵.

Timar düzeninde sahip-ı arz denilen timar, zeamet ve has sahipleri, boş kalan miri araziye bir başkasına “tapu misli” karşılığında tefviz ederdi. Vakıf arazilerinde de bu bedel vakıfca alınırdı⁹⁹⁶. 1846’da Adana sancağında tapu hasılatı 1631 kuruştur⁹⁹⁷.

---

⁹⁹²Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.175.

⁹⁹³ML.VRD nr . 278, 1256 [1840], s.4.

⁹⁹⁴ML.VRD nr. 1636, 1263 [1846]; ML.VRD, nr. 1643, 1263 [1846].

⁹⁹⁵Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.176.

⁹⁹⁶Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s.176-177.

⁹⁹⁷ML.VRD nr. 1636, 1263 [1846]; ML.VRD, nr. 1643, 1263 [1846].

Tanzimat sonrasında da 1858 arazi kanununa kadar birtakım miri ve vakıf arazilerine yönelik düzenlemeler yapıldı⁹⁹⁸. 1858’de tapu işlemleri yeniden ele alınarak bir yıl sonrada çıkarılan bir nizamname ile yeniden düzenlendi⁹⁹⁹. Daha sonra da yapılan çeşitli düzenlemelerle¹⁰⁰⁰ miri, vakıf, özel mülk arazi ve binaların ferağ, intikal ve satış gibi işlemlerinden binde 50, 30 veya 10 gibi düşük oranlarda harçlar alınır. Niketim 1871’de tapu harçları ile ilgili düzenleme Adana’ya bildirilmişti¹⁰⁰¹.

4.1.4.Vergi Uyuşmazlıklarının İdari Çözümü

Vergi ilişkilerinde iki taraf vardır. Verginin alacaklısı olan devlet ve ödeyici olan mükellefler. İnceleme döneminde bir üçüncü taraftan da sözedilebilir ki , bunlar da sarraflar ve mütezimlerdir. Bu kişiler arasındaki uyuşmazlıklar idari yoldan çözüldü. Mükelleflerin taşrada mülki ve mali idare ile meclislere intikal ettirmeleri her zaman olanaklıydı. Zaman zaman yapılan düzenlemelerle bu birimlerin vergi tevzii ve tahsilini açık veya gizli izlemeleri, usulsüzlük ve haksızlıklara meydan vermemeleri zaten istenmişti. Ancak mükelleflerin vergi uyuşmazlıkları götürebilecekleri merci yalnızca mahalli düzeyde kalmamalıdır. İlgililerin isteklerini dolaylı yada dolaysız, dilekçe ile veya bizzat merkeze götürdükleri de görülür. İstekleri Meclis-i Valada ve Meclis-i Umumide görüşülerek karara bağlanırdı. Toplu ve kişisel olarak yapılan başvurular sonraları Meclis-i Valadan önce Divan-ı

---

⁹⁹⁸Düzenlemelerle ilgili bkz. Takvim-i Vekayi, Defa 331, s.1; “Tapu Hakkında İcra Olunacak Nizamname”, Mecmua-ı Kavanin ve Nizamname, s.83; Takvim-i Vekayi, Defa 347, s.2.

⁹⁹⁹“Tapu Nizamnamesi”, Düstur, I. Tertip, c.1, s.200-208.

¹⁰⁰⁰Yapılan Düzenlemeler için bkz. Düstur, I. Tertip, c.1, s.165-169; Düstur, I. Tertip, c. 2 ,s.61-69; Düstur, I. Tertip, c. 3, s.445-447.

¹⁰⁰¹Seyhan Gazetesi, nr.1, 21 Şubat 1288/5 Mart 1873.

Muhasabatta görüşülür olmuştur. Verginin değiştirilmesi ve düzenlenmesine, mültezimlerin kanunlara ve ihale şartlarına aykırı hareket ve haksızlıklarına dair taşra idareleri veya halk tarafından yapılan başvurulardan kalemce çözülemeyenlerin Divan-ı Muhasebatın Maliye Dairesinde görüşülecekti.

Hazineye olan taahhüdünü yerine getirmeyen sarraflar ile sarraflara olan borcunu ödemeyen mültezimler pek çok uyuşmazlığın kaynağı olmuşlardır. Söz konusu uyuşmazlıkları çözmek için önce Zimemat Komisyonu kurulmuş, daha sonra Meclis-i Maliye adını alan komisyon kaldırılarak görevleri Meclis-i Muhasebe'nin bir şubesine devredilmişti¹⁰⁰².

İnceleme dönemimizde bu tür uyuşmazlık örneğine oldukça sık rastlanmaktadır. Adana Meclisinde İbrahim Paşa'nın yönetiminden sonra halkın perişan olduğu dolayısıyla da talep edilen 7000 kise akçenin ödemeyeceği belirtilmiştir¹⁰⁰³. Vergilerin toplanmaması durumunda yerel görevliler değiştirilmişti. Nitekim 1845'de Adana Eyaleti'nde geçmiş bakiyeleriyle birlikte toplanması gereken 17620 kese verginin 15540 kesesi tahsil edilebilmişti. Geriye kalan 2070 kese toplanması olanaklı olmadığı belirtilmekteydi. Bu durumun Mutasarrıf ve Mal Müdürü'nün ihmalkârlığından kaynaklandığı ifade edilmekteydi. Mutasarrıf ve malmüdürü Rüştü Efendi'nin azline karar verildi. Karar Maliye Nezaretince görüşülmek üzere Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliyyeye gönderilmişti. Burada yapılan görüşmelerde Mutasarrıfın gayretli ve temiz olduğu ifade edilerek, "tahsil edilmesi mümkün olmayan" şeklinde tanımlanan miktarın nerelerde ve kimlerin zimmetlerinde ise araştırılarak tekrar konuşulması eğer toplayamazlarsa haklarında

---

¹⁰⁰²Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, s. 85-86.

¹⁰⁰³BOA, İ.MVL 41/767, 24 Cemaziyevvel 1258 [3 Temmuz 1842]

işlem yapılacağı belirtilmesi ve biraz daha süre verilerek taksit taksit tahsil edilmesi istenmekteydi. Zorluk çıkarılması durumunda icabına bakılması belirtilmişti. Mal müdürü Rüştü Efendi'nin görevden alınması onaylanmıştı¹⁰⁰⁴. Yine 1852 tarihli bir belgede Maliye Nezaretince Meclis-i Valaya sunulan Meclis-i Muhasebe mazbatasında Adana Eyaleti'ndeki vergilerin eski defterdar Emin Efendi zamanında 3000 kise akçe olan vergiye bir misli daha zam yapılarak 6000 kese olan verginin 2000 kisesi Tarsus'a ve 4000 kisesi de Adana'ya tahsis edilmişti. Ancak bu miktar halkın ödeyebileceği bir miktar değildi. Bu nedenle de alternatif çözümler üretilmişti. Nitekim bu durumlarda uygulama, vergisi ağır olan kazaların vergi yükünün alınıp az olan kazalara verilmesi şeklindeydi. Ancak bu durum Adana'da pek de uygulanabilecek gibi değildir. Çünkü genel olarak Adana Eyaleti'nin vergi yükü ağırdı. Bu uygulama halkı sıkıntıya sokacağı gibi verginin toplanamamasına da neden olabilirdi. Bu nedenle Adana'nın 540 kese vergisiyle Tarsus'a 270 kese vergisinin indirilmesi kararlaştırıldı¹⁰⁰⁵. Yine benzer bir örnek 1866'da Bekiroğlu Agop Bazargan taahhüdüyle mültezimden Derviş Ağaya ihale kılınan Adana ve Tarsus vergilerinin henüz hazineye yansımamış miktarıyla ilgiliydi. Yapılan araştırma ile mültezimin zararda olduğu anlaşıldı ve üzerinde bulunan vergi miktarının bir kısmının indirilmesi kararlaştırıldı¹⁰⁰⁶. Benzer örnekler çoğaltılabilir¹⁰⁰⁷. Arşiv kaynaklarında rastladığımız örneklerden vergilerle ilgili

---

¹⁰⁰⁴BOA, İ.MVL 73/1389, 4 Muharrem 1262 [2 Ocak 1846]

¹⁰⁰⁵BOA, İ.MVL 229/7908, 11 Rebiülahir 1268 [3 Şubat 1852]

¹⁰⁰⁶BOA, İ.MVL 530/23781, 26 Zilkade 1282 [12 Nisan 1866]

¹⁰⁰⁷BOA, MVL 277/35, 25 Zilkade 1270 [19 Ağustos 1854];BOA, MVL 12/82, 28 Cemaziyelahir1263 [13 Haziran 1843]; BOA, Cevdet Maliye 101 /4471, 29 Cemaziyelevvel 1268 [21 Mart 1852]; BOA, A.MKT.UM 287/62 , 22 Zilkade 1273 [14 Temmuz 1857];

sorunların yerel olarak çözülemediği merkeze yansıdığı anlaşılmaktadır. Mültezimlerin vergilerini ödememeleri genellikle halkın mizacına bağlanmaktadır. Mültezimler genellikle dağlık bölgelerde vergi toplamada sıkıntı yaşamaktaydılar¹⁰⁰⁸. Nitekim 1845’de Adana’da verginin toplanmasında yaşanan aksaklıkların nedenleri sorulması üzerine Adana Valisi ve Mal Müdürü’nün hazırladıkları raporla bend bend vergilerin neden toplanamadığını açıkladılar. Bu raporda özellikle Adana’nın dağlık bölgelerinde hayvandan başka bir şey bulunamadığından buralarda vergilerin ödenebilmesi için hayvan satımının gerekliliği belirterek tüccar gönderin de hayvan satalım şeklinde ifadeler yer almaktadır. (2.Bend) En dikkat çekici açıklama vergilerin toplanmasında görevlilerin merkezce belirlenen miktardan daha fazla para talep etmelerinden doğan aksaklığı¹⁰⁰⁹. (1. Bend)

4.2.Ekonomik Yapı

4.2.1 Tarımsal Yapı

Türkiye’nin ilkçağdan bu yana iyi bir tarım alanı olduğu bilinmektedir. 20. yüzyıla kadar Osmanlı’nın nüfusunun çoğu geçimini tarımdan sağlıyordu, gelirlerinin çoğu tarımsal kaynaklıydı ve dışarıda büyük oranda tarım ürünlerine dayanmaktaydı¹⁰¹⁰. Doğanın egemen olduğu, kuru tarımın yapıldığı 19. yüzyılda doğal afetler, çekirgeler ve diğer zararlılardan dolayı kimi yıllarda kıtlık görülmekteydi. Nitekim Menemencioğlu Ahmet Bey de anılarında 1829’da

---

BOA, A.MKT.MVL 54/48, 28 Ramazan 1268 [16 Temmuz 1852]; BOA, MVL 756/94, 29 Zilhicce 1276 [18 Temmuz 1860]

¹⁰⁰⁸BOA, İ.ŞD 19/795, 14 Rebiülevvel 1287 [14 Haziran 1870]

¹⁰⁰⁹BOA, A.MKT 39/96.

¹⁰¹⁰Donald Quataert, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.6, (Çev. Ahmet Günlük), 1985, s.1556.

Adana'da bir yıldır devam eden kıtlıktan bahsetmektedir¹⁰¹¹. Öte yandan yağmurun bolluğu da tarım için sakıncalıydı. Nitekim Adana'da 1832'de çok yağmur yağmasından dolayı buğday ve arpa üretimi azalmıştı¹⁰¹². Hava durumunun mevsim normallerinde devam ettiği dönemlerde verim artmaktaydı. 1847'de yağmurun ve karın yeterli olmasında dolayı bütün Anadolu'da verimli bir yıl olacağı ilan edilmekteydi¹⁰¹³.

Tanzimat döneminde zirai gelişme politikalarını oluşturacak ve uygulayacak zirai bir bürokrasi kuruldu. Bu kadroların uyguladığı zirai gelişme politikasının temel hedefi üretimi arttırmak ve çeşitlendirmek, dış talebe yönelik zirai ürünlerin üretimi teşvik edilerek dış ticaret dengesinin sağlanması, yerli sanayi tesislerine gerekli olan hammaddelerini yurtiçi üretimle karşılanması ve zirai araç ve yöntemlerin modernleşmesiydi. Bu amaçlara yönelik ekonomik gelişmeyi engelleyen nedenler tespit edilerek çözülmeye çalışılmış, teşvik edici ve düzenleyici politika tedbirleri uygulamaya konarak zirai eğitimle tarım yöntemleri modernleştirilmeye çalışıldı¹⁰¹⁴.

19. yüzyılda izlenen politikalar tarım üretimini önemli ölçüde artırmıştı. Osmanlı Devleti'nin ve ilgili yabancıların özendirme çabaları, bu artışı önemli ölçüde belirledi¹⁰¹⁵. Artan üretimde tarımın ticarileşmesi etkendi. Çünkü tarımsal

---

¹⁰¹¹Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s.XXXIV.

¹⁰¹²BOA, HAT 461/22622/B-2, 28 Ramazan 1247 [1 Mart 1832]; BOA, HAT 461/22622-C, 29 Zilhicce 1247 [30 Mayıs 1832]

¹⁰¹³Takvim-i Vekayi, Defa 334, 28. Cemaziyelevvel 1263 [14 Mart 1847]

¹⁰¹⁴Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.45.

¹⁰¹⁵Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", s.1556.

üretimde genel bir artış değil, pazar için üretilen ticari ürünlerde önemli bir artış sözkonusuydu¹⁰¹⁶.

Tanzimat yönetimi zirai gelişmeyi yürütecek kadroları oluşturarak işe başladı. İlk olarak tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesiyle görevli Hariciye Nezareti'ne bağlı “Ziraat ve Sanayi Meclisi” (1838) kuruldu. Daha sonra adı “Meclis-i Umur Nafiâ” olarak değiştirildi. 1839’da yine aynı amaçla bu kez müstakil bir Ticaret Nezareti kuruldu ve söz konusu kuruluş buraya bağlandı. Zirai bürokrasinin yaratılması açısından en önemli gelişme kuşkusuz zirai üretimin artırılması, dış ticaret dengesinin sağlanması, halkın gelir ve refah düzeyinin yüksetilmesine yönelik araştırmalar yaparak bu doğrultuda öneriler sunan Ziraat Meclisleri'nin kurulmasıydı¹⁰¹⁷. Bunun tamamlayıcısı olarak Ziraat Meclisince önerilen Ziraat Müdürlükleri kuruldu. Her eyalet ve sancakta ziraat müdürleri görevlendirildi. Ayrıca her kaza, nahiye ve büyücek köylerde müdürler tarafından “müdür vekili” adıyla, yerli ahaliden bir kişi tayin edilecekti. Bu müdür ve vekiller ücretsiz çalışacaktı Ziraat müdür vekilleri buldukları kazada, ziraat yöntemleri, zanaat ve ticaretin gelişmesiyle ilgili sorunları yeniden saptayıp bunların çözümü için başvurmak ve yardıma ihtiyacı olanları saptamakla görevliydi¹⁰¹⁸. Daha sonra ise

---

¹⁰¹⁶Tosun Arıcanlı, “19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Haz. Çaylar Keyder-Faruk Tabak), TVYY, İstanbul, 1998, s.132.

¹⁰¹⁷Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, s.45-46; *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s.76; Tevfik Güran, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Tarım Politikası”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalçık), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 481; Bekir Koç, “Osmanlı Devleti’inde Islahane ve Sanayi Mekteplerinin...”, s.207.

¹⁰¹⁸*Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s. 83.

Meclis-i Meabir oluşturuldu. Bir süre sonra bu meclis içinde üç kişilik bir Ziraat Fırkası kuruldu. Bu kuruluşta ticareti geliştirmeye yönelik çalışacaktı. Bir sonraki adımda ise yerel düzeyde yapılacak ekonomik gelişmelerle ilgili çalışmaları düzenlemekle görevli Şura-ı Devlet'in içinde Nafia Dairesi yapılandırıldı. Bu kurulun görevi zirai gelişmelerle ilgili konuların ve bu alanda verilecek imtiyazların görüşülerek karara bağlanmasıydı¹⁰¹⁹.

Tanzimat döneminde devlet, yol yapımı, yeni toprakların tarıma açılması, özel mülkiyetin geliştirilmesi ve bir takım vergi muafiyetleriyle tarımsal gelişmeyi sağlamaya çalıştı. Bunun yanısıra bölgelerde hangi ürünlerin yetiştirilmesi gerektiğine karar vererek belirlenen ürünün ekilmesini yönelik özendirici politikalar geliştirilmekteydi. Nitekim 1860'da Adana'da pamuk, Rumeli'de dut ağaçları yetiştirilmesi için halk teşvik edilmekteydi¹⁰²⁰.

Tarımsal gelişmeyi belirleyen diğer etken de kuşkusuz çevreselleşmedir. Çevreselleşme, üretim ilişkilerini belirleyecek nitelikte değildi¹⁰²¹.

Tarımsal gelişmeyi artırıcı tüm bu girişimlere rağmen 19. yüzyıl Osmanlı çiftçisinin finans sorunu gibi önemli bir sorunu bulunmaktaydı. Çeşitli nedenlerden paraya ihtiyacı olan çiftçi murabahacı, tefeci tüccar veya mültezimlerden yüksek

---

¹⁰¹⁹*Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s.204; Tefik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, s.47;Tefik Güran, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Tarım Politikası”, s.482.

¹⁰²⁰BOA, A.MKT.UM 487/55.

¹⁰²¹Donald Quataert, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme”, s.1556

faizle borç alıyorlardı. Bu faiz %20-40 arası değişmekle birlikte, %200 kadar çıkabilmekteydi¹⁰²².

Merkez bunun önüne geçebilmek amacıyla ziraat müdür ve vekillerine yazı göndermekteydi. Nitekim 1844’de halkın tefeciden kurtulması ve borçlanıp malının mülkünün satılmasına engel olunması için ziraat müdür ve vekillerine yazı gönderildiği görülmektedir¹⁰²³. Merkezin aldığı önlemler bununla sınırlı değildi. Çiftçilere kredi sağlamak amacıyla “*Nafia Hazinesi*” kuruldu¹⁰²⁴. Ancak alınan bu önlemlere rağmen çiftçinin yüksek faizle borç almaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Takvim-i Vekayi’de yer alan haberde 1852’de Anadolu ve Rumeli’de murabahacı, çiftçiye faizle akçe verdikleri ve bunun geçmiş faizleriyle istediklerini ve bu durumun engellenmesi istenmekteydi¹⁰²⁵. Faiz oranlarına belirli sınırlamalar getirildi. Faizin en yüksek oranı %8’i geçmemesi kararı alındı. Ancak bu kuralın uygulanamadığı anlaşılmaktadır¹⁰²⁶. Her ne kadar çiftçi tefeciden muzdarip olsa da onlarsız da ziraat yapamaz. Nitekim Adana’da da çiftçi finans sorununu Avrupalı tüccarlardan aldığı borçla çözmeye çalışmaktaydı. Ancak çiftçi aldığı borcu ödeyemez doğal olarak Avrupalı tüccarlar yeni borç vermek istememekteydi. Bu durum çiftçiyi zor duruma sokmaktaydı. Buna benzer bir durum arşiv kaydında rastladığımız belgede şu şekilde gelişmekteydi: Çiftçi sorunun çözülmesi için yerel otoritelere müracaat etti. Bunun üzerine yerli ve Avrupalı tüccarlarla hükümet

---

¹⁰²²Tevfik Güran, “Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Kredi Politikasının Gelişmesi 1840-1910”, *Uluslar arası Mithat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar*, (Edirne, 1984), Ankara, 1986, s.100.

¹⁰²³Takvim-i Vekayi ,Defa 274.

¹⁰²⁴Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, s.46.

¹⁰²⁵Takvim-i Vekayi, Defa 468.

¹⁰²⁶Takvim-i Vekayi, Defa 478.

konağında görüşmeler yapıldı. Bu görüşmeler sonucunda borcun %12 faizle verilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca çiftçinin ticaret mahkemesince onaylanan bir senet beyan etmesi ve senedin mahkeme siciline kayd edilmesi kararı alındı. Bu güvence üzerine tüccar yeniden borç verdi. Ancak borç ödeme zamanı olan hasat sonunda yerel otorite anlaşmayı fesh ettiğini ilan etti. Bu durumdan yararlanan çiftçi de borcunu ödemeyi kabul etmedi. Avrupalı tüccarlar da beş kişinin verdiği toplam 3.034.000 kuruş borçlarını tahsil etmenin yollarını aradı ve çözümü konsolluğa müracatta buldu. Konsolosluk o dönemde Adana Halep'e bağlı olduğu için Halep Valisine durumu bildirdi. Tüccarların borçları yerel hükümetçe talep edildiğini belirtti. Borçların nasıl ödenmesi gerektiği noktasına çözüm getirdi. Şöyleki bir çok çiftçi borçlu durumunda bulunduğu için bunların hapisle cezalandırması uygun olmazdı. Bu nedenle borçların emlak ve hanelerinin hükümetçe satılarak tahsil edilmesi önerildi¹⁰²⁷. Arşiv kaydından Adana'da çiftçinin borcu sonraki yıllarda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1870'de çiftçilerin "çeşitli kimseler" olarak tanımlanan kişilere olan borçları görüşülmekteydi. Burada borcun faizinin %1'den fazla olması ve alınan senetlere geçmiş borçlara uygulanan faiz olduğu ispat edilmesi halinde 1282 [1865] senesi düzenlemesine göre hareket edilmesi gerektiği belirtilmekteydi. Buna göre faizin belirlenen rakam oranında uygulanıp uygulanmadığı tespit edilmeliydi. Belirlenen miktarda uygulanan faiz bununda taksitle tahsil edilmesi gerekmekteydi. Eğer geçmiş borçları nizamnameden önce ise derece derece ödenmesi, borçlar "murabaha nizamından" sonra ise bu kez herhangi bir öncelik sözkonusu değildi. Borçlarından bir miktarını ödemediği yeni bir borç

---

¹⁰²⁷BOA, HR.TO 202/11, 22 Ekim 1866.

verilmezdi. Ancak bu durum çiftçiyi zor duruma düşürmekteydi. Finans kaynağı yetersiz olan çiftçi ekimini yapamaz duruma geldi¹⁰²⁸.

Devletin özel kredi piyasasına müdahalesi başarısız olması üzerine daha önce de belirtildiği gibi 1863’de Memleket Sandıkları kuruldu¹⁰²⁹. Yukarıda değindiğimiz gibi çiftçinin üretmek için paraya ihtiyaç duyması faizle para almasını kaçınılmaz kıldı, borca uygulanan faizlerin borçların ödenmesini zorlaştırması, borç ödemediği yeni borç edinmeye çalışması ve yapılan düzenlemelerin bir türlü sorunları çözülmemesi üzerine tüm Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi Adana’da da yaşanan bu durumun engellenmesi için Memleket Sandıklarının kurulması kararlaştırıldı¹⁰³⁰. Nitekim 1287 [1870-1871] Adana Vilayet salnamesinde de memleket sandığı yer almaktadır. Söz konusu sandığın geliri 700.000 kuruştur¹⁰³¹.

Tüm finans engellerine rağmen Adana’da tarım tüm çağlarda önemli bir yere sahipti. Adana’da tarım özellikle İbrahim Paşa’nın döneminde gelişti. İbrahim Paşa modern tarımcılığın temellerini attı. Bu dönemde Kıbrıs’tan ve Mısır’dan pamuk tohumu getirildi. Buğday ve arpada ürün verimini artırmak için ekim tekniğinde yenilikler yapıldı. Pamuk ekimine usta zenciler getirildi. Kalın arpa ekimine son verip, Mısır’dan getirttiği “Duvrak” arpası ekimine ön ayak oldu¹⁰³². Tarsus içinden geçen Berdan çayı, Seyhan ve Ceyhan nehri kıyısındaki bataklıkları kurutarak tarım

---

¹⁰²⁸BOA, ŞD. DH 2114/7, 29 Şevval 1286 [1 Şubat 1870]

¹⁰²⁹Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin*, s.339; Tefik Güran, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Kredi Politikasının...”, s.116.

¹⁰³⁰BOA, ŞD. DH 2114/7, 29 Şevval 1286 [1 Şubat 1870]

¹⁰³¹1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.101.

¹⁰³²Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına...*, s.218-219; Meltem Toksöz, *The Çukurova; From Nomadic Life ...*, s.54; Yurt Ansiklopesi, c.1, s.32.

arazileri elde etme çalışmalarını başlattı Ayrıca İbrahim Paşa döneminde aşiretlere haber göndererek saban yapmalarını istendi¹⁰³³.

Söz konusu dönemde tarım işçilerinin verimliliğini artırmak için etkin önlemler alındı. İşçi işveren ilişkileri düzenlendi. İşverenlerin işçilere kaç öğün yemek verecekleri belirlendi. İşçilerin çalışma ve dinlenme saatleri ayarlandı. O yıllara kadar 6 gün çalışan işçiler 5,5 gün çalışmaya başladılar. Ayrıca günlük dinlenme süreleri çoğaltıldı. Yemek ve dinlenme molalalarına bir yenisini daha eklendi. Halk buna İbrahim Paşa soluğu adını verdi¹⁰³⁴. Elimizdeki arşiv kayıtlarında Adana'da geri dönüşümlü ödeneğe ilk kez İbrahim Paşa döneminde rastlıyoruz. İbrahim Paşa tarımı geliştirmek için halka “*sermaye akçesi*” oluşturdu¹⁰³⁵. Bu sermaye akçesinin hangi koşullarla verildiğini tespit edemedik. Ancak tarımı geliştirmek için verilen akçenin tamamının bu yönde kullanılması gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim arşiv kaydında akçeyi alanlardan bazıları akçeyi boşa harcamalarından bazılarının ise ticarete atılmalarından şikayet edilmekteydi. Bu nedenle de 1843'de “sermaye akçesinin” artık verilmeyerek geçmiş bakiyeleriyle birlikte tahsil edilmesi gündeme geldi¹⁰³⁶.

İbrahim Paşa döneminde başlayan tarım alanındaki gelişmeler Tanzimat döneminde de devam etti. Merkezden gönderilen yazılarda Adana'da tarımın geliştirilmesine yönelik çalışmalara özen gösterilmesi istenmekteydi¹⁰³⁷. Bu

---

¹⁰³³Menemencioğlu Ahmet Bey, *a.g.e.*, s.XXXIX.

¹⁰³⁴Meltem Toksöz, *The Çukurova; From Nomadic Life...*, s.55-56; Yurt Ansiklopesi, c.1, s.32.

¹⁰³⁵BOA, İ.MVL 49/931, 25 Safer 1259 [27 Mart 1843]

¹⁰³⁶BOA, İ.MVL, 49/931, 25 Safer 1259 [27 Mart 1843]

¹⁰³⁷BOA, A.MKT.MVL 57/46, 23 Zilhicce 1268 [8 Ekim 1852]

politikalar doğrultusunda da Adana'da tarımın geliştirilmesine yönelik sekiz maddelik layiha hazırlandı. Bu layihada kullanılan sabanın özellikleri, ürünlerin türleri nasıl ekilmesi ve toplanması gerektiği açıklanmaktaydı¹⁰³⁸. Söz konusu layiha ticaret nazırının görüşü alındıktan sonra Meclis-i Vala'da görüşülerek padişaha sunuldu. Padişah da lahiyada önerilenlerin yolunda olduğunu belirterek kabul etti¹⁰³⁹.

Söz konusu layihaya göre Adana'da kullanılan saban enli ve yassıydı. Bu özellikteki bir saban toprağı gereğı gibi işleyemediğı gibi toprak sürümünde kullanılan öküzü çok yormaktaydı. Bölgede kullanılan saban toprağı iyi karıştırmadığı için yaban otlarını kökten temizleyemiyordu. Doğal olarak çiftçi tarlasındaki otları temizletmek için ayrıca işçi tutmak zorunda kalmaktaydı. Bu nedenle de çiftçi kazandığının yarısını otları temizletmek için harcamaktaydı. Ortası yüksek ve ensiz bir saban kullanılması halinde tüm bu sorunlar ortadan kalkacaktı (1. Bend)

Bunun dışında çiftçi tohumu yanlış yöntemlerle ekmekteydi. Nitekim çiftçi tohumu oldukça sık ekmekte bu da ürünün birbirini boğmasına neden olmaktaydı. Doğal olarak ürün zayıf kalmaktaydı. Tohum ekme yönteminin yanı sıra, tohumun tarlaya ekilme zamanlaması da ayarlanamamaktaydı. Bütün bunlar daha tohumun tarladayken kuşlar, böcekler ve karıncalarca yenmesine neden olmaktaydı. Oysaki tohumun zamanında ve uygun sıklıkta ekilmesi yaban otlarını azaltacaktı. Böylece yaban otları ayrıca işçi tutulmasına gerek kalmadan tarla sahibince temizlenebilecekti.(2. Bend) Ancak bu önlemlerde tohum ekiminde alışkanlıkların tamamen değişmesini sağlamadı. Daha sonraki dönemlerde de halkın tohumu doğru

---

¹⁰³⁸BOA, İ.MVL 238/8471 27 Şaban 1268[16 Haziran 1852]

¹⁰³⁹BOA, A.MKT. MVL 54/15, 19 N 1268 [7 Temmuz 1852]

ekmesi yönünde uyarıldığı görülmektedir. Nitekim benzer bir uyarıya 1873’de pamuk tohumunun ekimine yönelikti¹⁰⁴⁰. Söz konusu layihanın diğer maddeleri buğday, pamuk, susam, zeytin, dut ve üzüm yetiştiriciliğiyle alakalıydı. İlgili bölümlerde aktarılacaktır.

Tarımı halkın bilinçsizliğinin yanı sıra kimi dönemlerde yaşanan sel olayları da etkilemekteydi. Nitekim Adana’da 1868’de Seyhan Nehri taşmış ve nehrin zarar verdiği bölgelerde çalışanlar ödüllendirilmişti¹⁰⁴¹. 1874’de üç ay boyunca aralıksız yağın yağmur ve dağlardaki karların erimesiyle Adana’da akan Seyhan Nehri taşmış ve çevresinde bulunan araziye zarar vermişti¹⁰⁴².

Tarımı etkileyen diğer bir etkende işgücü idi. 19. yüzyılda Osmanlı’da emek kıt ekilebilecek alanın bol olması¹⁰⁴³ işgücü açığını gündeme getirmekteydi. Kentlerde belirli sayıda vasıfsız işgücü fazlası vardı ancak genel olarak ücretli işgücü özellikle de vasıflı ücretli işgücü açığı söz konusuydu¹⁰⁴⁴. Osmanlı genelinde olduğu gibi işgücü¹⁰⁴⁵ açığı Adana’da da görülmekteydi. İşgücü açığını bazı dönemlerde yaşanan salgın hastalıklar daha da arttırmaktaydı. Daha öncede belirtildiği gibi

---

¹⁰⁴⁰ Seyhan Gazetesi, 21 Şubat 1288 [5 Mart 1873], s.1.

¹⁰⁴¹Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra , İstanbul, 2010, s.113.

¹⁰⁴² Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık Olayları*, s. 114.

¹⁰⁴³Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi...*, s.215; Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi*, Epos, Ankara, 2010, s.54.

¹⁰⁴⁴Ubucini, M.A., *Türkiye 1850*, Cilt 2, Tercüman 1001 Temel Eser, No:64, İstanbul, s. 342; Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi*, s.54.

¹⁰⁴⁵Bkz. Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, Kitap Yayınevi, 2005, İstanbul, s.143–144.

1826'da yaşanan veba salgını¹⁰⁴⁶ nedeniyle halkın çoğunluğunun ölmesi zaten yetersiz olan işgücünü tamamen yok etti. O yıllarda oldukça verimli olan pamuk ve hububat hasatını yapabilecek iş gücü olmadığından ürünler telef oldu¹⁰⁴⁷. Adana için genel bir sorun olan işgücü açığını, İbrahim Paşa Suriye'den sıcağa dayanıklı Arap çiftçiler getirerek giderdi¹⁰⁴⁸. Daha sonraki dönemlerde de devam eden iş gücü açığı günümüzde de olduğu gibi doğudan özellikle de Diyarbakır ve Harput taraflarından gelen mevsimlik işçilerle aşılmaktaydı¹⁰⁴⁹. Ancak 1850'lerin sonlarına doğru bu yörelerden gelen mevsimlik işçi sayısında azalma oldu. Bu dönemde ise iş gücü açığı Konya Eyaleti'ne bağlı İçel ve Aliye sancaklarında bulunan aşiretlerden sağlandı¹⁰⁵⁰. Langlois'de mevsimlik işçilere değinmişti. Langlois işçilerin hangi bölgelerden geldikleri yönünde bilgi yer almasa da işçilerin çalışma koşullarına ilişkin bilgi edinilebilmektedir. Buna göre işçilere yemekle beraber sekiz kuruş ücret verilmekteydi¹⁰⁵¹. 1860'larda ise pazar için üretime başlanması pamuk üretimini artırmasını sağlamıştı. Ancak emek kıtlığı devam etmekteydi. Büyük toprak sahipleri ve tarımsal üretimden vergi gelirlerini arttırmak isteyen merkezi devlet yörede göçebe aşiretleri yerleştirerek ve mevsimlik işçi akımını destekleyerek sorunu

---

¹⁰⁴⁶BOA, HAT 461/2261-C; 451/22621-D;BOA, HAT 670/32766, 29 Zilhicce 1242 [24 Temmuz 1827.];Menemencioğlu Ahmed Bey, a.g.e., s.26.

¹⁰⁴⁷Ayniyat, Anadolu 14, s.52;57; BOA, HAT 670/32766, 29 Zilhicce 1242 [24 Temmuz 1827]

¹⁰⁴⁸Meltem Toksöz, *The Çukurova; From Nomadic Life...*, s.55;Yurt Ansiklopesi, c.1, s.29

¹⁰⁴⁹BOA, A.MKT. MHM 328/84, 12 Zilkade 1281 [17 Haziran 1864]; BOA, MVL 585/58, 29 Şevval 1275 [1 Haziran 1859]

¹⁰⁵⁰BOA, MVL 585/58, 29 Şevval 1275 [1 Haziran 1859]; BOA, A.MKT. UM 379/19, 20 Rebiülahir 1276 [16 Kasım 1859]

¹⁰⁵¹Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına ...*, s.219; Sema Yavuz-Özlem Özmen, "Gezginlerin Yüzyılım Ötesinden Gelen Sesi", s.299.

çözmeye çalıştı. Nitekim bölgeye 19. yüzyılın sonunda 50-70 bin¹⁰⁵² mevsimlik işçi gelmişti. Davis, bu işçilerin 20.000'nin Arap olduğunu ve bunların da Traplus, Antakya, Maraş, Antep, Harput ve Diyarbakır'dan geldiğini, 30.000-40.000'nin de Kürt olduğunu belirtmektedir¹⁰⁵³. 20. yüzyılda da bölgeye her yıl 100 bine yakın Harput, Bitlis ve Musul gibi yörelerden mevsimlik işçi gelmekteydi¹⁰⁵⁴. Diğer yandan verimli topraklara sahip özelde Adana genelde ise Çukurova'da tarımda ücretli işçi çalıştırma gerekliliği büyük kapitalist işletmelerin bölgede yaygınlaşmasına neden oldu¹⁰⁵⁵.

4.2.1.1.Tarım Ürünleri

Adana iklimi ve diğer doğal şartları itibarıyla tarıma oldukça elverişli olması her türlü hububat, meyve ve sebze yetiştirmeyi olanaklı kılmaktaydı. Ancak genel olarak Adana'da tarım tahıla dayalıydı. Ayrıca bölgede yerli, Mısır ve Amerikan olmak üzere üç çeşit pamuk üretilmekteydi¹⁰⁵⁶. Bunların yanı sıra nohut, mercimek, fasulye, şeker kamışı, tütün, soğan, sarımsak, salatalık, karpuz, kavun, acur, çok çeşitli kabak, pırasa, enginar, Kıbrıs baklası, şalgam, pancar, ala bamyası, patlıcan, domates, turp, havuç, marul, kereviz, elam, armut, şeftali, ayva, nar, erik,

---

¹⁰⁵²Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı (1876-1908)*, (Çev. Nilay Özak Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s.; E.J Davis, *Life in Asiatic Turkey...*, s.172.

¹⁰⁵³E.J Davis, *Life in Asiatic Turkey ...*, s.172.

¹⁰⁵⁴Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi...*, s.220; Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, (Ed. Ali Berktaş), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s. 15-16; Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı...*, s.148.

¹⁰⁵⁵Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi...*, s.215.

¹⁰⁵⁶1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.112.

incir, ekşi ve tatlı limon, portakal, turunç, ağaç kavunu, yeni dünya yetiştirilmekteydi¹⁰⁵⁷

Seyhan Nehri üzerine inşa edilmiş olan su dolabı ile Adana’da sulu tarımın yapılmasına yönelik faaliyetler başlamıştı¹⁰⁵⁸. Nitekim Seyhan Nehri üzerinde yer alan dolaplar (Dolab-ı Kebîr ve Dolab-ı Sağîr-i Mollacık) sayesinde nehirden çekilen su, su kanalları vasıtasıyla şehirdeki hamam, cami ve çeşmelere dağıtılmaktaydı. Yine şehirde bulunan bağ ve bahçelere de su, bu dolaplarla çekilmekte, arklarla da şehrin çeşitli yerlerine dağıtılmakta ve arklardan küçük dolaplarla çekilen su ile bağ ve bahçeler sulanmaktaydı¹⁰⁵⁹.

4.2.1.1.1. Pamuk

Çukurova’da dolayısıyla Adana’da pamuk ekimi çok eskilere gitmektedir. Quataert da tarih boyunca pamuk üretmiş önemli merkezler arasında Adana’yı da vermektedir¹⁰⁶⁰. 1271’de bölgeye gelen Marco Polo, pamuk ekiminin çok yaygın olduğunu gözlemlekti¹⁰⁶¹. 1572’de 342.440 dekarlık alanda ekim yapabilmekte bunun %19’nu pamuk oluşturmaktadır¹⁰⁶². Ancak bu dönemde pamuk ekimi yerel ihtiyaçları karşılamaya yönelikti.

---

¹⁰⁵⁷1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.113.

¹⁰⁵⁸Tahir Ögüt, “19. Yüzyılda Halep Vilayetinde Mahalli Meclisler”, s.360.

¹⁰⁵⁹Yılmaz Kurt-..., *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV*, s. 1-3, Tıpkıbasım, vrk. 2/b-3/a-b.

¹⁰⁶⁰Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.51.

¹⁰⁶¹Ahmet Ünal-..., *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi’ne Kadar Kilikya’da...*, s.50.

¹⁰⁶²Mustafa Soysal, “Onaltıncı Yüzyılda Adana İlinin...”, s.178.

18. yüzyılda devletin gelirlerinin masrafları karşılayamaz hale gelmesi, yeni gelir kaynakları aranmasına neden olmuş, bu anlamda pamuk resmi, pazar yerleri ve iskelelerde mukataa eminleri marifetiyle ve satan tarafından tahsil edilmekteydi. Yabancı tüccarlar ancak eminin vereceği tezkere ile satın alabilirdi. Tezkere olmadıkça iskelelerden gemilere yükleme yapılamazdı. Diğer taraftan muta eminleri Arabistan taraflarıyla gereği gibi ilgilenememekteydi. En önemli pamuk istihsal merkezi olan Adana'dan da bir akçe vergi alınamıyordu. İskenderun ve Lazkiye iskeleleri hasılatı ise Halep'teki bazı mukataa mutasarrafları tarafından ilhak edilmiş durumdaydı. Bu durum pamuktan elde edilecek geliri düşürmekteydi¹⁰⁶³.

2 Nisan 1793'de "Penbe Resmi Nizamı" yayınlandı. Pamuk resmi mukataasına hazinece el konuldu. Daha önce İstanbul ve Tevabi Penbe Resmi Mukataası olan ismi Memalik-i Mahruse Pamuk Resmi Mukataası olarak değiştirildi. Böylece daha önce vergi alınamayan Halep, Lazkiye, İskenderun ve Adana gibi önemli pamuk üretim merkezlerinden de vergi alınmaya başlandı¹⁰⁶⁴.

Arşiv kaydından 19. yüzyılın ilk yarısında da Adana'dan pamuktan vergi alınmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1825'de Adana'da 16000 kuruş bedel ile Memiş Paşa'ya iltizama verildi¹⁰⁶⁵. 18. yüzyılda yeni gelir kaynakları yaratmak amacıyla vergiye tabi tutulan pamuk, 19. yüzyılın ikinci yarısında değişen konjoktürel yapıya paralel olarak üretimin yaygınlaştırılması amacıyla bir takım vergilerden muaf tutuldu.

---

¹⁰⁶³Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadi Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2004, s. 76.

¹⁰⁶⁴Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi...*, s. 187.

¹⁰⁶⁵BOA, Cevdet Darphane 2247, 8 Rabiülahir 1241 [16 Ağustos 1825]

19. yüzyılda değişen koşullar gereği öncelikle pamuk ekimini kaliteli verimli hale getirmek için çeşitli çalışmalar yapıldı. İlk olarak pamuk ekiminin nerelerde ve nasıl yetiştirildiğine, çeşitlerin, tohumlarının fidanlarının nasıl olduğuna dair ayrıntılı nizamnameler hazırlandı¹⁰⁶⁶. Tanzimat döneminde zirai kurumlaşma çerçevesinde zirai eğitim ve uygulama kurumları oluşturuldu. İstanbul’da kurulması düşünülen basma fabrikasının ihtiyaç duyduğu kaliteli ham pamuğu yurt içi üretimle karşılanabilmesi için yerli pamuk cinsleri ıslah edilmeliydi. Bu da kurulacak bir okulla sağlanmalıydı. Özellikle pamuk ekimi yapılan bölgelerden getirilecek öğrenciler, tabiat bilimleri ve zirai uygulama alanında eğitilecekti. Bu amaçla İstanbul’da “Ziraat Talimhanesi” oluşturuldu¹⁰⁶⁷. Nitekim Adana’nın içinde bulunduğu birkaç bölgeye gönderilen yazılarla okulun kuruluşu ve amacı belirtilmekteydi. Sözkonusu yazıda İstanbul’da bulunan “Ziraat Talimhanesi”nde pamuk yetişen sancaklardan bir iki kişinin pamuk yetiştiriciliği üzerine eğitileceği belirtilmekteydi. Kurs sonunda uygulamaların gerçekleştirilmesi için kursiyerlere pamuk tohumu da verildi. Yetiştirilen pamukların satılmaması bunların fabrika-yı hümayun için fiyat-ı münasebe ile mubayaa olunmak üzere numunesi ile birlikte gönderilmesi istenmekteydi. Pamuk ekimini yapmak isteyenlere her türlü kolaylıkta sağlanmaktaydı. Tarla, hayvan ve malzeme gibi her çeşit ihtiyaç karşılanmaktaydı. Masraflar ise mal sandığından giderilmekteydi. Tohumun ziyan edilmemesi üzerinde

---

¹⁰⁶⁶BOA, HR.SYS 1889/37.

¹⁰⁶⁷Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, s.47; Tevfik Güran, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Tarım Politikası”, s.483; Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarımı...*,s.97.

özellikle durulmaktaydı. Pamuk ekimi yapanlar kontrol altında tutulması istenmekteydi¹⁰⁶⁸.

Pamuk üretimini fabrika-ı hümayun için teşvik eden devlet, artık dış pazarı ele almalıydı. Çünkü Amerikan iç savaşında pamuk alımında darboğaza giren İngiltere yeni ekim alanları aramaya başladı¹⁰⁶⁹. Yeni ekim bölgesi olarak da Mısır ve Çukurova'ya el attı. İngiltere pamuk ihtiyacını karşılamak için “Manchester Cotton Supply Association” kurduğu şirketle özel bir politika izledi¹⁰⁷⁰. İngilizler Osmanlı hükümeti nezdinde birçok girişimde bulundular. Başta basın aracılığıyla pamuk üretiminin kârlılığı üzerine makaleler yayınlandı.

Osmanlı Devleti'nde üretilen pamuk miktarının arttırmak için bir takım düzenlemeler gerekmekteydi. Bu nedenle de üç maddeden oluşan bir mazbata hazırlandı¹⁰⁷¹. Buna göre şimdiye kadar aşar dönüm üzerinden hesaplanarak vergiye dönüştürülmesi gerekmekteydi. Bunun içinde vergi oranı arazinin verimliliğine göre belirlenmeliydi. Arazinin verimliliğinin ve dolayısıyla da verginin belirlenmesi içinde her bir kazada bir komisyon oluşturulacaktı. Komisyon her kazanın meclis azalarından (içlerinden biri reis olarak tayin olunmak şartıyla) üçer kişi ve mal müdürü veya vekilinden oluşturulacaktı.

Komisyonlar kaza dahilinde pamuk ziraatine uygun olan arazilerin keşfini yapıp arazileri “en ziyade mahsuldar”, “en az mahsuldar” ve “derece-i vasatta” olmak üzere üç sınıfa ayırarak sonraki altı sene zarfında orta halde olarak aynen ve nakden alınan hasılat deftere kayd edeceklerdi. Ancak en iyi arazi ile en kötü

---

¹⁰⁶⁸ BOA, A.MKT. MHM 1/3, 25 Muharrem 1264 [2 Ocak 1848]

¹⁰⁶⁹ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s.120.

¹⁰⁷⁰ Yurt Ansiklopedisi, c.1, s.32.

¹⁰⁷¹ BOA, İ.MVL 462/20815, 19 Şaban 1278 [9 Şubat 1862]

arazinin hasılatları arasında fark fazla olursa derece-i vasatta bir sınıf yerine iki sınıf oluşturulacaktı. Komisyonların her biri bölgelerinde olan araziye söz konusu sınıflara göre ayırdıktan sonra oluşturdukları defteri kaza müdürüne kaza müdürü de vali aracılığıyla merkeze gönderecekti. Defterlere her nahiye arazisinin kaç sınıfta olacağı ve her sınıfın vergi miktarı belirlenecek ve söz konusu miktarlar 10 yıl geçerli olacaktı. Dönüm üzerinden vergi ödemek isteyenler de hazirana kadar kaza müdürüne pamuk üretilen tarlanın kaç dönüm olduğunun bildirilmesi gerekecekti. Kaza müdürü de komisyonuna bildirecek ve komisyonda arazinin ait olduğu sınıfı belirleyerek Temmuz'a kadar raporu müdüre sunacaktı.

Pamuk ziraatı yapılan arazi herhangi bir sınıfa sokulmuşsa iptal edilmezdi. Ancak alt bir sınıfa konulacak nitelikte ise çıkarılabilecekti. Bu da ancak 10 sene zarfında olacaktı. Ancak arazi vergisinin kendi faydasına olduğu anlaşıldığında dönüm üzerinden alınan vergiden kifayet etme yetkisini muhafaza edecekti. (1 m)

Pamuk ziraatı için açılan ham toprak beş sene vergiden muaf tutulacaktı (2m)

Ziraat aletleri ve pamuk tanelerini silktiricek makineler resm-i gümrükten muaf tutulacaktı.(6 m)

Pamuk yetiştirilen kazalarda yolların ıslahı, yeni yollar oluşturulması ve pamuk ziraatine özgü alet ve makinelerin sağlanması, âla tohum dağıtılacaktı. (5m, 7m, 8m, 9m)

Yine 1864'de yayınlanan talimatname ile bölge tarımını geliştirmeyi idare etmek üzere memurlar seçilecekti. Aslında talimatnamede esas olan ihracat ürünlerinin özellik de pamuğun teşvik edilmesiydi¹⁰⁷².

---

¹⁰⁷²Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı...*, s.91.

Devlet, yabancıların etkisiyle pamuk ekimini özendirmeyi resmi bir politika haline getirdi. Bu politaka da özellikle Amerikan pamuğunun ekilmesine yönelik olması dikkat çekiciydi. Nitekim politikalar, gümrük muafiyetlerinin yada üreticiye yönelik maddi kazançların yanında madalya ödülünü de içermekteydi¹⁰⁷³. Amerika iç savaşının bitmesinden sonra pamuk talebinin azalacağı da bilinmekteydi. Ancak Amerika pamuğu verimliydi¹⁰⁷⁴. Ayrıca söz konusu pamuk işleminden sonra diğer pamuklara oranlar daha beyaz ve kaliteli görünmekteydi. Bu pamuğun ekimi artırılırdığı takdirde coğrafi yakınlıktan dolayı Avrupa aynı kalitedeki pamuğu Amerika'dan değil Osmanlı'dan almayı tercih edecekti¹⁰⁷⁵. Bu nedenle de söz konusu pamuğun yetiştirilmesi için gerekli koşullar hazırlanmalıydı. Öncelikle Amerikan pamuğunun yetiştirilme koşullarının test edilmesi gerekmekteydi. Bunun için Aydın ve Adana Eyaleti pilot bölge seçildi¹⁰⁷⁶.

İkinci olarak pamuk ekimini düzen altına alacak bir yönetmelik hazırlandı. Sonraki aşama ise Amerikan pamuk tohumlarının dağıtılmasıydı. Bütün bunlar 1860'larda Adana'da pamuğun altın çağını yaşattı. Daha önce de belirttiği gibi pamuk Adana ovalarında ilk çağlardan beri ekilmekteydi. Ancak 1820'lere kadar bu ekim yöresel ihtiyaçları karşılayacak düzeydeydi. Adana'da pamuk ekimine 1830'lardan

---

¹⁰⁷³Madalya ödülünü belirleyen etken ise tohumun ne kadar ekildiği, eyalette yada sancakta ilk kez ekilip ekilmediğiydi. Bkz. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s.134; Takim-i Ticaret nr.2, 18 Ramazan 1282 [4 Şubat 1866] ; Andrew Gordon Gould, *Pashas and Brigands: Otoman Provincial Reform ...*, s.68.

¹⁰⁷⁴BOA, İ.MVL 462/20815-6, 19 Şaban 1278 [19 Şubat 1862]

¹⁰⁷⁵ Takvim-i Ticaret nr.2, 18 Ramazan 1282 [4 Şubat 1866]

¹⁰⁷⁶BOA, İ.MVL 462/20815-6, 19 Şaban 1278 [19 Şubat 1862]; Pamuk üretiminde alınan önlemler için ayrıca bkz. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s.128-129.

sonra özellikle İbrahim Paşa'da döneminde önem verildi¹⁰⁷⁷. Nitekim Adana'dan elde edilen pamuk miktarı 1830'larda 1900 balya¹⁰⁷⁸ iken 1850'lerde 50 bin balyayı buldu.

Amerikan iç savaşının yarattığı fiyat artışından yararlanma istediği pamuk ekimini özendirici ve pamuğun kalitesini artırmaya yönelik politikalar geliştirilmesini sağladı. Verimli topraklara sahip olan Adana'da bu politikaların merkezi oldu¹⁰⁷⁹. Arşiv kayıtlarında rastladığımız bir belgede pamuğun kalitesini artırmaya yönelik girişimleri bize göstermektedir. Öncelikle bölgede pamuk ekiminin nasıl yapılması gerektiği belirtilmekteydi. Buna göre çiftçi pamuk hasadının bilmediği için ürünü bir defada toplamaktaydı. Ancak pamuk fidanın özelliğinden dolayı üç dönemde toplanması gerekmekteydi. Bu dönemler arasında da 10 günlük fark olmalıydı. Ancak bu şekilde toplanırsa pamuk hasılatı artardı. Adana'da uygulanan bir defada toplama yöntemi ile ilk önce olgunlaşan kozalar toplanmayıp diğerinin olgulaşmasına beklendiğinden önce yetişen kozalar toprağa dökülmekteydi. Bu nedenle sonra yetişenlerde ufak kaldığından böyle bir defada toplamada çoğunluğu telef olmaktadır. Ayrıca önce açılan kozanın iyi ve büyük sonradan açılanların küçük olması bunların birlikte toplanması karışmasına neden olmaktadır. Buda Adana pamuğunun fiyatını diğer bölgelerdeki pamuklardan daha az olmasına neden olmaktadır. Bu nedenle de Adana pamuk hasatı üç defada

---

¹⁰⁷⁷Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri ...", s.1017; Oktay Gencer, "Penbenden Pamuğa", *Adana Köprü Başı: "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY, İstanbul, 2000, s.594; Meltem Toksöz, "Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge:19. Yüzyılda Çukurova", *Kebikeç*, S.21, s.98.

¹⁰⁷⁸Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s.52-53.

¹⁰⁷⁹Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı...*, s.140.

gerçekleştirilmeliydi¹⁰⁸⁰. [4. Bend] Bu durum Amerikan pamuğunun mahsülünün, yerli pamuk mahsüllerinden farklı olmasından kaynaklanmaktaydı. Çünkü Amerikan pamuğu hepsi birden büyümüyordu. Dolayısıyla da tek seferde değilde bir kaç kerede toplanması gerekmekteydi¹⁰⁸¹.

Devletin pamuk üretimini artırmak için yaptığı düzenlemeler kısa sürede etkisini gösterdi. Pamuğun ekimine elverişli bölgelerden bir an önce ekime başlamak için yoğun tohum talebi gelmekteydi¹⁰⁸². Bu bölgelerden biri olan Adana'dan da 1862'de pamuk tohumu istenmekteydi. Ticaret Nezaretine gönderilen yazıda pamuk tohumunun Amerikan yada Mısır olmasının önemli olmadığı belirtilmekteydi¹⁰⁸³. Nitekim Amerikan pamuğundan sonra Mısır pamuğu gelmekteydi. Osmanlı Devleti Amerikan tohumunun yetişmediği yerlerde Mısır pamuğunun ekilmesini belirtmekteydi¹⁰⁸⁴. Önemli olan tohumun iyi ve temiz olmasıydı. Görüldüğü gibi Amerikan pamuğunun ekiminde pilot bölge olan Adana'da Mısır pamuğu da ekilmekteydi. Eyaletlerden gelen pamuk tohumu talebini devlet Mısır'dan getirdiği dört yüz altmış bin kıyye tohumla karşıladı. Bu tohumundan 20000 kıyyesi Adana'ya gönderildi¹⁰⁸⁵. Kimi belgelerden getirilen pamuk tohumun kaç mal olduğu da tespit edilebilmektedir. Örneğin 1865'de Londra'dan getirilen pamuk tohumu 28295

---

¹⁰⁸⁰BOA, İ.MVL 462.20815.19 Şaban 1278 [9 Şubat 1862]

¹⁰⁸¹Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı... s.241.*

¹⁰⁸²BOA, A. MKT. MHM 257/97, 19 Ramazan 1279 [9 Şubat 1863]

¹⁰⁸³BOA, MVL 645/11, 4 Ramazan 1279 [23 Şubat 1863]; BOA, A. MKT. MHM 256/79, 4 Ramazan 1279 [23 Şubat 1863]

¹⁰⁸⁴Takvim-i Ticaret nr.2, 25 Ramazan 1282 [11 Şubat 1866]

¹⁰⁸⁵BOA, A. MKT. MHM 257/97, 19 Ramazan 1279 [10 Mart 1863]; BOA, MVL 645/11, 4 Ramazan 1279 [23 Şubat 1863]

kuruşa mal olmuştu¹⁰⁸⁶. 1866'da sadece Anadolu'ya 45000 kıyye Amerika pamuk tohumu gönderilmişti¹⁰⁸⁷. Devlet bu süreçte iki yılda 140 ton Amerikan tohumu dağıttı. Bunun etkisi olarak Adana yöresi başlıca pamuk tedarikçisi olarak gelişmeye başladı¹⁰⁸⁸.

Üretilen pamuğun kaliteli olması da önemliydi. Ürün kötü ise bunun nedeni araştırılarak çözümlenirdi. Nitekim 1867'de Adana'da üretilen pamuk çekirdekli ve bozuktur¹⁰⁸⁹. Bunun nedenin araştırılması ve buna neden olanların cezalandırılarak denetimin sıkıştırılması yönünde merkezden uyarı yazıları gönderildi. Araştırma da sorunun bazı açgözlü kişilerin ellerinde bulunan çekirdekli ve bozuk pamuğu iyi pamukla karıştırarak üretilen pamuk kalitesini düşürmelerinden kaynaklandığı anlaşıldı¹⁰⁹⁰. Pamuk üreticisini sıkıntıya sokan diğer bir durum da kullanılan tartı aletleriydi. Bölgede özellikle Adana'da 16. yüzyıldan bu yana halk kantarlarının varlığı bilinmektedir¹⁰⁹¹. 19. yüzyılda da ölçümde bölge kendi ölçü aletlerini kullanmaktaydı. Nitekim arşiv kayıtlarında da bu problemler dile getirilmekteydi. 1863 tarihli bir belgede anlatılan sorun şu şekilde özetlenebilir: Tüccar ve esnafın kullandıkları terazi ve ağırlıkların taş ve ağaçtan yapılmış olması batmanda 120 dirhem eksik tartılmasına neden olmaktaydı. Ölçümlerdeki farklılıkların ortadan kaldırılması için merkezden bir kaç terazi ile gerekli miktarda dirhem talep edildi. Belgeden tam olarak kaç tane terazi ve dirhem gönderildiği tespit edilemese de

---

¹⁰⁸⁶BOA, İ. MVL 562/25265, 8 Cemaziyelahir 1282 [29 Ekim 1865]

¹⁰⁸⁷Takvim-i Ticaret, nr.21, 10 Safer 1283 [24 Haziran 1866]

¹⁰⁸⁸Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı...*, s.230.

¹⁰⁸⁹BOA, MVL 1060/43, 2 Recep 1284 [30 Ekim 1867]

¹⁰⁹⁰BOA, MVL 1060/43, 13 Cemaziyelahir 1284 [12 Eylül 1867]

¹⁰⁹¹Suraya Faroqhi, *Anadolu Şehirsel Ağının Onaltıncı Yüzyıldaki Gelişimi*, s.77.

bunların 76,5 kuruşa mal olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁹². Merkezin Adana'daki ölçülere midahalesi ilk değildi şüphesiz. Arşiv kayıtlarında yer alan bilgilere göre 1851'de de Adana'ya dirhem, terazi, kantar ve kile gönderilmiş ve bunların nasıl kullanılması gerektiği yönünde halk bilgilendirilmekteydiler¹⁰⁹³. Bu dönemde sadece pamukta değil diğer ürünlerde de benzer sorunlar yaşanmaktaydı. Buğday ölçüğünde ise yabancı tüccarların kullandıkları ölçüler sorun olabilmekteydi¹⁰⁹⁴. Ölçüler konusunda Adana'da sıkıntı devam etmekteydi. Nitekim 1857 tarihli aşiv kaydında nizamname gereği İstanbul kilesi kullanılması gereken Adana'da eski kilenin kullanılmasına izin verilmesi belirtilmekteydi¹⁰⁹⁵.

Pamuk ekimini özendirici önemli kararlardan biri de şüphesiz gümrük vergisi muafiyetiydi. Söz konusu muafiyete 1862'de pamuk tohumu da eklendi¹⁰⁹⁶. Pamuk üretimin artması daha fazla gelir sağlayacağı için pamuk tohumdan alınan gümrük vergisi önemsenmedi. Gümrük muafiyetinden sonra 1867'de pamuğa zam yapıldı. Doğal olarak buda Adana pamuk üreticisinin yüzünü güldürdü¹⁰⁹⁷. Ancak bu muafiyet tüm kademeleri kapsamamaktaydı. Pamuk tohumunun ithali için gümrük alınmıyordu. Ancak tohumun Adana'ya ulaşmasından sonraki dağıtımında iç gümrük vergileri alınmıyordu. Bu durum valinin, merkezle pamuk tohumu vergisinin tüm bölgede kaldırılmasına yönelik yaptığı yazışmalar sonucunda kaldırıldı¹⁰⁹⁸.

---

¹⁰⁹²BOA, MVL 650/621, 10 Ramazan 1280 [18 Şubat 1864]

¹⁰⁹³BOA, A.AMD 40/62, 1268.

¹⁰⁹⁴ BOA, A.MKT. NZD 206/77, 29 Rebiülahir 1273 [27 Aralık 1856]

¹⁰⁹⁵BOA, A.MKT. UM 279/52, 23 Şaban 1273 [18 Nisan 1857]

¹⁰⁹⁶BOA, İ.MVL 485/21969, 15 Şevval 1279 [5 Nisan 1863]

¹⁰⁹⁷BOA, A.MKT. MHM 401/24, 08 Zilkade 1284 [2 Mart 1868]

¹⁰⁹⁸Meltem Toksöz, "Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge..", s.101.

4.2.1.1.2. Susam

19. yüzyılda da susam üretimi devam etmekteydi. Bölgede tarımın geliştirilmesine yönelik yazılarda susam ekimi de dikkate alınmaktaydı. Nitekim daha önce değindiğimiz raporda Adana'da susam ekiminin verimli hale getirilmesi için öneriler sunulmaktaydı. Buna göre susam ekilecek arazi verimli olmalı ve güzelce işlenmeliydi. Susam tarlasından otların özenle temizlenmesi gerekmekteydi. Her ne kadar bu otlar zayıf ise de susam fidanını etkilemekteydi. Otların temizlenmesi ise çiftçiye ayrıca yük getirmekteydi. Bu nedenle de susam herkesin iş gücüne göre ekmesi gereken bir üründü.

Susam sulu bir tarımdı. Tarlaların bazıları su altındaydı ve bunlar buradan sulanmalıydı. Su altında olmayanlar ise sahibince sulanmalıydı. Bu tarlaları sulamak için su yollarının yapıldığı belirtilmekteydi¹⁰⁹⁹.

4.2.1.1.3. Zeytin

Tanzimatla birlikte üretim alanında yapılan teşviklerden biri de zeytin yetiştiriciliği idi. Adana'da 1852'de hazırlanan sözkonusu layihada halkın tembellikten dolayı üretilen zeytinleri işlemediğinden yakınılmaktaydı. Eyalette zeytin yağı ve sabunun dışarıdan getirildiği belirtilmekteydi. Zeytincilikle ilgilenen halkın hal ve miktarına göre malikane suretiyle taksim olunarak birkaç yıldan bu yana her birinin ağaç öşürlerine yirmi beşten elli kuruşa kadar vergi veyahut aynen öşür uygulanırsa sabunhaneler yapılacağı açıklanmaktaydı. Ayrıca zeytin ağacının bakımının kolay olduğu üzerinde durulmuştu. Buna göre zeytin ağaçlarını aşlamak, diplerini sürmek, diplerinde fazladan biten yaramaz fidanlarının kesilmek ve yılda birkaç kez toplanmasından başka masrafı ve zahmeti yoktu. Ayrıca lahiyada zeytin

---

¹⁰⁹⁹BOA, İ.MVL 238/8471 27 Şaban 1268 [16 Haziran 1852]

ağacının yağmur suyuyla yetiştiği ve köklerinin daima yağmur sularının yolunda bulunduğu açıklanmaktaydı. Zeytin sabun üretimine yaradığından ürünün bol olması yararlı olacaktı¹¹⁰⁰. Zeytin üreticiliğini teşvik için nelerin uygulanacağı belirtilmekteydi. Buna göre zeytin ağaçları üzerinden yapılacak öşür indirimiyle halk teşvik edilmeli ve İlk kez zeytin ağacı veya yabanisi olmayanların zeytinlik yapacak olanlardan 25 sene yabanisi bulunupta aşu ile ürün alanlardan 20 sene aşar vergisi alınmayacaktı. Yabani zeytin ağacı olmayanlar ancak zeytin yetiştirmek isteyenlere başka yerlerde bulunan yabani zeytin ağaçlarının sökülerek bedava diktirilmesi gibi kolaylıklar sağlanmaktaydı¹¹⁰¹.

4.2.1.1.4. Hububat

Adana'da hububat ekimi özellikle de buğday önemliydi. Hububat ekimi her dönemde bölgede önemini korudu.

19. yüzyılın ilk yıllarında da Adana çevresi için önemli bir hububat merkeziydi. Çeşitli bölgelerde ortaya çıkan buğday hububat ihtiyacı Adana'dan karşılanmaktaydı. Ancak Adana'dan gönderilen buğdaylar bozukda çıkabilmekteydi. Nitekim 1855'de ordu için Adana'dan gönderilen buğdaylar bozuk çıktı ve müzayede ile satışı kararlaştırıldı¹¹⁰².

19. yüzyılda tarım politikalarından hububat ekimi de nasibini almıştı. Nitekim ziraatı geliştirmek için hazırlanan söz konusu 1862 tarihli lahiyada buğday üretiminin nasıl yapıldığı da anlatılmaktaydı. Buna göre bölgede zirai olunan buğday hasadı Osmanlı'da olduğu gibi gerçekleştirilmekteydi. Buğday taneleri firik olup

---

¹¹⁰⁰BOA, İ.MVL 238/8471 27 Şaban 1268 [16 Haziran 1852]

¹¹⁰¹BOA, A.MKT. MVL 54/15, 19 Ramazan 1268 [7 Temmuz 1852]; BOA, İ.MVL 238/847, 27 Şaban 1268 [16 Haziran 1852] Adana

¹¹⁰²BOA, A.MKT. NZD 153/80, 20 Şevval 1271 [6 Temmuz 1855]

kuruluk olduğu zaman biçilmeyerek kuruması için bir süre daha bekletilmekteydi. Bu nedenle buğdayın tanelerini kuş ve karıncalar yediği gibi ürünün fazla kurumasından dolayı zemine de dökülmekteydi. Buğday ve arpa firik olduktan ve yağmur kesildikten sonra artık buğday ve arpa sapı kökten rutubeti almadığından o zaman taneler dökülmeye başladığı gibi bitlenip çürümekteydi. Buğday tanesi firik olup kuruluk başladığında hem taneler dolu ve ağır kalacak hem de bu vakitte hasadı ürünün miktarını birkaç kat daha da artıracaktı¹¹⁰³. (3.Bend)

4.2.1.1.5.Şeker Kamışı

Evliya Çelebi seyahatnamesinde şeker kamışı yetiştirildiğini belirtirken¹¹⁰⁴, Gezgin William Francis, şeker kamışını yeni bir ürün olarak tanımlamaktadır. Ürünün Mısırlı İbrahim Paşa döneminde bölgede ekimine başladığını belirtmektedir¹¹⁰⁵. Meltem Toksöz de benzer doğrultuda bilgiler vermektedir¹¹⁰⁶.

Arşiv kaydından anlaşıldığı kadarıyla 1870'de Adana'ya Mısır'dan şeker kamışı tohumları getirildi. Yeni tohumlar bölgede şeker kamışı üretimi arttırdı. Bölgede şeker kamışının nasıl işleneceği bilinmemekteydi. Bunun içinde Mısır'dan bu işi bilen bir usta talep edildi. Ancak bu kez ona verilecek maaş ve ustanın bölgeye ulaşması oldukça masraflıydı. Bu nedenle de ustanın Mısır'dan gayr-i resmi yollarla (tüccarlar aracılığıyla) gelebileceği belirtildi¹¹⁰⁷.

---

¹¹⁰³BOA, İ.MVL 462.20815.19 Şaban 1278 [9 Şubat 1862]

¹¹⁰⁴Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, c.9, s.170.

¹¹⁰⁵William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor...*, s.81;85

¹¹⁰⁶Meltem Toksöz, *The Çukurova; From Nomadic Life...*, s.54.

¹¹⁰⁷Ayniyat, Adana 823, s.40; BOA, DH. MKT 1313/47, 27 Şevval 1287 [20 Ocak 1871]

4.2.1.1.6.Meyankökü

Meyan bitkisi tarlalarda kendiliğinden yetişir. Arşiv kaynaklarında “Huda-yı nabit” yani “kediliğinden yetişen” olarak nitelendirilir. Meyankökü, Osmanlı’da Aydın, Adana, Bağdat ve Basra’da yetiştirilmekteydi. Evliya Çelebi seyahatnamesinde bu bitkiden bahsetmektedir. Ancak Evliya Çelebi bitkinin sadece Balat’da yetiştiğini aktarmaktadır. Buraya da Mısır’dan gönderildiğini ve bir çok hastalığa iyi geldiğini de belirtmektedir. Ayrıca bu bitkiden nasıl ilaç yapıldığını da ayrıntılı olarak aktarmaktadır¹¹⁰⁸.

Avrupa’da pasta, şekerleme, çeşitli ilaçların yapımında ve tütün sarımında kullanılmaya başlayan meyan kökü Osmanlı halkı için hasattan sonra tarladan temizlenmesi gereken “zararlı” bir otu. Özellikle yabancı tüccarlar tohumlarından hint yağı elde edilen meyan kökünü tarlalardan toplatarak Avrupa’ya gönderilmekteydi¹¹⁰⁹. Ancak bundan sonra Osmanlı Devleti bu bitkinin ne olduğu üzerinde durmaya başladı. Nitekim 1852’de Adana’da yetiştirilen meyan kökünün ne olduğunun araştırılması için Adana valisine yazı gönderildi. Söz konusu ottan Mektep-i Tıbbiye’de incelenmesi için bir de örnek istenmekteydi¹¹¹⁰.

“Zararlı” olarak tanımlanan bitkinin, Avrupa tarafından talep edilmesi bitkinin ekiminin yaygınlaştırılmasını gündeme getirdi. Nitekim otun

---

¹¹⁰⁸Evliya Çelebi, C. 8, s.554–555; Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, s.129.

¹¹⁰⁹BOA, İ.DH 270/16869, 2 Recep 1269 [11 Nisan 1853]

¹¹¹⁰BOA, A.MKT. MHM 54/9, 28 Cemaziyevvel 1269 [9 Mart 1853];BOA, A.AMD 49/22, 19 Zilhicce 1268 [4 Ekim 1852]

farkedilmesinden bir yıl sonra Adana ve çevresinde ekimin teşvik edilmesi kararlaştırıldı¹¹¹¹.

Aydın'da meyankökünün hammadde olarak pazarlanmaktansa işleyerek satılması daha kârlı olacağı düşünüldü. Yerli girişimciler devletten imtiyaz alarak meyankökünü işlemek için fabrika kurmaya yöneldiler¹¹¹². Adana'da böyle bir girişimi tespit edemediğimiz gibi arşiv kayıtlarında tüccarların bitkiyi hammadde olarak almayı tercih ettikleri yer almaktadır. Çünkü işlenmiş meyan kökünün kıyyesi 18-20 kuruş iken Avrupa'da işlenen meyankökünün kıyyesi 12-15 kuruşa mal olmaktadır¹¹¹³.

4.2.1.1.7.Tütün

19. yüzyılda Adana'nın verimli topraklarında "yenice" adı verilen tütün yetiştirilmeye başlandı. Öncelikle diğer ürünlerde olduğu gibi bölgenin tütün ekiminde verimlilik oranı tespit edilmek üzere tütün tohumu gönderildi. Ancak ekim yanlışlıkları devam ettiğinden istenilen verim alınamadı. Bu nedenle de tütün ekiminin nasıl yapılması gerektiği yönünde talimatname yayınlandı¹¹¹⁴. Bu talimatnamede tohum ekiminin gerçekleştirilecek tarlanın nasıl düzelenmesi gerektiği belirtilmekteydi; öncelikle tohumun ekilebilmesi için yarım evlek yani bir dönümün sekizde biri dörde bölünecekti.

Ekimin hangi aylarda ve nasıl yapılması gerektiği de detaylı olarak verilmektedir: Ocak olarak tanımlanan tarhlar yapılarak ve bir ocak için ayrılan

---

¹¹¹¹BOA, İ.DH, 270/16869, 2 Recep 1269 [11 Nisan 1853]; BOA, A.MKT. MHM 55/18, 15 Recep 1269 [24 Nisan 1853]

¹¹¹²Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın*, s.130.

¹¹¹³BOA, İ.DH, 270/16869, 2 Recep 1269 [11 Nisan 1853]

¹¹¹⁴Seyhan Gazetesi, nr.2.

tarlanın kanun-ı evvel ve sani aylarında koyun gübresi atılarak şubat ayının 15'ine kadar ocaklara tohum atılacaktı. Ancak bir miktar yere ekilecekti. Tohumun ekilmeden önce bazı işlemlerden de geçirilmesi gerekiyordu. Duhan tohumuna bir kıyye ateş külü ve bir kıyye kum karıştırılmaktaydı. Ekimi de buğday gibi gerçekleştirildikten sonra ayak ile üzerinden geçilmesi gerekiyordu. Daha sonra ise bir miktar koyun veyahut keçi gübresi serpilmeliydi. Ocakların üzerleri ağaçlarla örtülüp tohum yeşerinceye kadar öylece bırakılacaktı. Ayrıca bazı ekim taktikleri de verilmekteydi. Ekim sırasında toprağın kuru olması gerekmektedir. Aksi takdirde tohum tutmazdı. Tohumlar ocaklara çıkmaya başlayıp parmakla tutulacak kadar büyüdüğünde her sabah sulanmalıydı. Bu ara da çeşitli otlar da temizlenmeliydi. tütünler bir zerre uzadığında ocaklardan çıkarılarak diğer tarlaya ekilmeliydi. Ekim yapılmadan tarlaya bir takım işlemlerin uygulanması gerekiyordu. Kasım ayından zirai mevsimine kadar tarla dört beş defa çift ile sürülmeliydi. Ayrıca bir karış boyunda ağaçtan yapılmış bir çivi ile çiftin arkasında birer karış aralık bırakılarak çitiller ekilecekti. Ekildiği anda da çitillere su verilmeliydi.

4.2.2. Sanayi

Osmanlı'da sanayi küçük el sanatları ve gedik usulüne dayalıydı. İş hayatını düzenleyen kurallar loncalar tarafından konulmuştu. Bu yüzyıllarca değişmeden devam etmiştir. Bu sistemde aynı zanaat alanında çalışanlar kendi loncalarına bağlıydı. Loncaların kurallarına göre bir zanaatkar çıraklık ve kalfalık yapmadan usta olamazdı. Bunun dışında her loncaların kendi zanaat dalının ölçü ve standartlarını belirleyen katı kuralları bulunuyordu. Bu standartların dışına çıkmak yasaktı. Bu

durum gelişmeye uygun olmayan ve rekabeti engelleyen kuralları ve yapısıyla endüstrinin gelişmesini önlemiş ve sermaye birikimine olanak tanımamıştı¹¹¹⁵.

Osmanlı sanayini etkileyen bir diğer etkende “gedik usulü”lüydü. Gedik usulüne göre, sanayi ve ticaretin her dalında bulunan işyerlerinin ve imalathanelerin sayısı ve o sektörde kaç kişinin çalışabileceği belirlenerek sınırlandırılmıştı. Çıraklıktan kalfalığa geçen ve usta olmak isteyen bir kişi aynı zamanda bir gedik demek olan bir ustalık yada imalathane, ölüm veya herhangi bir nedenle boşalmadıkça bu şansı elde edemezdi. Kendisi bir işyeri açamaz, ancak bir gediğin boşalmasını beklerdi. Girişim ruhu, zengin olma isteği, azim ve kararlılığı önemli ölçüde törpüledikten ve yaşı ilerledikten sonra bir gedik sahibi olabilme şansını elde ederdi. Doğal olarak bu sistem sağlıklı bir rekabetçi ruhunun doğmasını ve gelişmesini engellemişti¹¹¹⁶. Bu sistem Osmanlı’da sermaye birikimini ve özel sektör sanayinin gelişimi önlemişti¹¹¹⁷.

Osmanlı’da zanaat ölçeğinde fabrikaya geçiş 19. yüzyılda gündeme geldi. Devletin öncülüğünde gerçekleştirilen fabrika giderek modernleşen ordunun gereksinimi karşılamaya yönelikti. Osmanlı sanayinin ilk örnekleri pazar göstergelerinden bağımsız, maliyet kaygısından uzak, devlet siparişiyle çalışan fabrikalardı. Dokuma ve deri sektörleri Osmanlı sanayileşme sürecinde başı çekmekteydi¹¹¹⁸.

---

¹¹¹⁵Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İş Bankası Yayını, Ankara, 1970, s.111-112.

¹¹¹⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VI , s.238-239.

¹¹¹⁷Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXVIII, S.46, Ankara (Eylül 2009), s.55.

¹¹¹⁸Zafer Toprak, “Tanzimat’ta Osmanlı Sanayi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1345.

19. yüzyıl politikada olduğu gibi ekonomide de insiyatifin Batı'ya geçtiği dönemdir. Bunun sonucunda başta İngiltere olmak üzere seri üretime geçen Batı Avrupa devletleri diğer ülke pazarlarını denetimlerine aldılar. 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşmasıyla yabancı işlenmiş mallar Osmanlı pazarında da yer aldı. Avrupa'nın ucuz ve kaliteli ürünleri Osmanlı pazarlarında mallarla rekabete girerek onun iç pazar alanlarını daralttı. Diğer taraftan Avrupa'nın gelişen sanayi ve çoğalan nüfusu hammadde ve besin ürünlerine olan ihtiyacı artırdı. Bu da Osmanlı'nın dış pazara açılmasına neden oldu. Dolayısıyla hammaddenin dışarıya gönderilmesi yerli sanayinin hammadde sıkıntısı yaşamasına neden oldu¹¹¹⁹.

Geleneksel Osmanlı toplum yapısındaki çözülmekte geçikmesi, bilgi, beceri sahibi işgücünün oluşmasını, teknolojik transfer için gerekli düşün ortamının gelişmesini engellemiştir. Teknik eğitimdeki gecikme sanayileşme için gerekli teknik kadroların yurt dışından çağrılmasını zorunlu kılmıştır. Zanaatın durağan yapısı, zaman, verimlilik, kârlılık gibi kaygılardan uzak üretim süreci, eşgüdüm, uyum ve dakiklik gerektiren fabrika çalışma koşullarına tercih edilmiştir¹¹²⁰.

Şevket Pamuk Osmanlı sanayisini basit bir sınıflandırma yaparak üç biçimde örgütlendiğini belirtmektedir. Buna göre köy ekonomisi çerçevesinde tarım dışı üretim faaliyetleri¹¹²¹ ki buna en güzel örnek pamuk ipliği üretimiydi. 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında, Osmanlı'da iplik eğirenler, pek çok bölgede, hem kişisel hem de ülke içi kullanımları için, hem de ülke içindeki ve dışındaki

---

¹¹¹⁹Rıfat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası (1839-1876)", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c.2, S.2 (1984), s.5.

¹¹²⁰Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1343.

¹¹²¹Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi ...*, s.225-226; Şevket Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme...*, s.18.

müşterilere ve devlete satmak için önemli miktarda iplik üretilmekteydi¹¹²². Adana bu süreçte pamuk ipliği üretiminde etkin değildi. Daha çok üretici olan bölgelere hammadde sağlamaktaydı.

İkincisi kentlerde imalathaneler çerçevesinde örgütlenen, basit el aletlerine dayanan geleneksel teknoloji ve son olarak sanayi devrimi sonrasında Avrupa'da geliştirilen makineleri ithal ederek kullanan ve ücretli işçi kiralayan imalathaneler yada fabrikalardı. Osmanlı'da büyük ölçekli sanayi işletmeleri iki ayrı dalga halinde gerçekleşmişti. Bunlardan ilki 1830-1840'larda devlet tarafından ve esas olarak ordunun ihtiyacını ve devletin gereksinimlerini karşılamak üzere başlatılmış ancak kısa süre sonra üretimi durdurmak zorunda kalmıştı. İkinci dalgası ise 1880'lerden sonra gelişmişti. I. Dünya Savaşı'na kadarki dönemde kurulan en büyük sanayi işletmeleri pamuklu, yünlü ve ipekli tekstil dallarında iplik, bez ve kumaş üreten fabrikalarıydı. 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı pamuk ipliği üreticileri ülke pazarlarında etkin konumdaydı. Sanayileşme ile köylerde çeşitli örgütlenme biçimleri halinde gerçekleşen üretim fabrikalarda yapılmaya başlanmıştı. Ayrıca çeşitli gıda maddeleri, yağ ve sabun fabrikaları ile çimento ve tuğla gibi, inşaat malzemeleri üreten imalathaneler kurulmuştu. Bu fabrikalar İstanbul, bir ölçüde İzmir ve çalışma alanımız olan Adana'da faaliyet göstermekteydi¹¹²³.

Buradan hareketle 19. yüzyılın ortalarında Adana'da küçük ölçekli sanayinin varolduğunu ifade etmek yalnız olmaz. Nitekim Fransız gezgin Langlois 1852-1853 Adana'da 50 pamuk işleme evi, 10 keçe yapımevi, 22 basmahane, 40 masara yeri

---

¹¹²²Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s.61-62.

¹¹²³Şevket Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi...*, s.225-226; Şevket Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme...*, s.18-19; Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s.159.

olduğunu ve bunların şirket halinde ve bir nazırın denetiminde çalıştığını aktarır. Nazırın yetkisi geniş olduğunu hapis cezası verebildiğini de aktarmaktadır¹¹²⁴.

19. yüzyılda hem üretimin ve ticari ilişkilerin hacminde olmak üzere ekonomideki hem de toplumsal yapıdaki değişim, daha önceki yüzyıllardan olduğundan daha hızlı bir tempoya ulaştı. Maliyeti kısarak kârı artırmaya çalışan bir üretimin mantığının baş göstermesi, bu çerçevede vasıfsız işçi istihdamı ve ücretli bir işgücü arzının doğması, düşük bir üretkenlik düzeyinde de olsa büyüyen küresel ve kentsel pazarlara yönelik üretim, özel kişiler elinde biriken sermaye, profesyonel bir tefeci grubun ortaya çıkması, parasal ilişkiler ve ticari bir zihniyetin topluma derin nüfuz etmesi gibi birbirleriyle bağlantılı şekilde ortaya çıkan tüm bu gelişmeler Adana'nın İstanbul, İzmir, Beyrut, Halep ve Selanik gibi benzer deneyimler yaşamış kentlerin kendi özgü koşullarının Avrupa kapitalizminin zorunluluklarıyla buluşmasının ürünüydü¹¹²⁵.

1860'lara kadar pamuk temizleme ve presleme işlemleri son derece ilkel yöntemlerle yürütülüyordu. Su olan yerler de su değirmenleri olmayan yerlerde ise çekim hayvanları tarafından ilkel çırçır makineleri kullanılırdı. Bunlarla günde ortalama beş en çok altı kilo temizlenmiş pamuklar çok ilkel biçimde balyalandığı için balyalar standart boy ve ağırlıkta olmuyor, bu yüzden de ihraç edilmek üzere yüklendikleri gemilerde daha geniş alanı kaplıyordu¹¹²⁶. Arşiv kayıtlarında pamuk temizlemenin ne kadar zahmetli bir iş olduğu vurgulanmaktaydı. 1863 tarihli belgede

---

¹¹²⁴Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına ...*, s.250; Sema Yavuz-Özlem Özmen, "Gezginlerin Yüzyılın Ötesinden Gelen Sesi", s.299.

¹¹²⁵Sevilay Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 137.

¹¹²⁶Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, 1974, s.136.

de pamuğu kozasından ayırmanın oldukça uğraştırıcı olduğu belirtilerek temizleme işleminin nasıl olduğu anlatılır: Öncelikle çevirme olarak tanımlanan sepetlere konulan pamuk birkaç saat sallanarak toz ve toprağı temizlenirdi. Ailece gece gündüz çalışılarak pamuk kozasından çıkarılır ve çırçır olarak tanımlanan çırıklarla temizlendikten sonra satılmak üzere pamuk pazarına götürülürdü¹¹²⁷. Aynı tarihte Adana’da merkezden 20 çırıklı makine talep etmekteydi¹¹²⁸

Adana’da çalışma dönemimizde de üç fabrika ve bir fabrika girişimi tespit ettik. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Amerikan iç savaşıyla birlikte yaşanan değişimle sanayi faaliyetleri de hızlı bir dönüşüm içine girdi. Yurt dışında görülen pamuk sıkıntısının yansımalarıyla Adana’daki sanayileşme de doğal olarak çırçır ve pamuk prese işlemi üzerine gelişti. Nitekim bu dönemde kurulan üç fabrikadan ikisi çırçır fabrikasıydı diğeri ise Osmanlı’da ilk olan yağ fabrikasıydı.

Sanayi ile ilgili çalışmalarda bu dönemde sadece iki pamuk işleme fabrikasından bahsedilmektedir. Kurucularının isimlerinin belgelerde yazılışlarıyla ilgili problemler olduğu düşüncesiyle varolan çalışmalardaki isimleri ve arşiv kaynaklarında rastladığımız isimleri verilmiştir.

Bu fabrikalardan ilkinin 1864’de Fransızların 1865’de İngilizlerin kurduğu aktarılır. Belgelerde 1864’de Adana’da pamuk işleme fabrikası için girişimlerle ilgili yazışmalar tespit ettik ancak belgelerde kurucusunun sadece ismi verilmektedir. Nitekim söz konusu tarihte Eğerci oğlu Nişan çekirdeği pamuktan ayırmak ve işlemek için kırk elli beygir gücünde vapur makinesi inşa etmek istemişti. Nişan’ın istediğı kabul edildi. Tabii belirli koşulları da yerine getirmesi gerekmektedir.

---

¹¹²⁷BOA, MVL 650/62, 20 Zilhicce 1279 [8 Haziran 1863]

¹¹²⁸BOA, MVL 645/11, 4 Ramazan 1279 [23 Şubat 1863]

Öncelikle vapur makineleri hakkındaki düzenlemelere uyacak ve vapur makinesi için gerekli olan her kazan için Ticaret Nezaretine 10 lira kazan resmi verecekti¹¹²⁹. Söz konusu fabrikanın Adana sanayi ile ilgili çalışmalarda kurucusunun ismi Justin Daudet'tir. Türkiye İş Bankası'nın eski merkez binasının bulunduğu yerde kurulmuştur. Ve fabrika 1875'de Ceyhan'a taşınmıştı¹¹³⁰.

Arşiv kayıtlarında aynı tarihte bir başka girişimci de Adana, Mersin ve Tarsus'a yine aynı özellikte fabrikalar kurmak için ruhsat istemişti. Ruhsat verilmesi, kendisinin fabrika için getireceği makineden gümrük resminden muaf tutulması ve fabrikalar nizamnamesine tamamen uyması ve her vapur makinesi için kazan resmi olarak ticaret nezaretine on lira vermesi ve hangi devlet tebaasından olursa olsun hakkında Osmanlı kanunlarının uygulanması ve imtiyaz iddiasında bulunmaması şartıyla kendisine ruhsat fermanı verilmesi kabul edildi¹¹³¹. Söz konusu fabrikalarda 90 çırçır makinesi, iki su cenderesi ve iki de su türbini bulunmaktaydı¹¹³².

Arşiv kaynaklarından tespit edebildiğimiz diğer fabrika ise 1869'da kurulan yağ fabrikasıydı. Söz konusu fabrika pamuk tohumundan yağ üretimini gündeme getirmekteydi. Bu girişim Osmanlı'da ilkti. Bu nedenle bu fabrikanın kurulması için kolaylıklar da sağlanmaktaydı. Örneğin fabrikanın kurulması için gerekli olan aletlerden bir defalığına mahsus gümrük vergisi alınmadı. Fabrikanın ilk olma

---

¹¹²⁹BOA, İ.MVL 522/23468, 2 Recep 1282 [1 Aralık 1864]

¹¹³⁰*Adana Sanayi Tarihi*, s.66; Ayça Aslihan Özüdoğru, *Adana'da Dokuma Sanayi Yapılarının Endüstri Mirası Kapsamında İncelenmesi*, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana, 2010, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.101.

¹¹³¹BOA, İ. MVL 516/23260, 1 Muharrem 1281 [6 Haziran 1864]; Yurt Ansiklopedisi, c.1, s.33; *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s. 133. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* adlı kitapta girişimcinin ismi James Kot, Yurt Ansiklopesinde Gout olarak verilmiştir. Biz ise Arşiv kayıtlarında Hamikod olarak okuduk.

¹¹³²*Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s.133.

özelliği fabrikaların kurulmasında istenilen 10 lira kazan bedeli ve yönetmeliklere uyma zorunluluğundan kurtulmasına yetmedi¹¹³³.

1870’de Şeker fabrikası girişimi oldu. Şeker pancarı ve kamışından Şeker elde etmek amacıyla bir fabrika kurmanın gerekli olduğu üzerinde durulmaktaydı. Adana’dan merkeze giden bu tasarıda fabrikanın Şirket olarak kurulması önerilmekteydi. Ancak Şeker pancarında Őekerin az olması maliyeti artırdığı belirtilerek Avrupa’da bile çok az yerde Şeker pancarından Şeker elde edildiği bu nedenle de Osmanlı’da da sonuç alınamayacağı ifade edilmekteydi. Şeker kamışında da Şeker çok az bulunmaktaydı. Ancak Avrupa’nın birçok yerinde ve Amerika’da bir çeşit Őurup elde edilmekteydi. Şeker kamışından bu Şekilde yararlanabileceği açıklandı. Ancak bu kez de maliyetinin ne kadar olacağı üzerinde durularak araştırılması gerekmekteydi. Şeker fabrikasını kurulması için fabrikanın inşa olunacak arazinin haritasının gönderilmesi, 24 saatte ne kadar Şeker kamışı gideceği, kullanılacak makinelerin nasıl olacağı, ne kadar kamıştan ne kadar sakız elde edileceğinin bilinmesi gerekmekteydi. Fabrikanın kurulması için nelere ihtiyaç olduğunun tam olunarak bilenemediğinden Avrupa’dan bu iş için bir usta getirilmesi gerektiği de belirtilmekteydi¹¹³⁴.

Kent merkezinde  olan fabrika sayısı kaza toplamında 1870’de yedi¹¹³⁵, 1873’de 11’di¹¹³⁶. 1870’lerde Adana’da çeşitli ırır fabrikaları bulunmaktaydı. Bunlar genellikle evlerde yada çok küçük imalathanelerde kullanılmaktaydı. Bu

---

¹¹³³BOA, İ.şD 15/656, 22 Muharrem 1286 [4 Mayıs 1869]

¹¹³⁴BOA, şD. NF 2114/19

¹¹³⁵1289 Adana Vilayet Salnamesi; Yusuf Halaçoğlu, “Adana”, s.351.

¹¹³⁶1290 Adana Vilayet Salnamesi, s.141.

yıllarda Adana'da İngiliz ve Amerikan çırçır makineleri bulunuyordu. 1871'de bir çırçır makinesi 50.000 batman kozayı temizliyordu¹¹³⁷.

18. yüzyılda Adana'da esnafın % 14.8'ini deri sanayiinde çalışmaktaydı. Dericilik 10 farklı alanda ön plana çıkmaktaydı. Bunlar arasında ham deri alanında debbağlar; ayakkabıcılık alanında pabuccular, eskiciler, haffaflar ve köşkerler faaliyet göstermekteydi. İşlenmiş deriden mal üreten ayakkabıcı esnafından başka sarraç, semerciler de çeşitli mal üretimi yapmaktaydı. Koşum takımları imalinde saraçlar, semer imalatında ise semerciler yer almaktaydı. Saraçlar ve semerciler, nakliye hayvanları için gerekli koşum takımlarını üretmekteydiler¹¹³⁸. 19. yüzyılın ilk yarısında da ham deri alanındaki üretim devam etmekteydi. Nitekim 1850 tarihli cizye defterine göre 1557 cizye yükümlüsünden 28 köşker, 12 papuçcu, 20 eskici bulunmaktaydı¹¹³⁹. Ancak 19. yüzyılla birlikte dericilik sektörü önemini kaybetmeye başladı. 1872'de Adana'da debbağcılık/tabakçılık deri işletmeciliği Avrupa'dan gelen işlenmiş derilere karşı mücadele edemedi. Ancak yine güneşte kurutulmuş mamul maddeler talep görmekteydi. Yine bu yıllarda sabun üretiminden alınan ağır vergiler üretimin ancak yerel tüketimi karşılayacak düzeyde kalmasına neden oldu.

1873'de tabakhane ürünleri üretimi bir önceki yıla göre üçte bir oranında düşmüştü ve el tezgâhlarının sayısı önemli ölçüde azalmıştı. Sabun imalat ise hammaddesini oluşturan zeytinyağının ve dışarıdan ithal edilen sodanın ucuz olmasından dolayı varlıklarını sürdürmekteydi. Yine aynı yıl karlı olduğu için çırçır makinelerinin ithali devam etmekteydi. 1874'de Sabun sanayisinde alınan vergilerin kalkması üretimi artırmıştı. Yine buharlı un değirmenleri yerel üretimi karşılayacak

---

¹¹³⁷ *Adana Sanayi Tarihi*, s.68.

¹¹³⁸ Saim Yörük, *a.g.t.*, s.190.

¹¹³⁹ ML. VRD. CMH, nr.1273.

düzeydeydi. Avrupa ve Amerika'dan getirilen ırır makinelerinin sayısı 160'a ulaşmıştı. Yn ve pamuk üretiminde 18 prese makinesi, susam ve pamuk yağı için 21 prese makinesi faaliyettedir. Bundan bir yıl sonra ırır makinelerinin sayısı 200'e yaklaşmıştı. Pamuk için 24 ve yağ için 28 prese makinesi kullanılmaktaydı¹¹⁴⁰.

1294 [1876-1877] Adana Vilayet Salnamesinde birkaç yıldan bu yana maden kömürü ve odunla çalışan birkaç pamuk temizleme fabrikasının kurulduğu, bu makinelerin daha verimli olduğu belirtilmektedir. Bu yıllarda Adana sanayisi önemli ölçüde el emeğine dayanmakta ve genellikle yerel ihtiyaçları karřılayabilmekteydi¹¹⁴¹. Adana'da 1840 -1870 arasında dokumacılar, sadece hane halkı tüketimi için, kaba pamuklu kumaş ve kıl çuval üretimi ile uğrařmaktaydı¹¹⁴². Bölgede ilk iplik eğirme fabrikası Tarsus'da 1878'de Mavrumati ailesince kurulmuştu. Bu fabrika su gücüyle çalışıyor 2700 ıkırıkta 4-18 numara iplik üretiliyordu. Adana'daki ilk iplik eğirme fabrikası ise 1898'de Tirpani kardeşlerce kuruldu. Bu fabrikada buhar gücü ile çalışıyordu. İki fabrika günde yaklaşık 8.100 kg pamuk üretiliyordu.

Adana'daki ikinci iplik fabrikası 1906'da Comsa Simyonoğlu kurdu. 1907'de bölgedeki fabrika sayısı 3'e ıktı. Bölge bu tarihten sonra işlenmiş pamuğun merkezi haline geldi. Daha önceki dönemlerde iplik üretimi için gerekli pamuğu sağlayan Adana bundan sonraki süreçte de dokuma için gerekli olan ipliğin merkezi konumuna geldi¹¹⁴³. Söz konusu fabrikalar bölgede el tezgahlarında üretimde büyük

---

¹¹⁴⁰Adana Sanayii Tarihi, s.68-69.

¹¹⁴¹1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.54.

¹¹⁴²Quataert, Donald, Sanayi Devrimi ağında Osmanlı İmalat Sektörü, s.150

¹¹⁴³Donald Quataert, Sanayi Devrimi ağında Osmanlı İmalat Sektörü, s.80-81

bir artış sağladı. Fabrikalarda üretilen ipliğin dörte biri el tazgahlarıyla dokuma üretiminde kullanılmaktaydı¹¹⁴⁴

4.2.3. Ticaret

Osmanlı kentlerinin hemen hemen hepsinde yer alan bedesten, han, çarşı ve pazar ticari hayatın en belirleyici, en hareketli merkezleriydi. Her türlü esnaf gruplarını bir araya getiren bu ticari mekanlar, şehrin ekonomik kapasitesini ortaya koyan yerlerdi. Kent dışında kalan ve daha çok kervansaray olarak anılan hanlar ise genellikle transit yolcuların ve tüccarların konaklama ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti.

Kent merkezinde oluşturulan haftalık pazarlar ve panayırlar da kentin ticari canlılığını belirlemekteydi. Adana'nın iç ticaretinde önemli olan bu yapılanmalara ek olarak coğrafi konumu ve verimli toprakları ticari faaliyetler açısından kenti diğer Osmanlı kentlerinden ayrıcalıklı kılmaktaydı.

19. yüzyılda tarım alanında yaşanan değişimler özellikle merkezin tarım ürünlerine yönelik politikaları kentte ticari canlılığı artırmıştır. Amerika iç savaşıyla birlikte Osmanlı'nın pamuk ekimine verdiği önem Adana'yı hammadde üretim merkezi haline getirmiştir.

1271'de bölgeye gelen Marco Polo'nun, pamuk ekiminin çok yaygın olduğunu belirtmesi¹¹⁴⁵ ve 16. yüzyılda Ayas İskelesi'nden önemli ölçüde pamuk

---

¹¹⁴⁴Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s.80–81

¹¹⁴⁵Ahmet Ünal-..., *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da...*, s.50.

ihraç edilmesi¹¹⁴⁶ pamuğun Adana için her dönemde önemli bir ticaret ürünü olduğunu göstermektedir.

19. yüzyılın başlarında Anadolu'nun kuzeyindeki bükücüler Adana pamuğunu kullanmaktaydılar. İhtiyaçları olan ham pamuğu ise Kayseri'deki tüccarlar aracılığıyla sağlamaktaydılar¹¹⁴⁷. 1830'ların ortalarında Adana pamuğu Kayserili tüccarlarca pamuk ipliği üreten Vezirköprü, Zile gibi kuzey Anadolu kasabalarına götürülmekteydi. 1840'larda Amasya'da, çadır ve yelkenli endüstrisi ile kaba bez dokunacak iplikler için 1000 kg Adana pamuğu kullanmışlardı¹¹⁴⁸. Yine aynı tarihlerde Bor kentinin dokuyucuları ham pamuk ihtiyacını yine tüccarlar aracılığıyla Adana'dan sağlamışlardı¹¹⁴⁹. 1840'ların ortalarında, Kayserili tüccarlar elle iplik üretenlere dağıtmak için 3000 balya pamuk almışlardı¹¹⁵⁰. 19. yüzyılın ortalarında bölgede yerli, Mısır ve Amerikan olmak üzere üç çeşit pamuk üretilmekteydi¹¹⁵¹.

Görüldüğü gibi bu süreçte Adana, pamuk ipliği üretiminde etkin değildi. Daha çok üretici olan bölgelere hammadde sağlamaktaydı. Nitekim daha önce de

---

¹¹⁴⁶ Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, s.159.

¹¹⁴⁷ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c.2, s.1017; Donald Quataert, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", (Çev. Fatma Acun), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalçık), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s.453; Quataert, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s.62; Meltem Toksöz, *The Çukurova; From Nomadic Life...*, s.57.

¹¹⁴⁸ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s.69.

¹¹⁴⁹ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c.2, s.1017-1018; Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s.70.

¹¹⁵⁰ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s.69.

¹¹⁵¹ 1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.112.

değindiğimiz gibi Kayserili tüccarlar Adana’da üretilen pamuğun %70’e yakını Orta ve Kuzey Anadolu’daki iplik üreticilerine dağıtmaktaydı¹¹⁵².

1850’lerden sonra Avrupa’da gelişen sanayi elle üretilen pamuk üretimine olan ihtiyacı azaltmıştı. Özellikle İngiltere’de üretilen pamuk iplikleri pazarlara hakim olmaya başladı. Bu nedenle 1850’lerden sonra Kayseri’nin pazarlama ağı ve imalat organizasyonu yapılan bir merkez olarak önemi kalmamıştı. Ancak tüm bu süreçlerde iç pazarda önemini yitirse de dış pazarın hammadde kaynağına duyduğu ihtiyaç, pamuk üretim merkezi olan Adana’nın önemini korumasını sağlamaktaydı.

Devletin Amerikan iç savaşının yarattığı fiyat patlamasından yararlanma yönündeki ateşli faaliyetleri kısa sürede sonuç verdi. Nitekim 1863’de Mersin limanından ihraç edilen pamuk miktarı 70.000 balya iken bir yıl sonra bu miktar ikiye katlanmıştı¹¹⁵³.

1873 ve 1874 tarihinde Adana’dan fabrika-yı hümayunlar için gönderilen pamuk miktarı tablolarda görüldüğü gibiydi¹¹⁵⁴.

Kıyye	Balya	
80280	670	Fi 19 Mart 1290 [31 Mart 1874]
13095	113	Fi 29 Nisan 1290 [11 Mayıs 1874]
+55672	+469	Fi 14 Mayıs 1290 [26 Mayıs 1874]
149047	1252	
-5008		Balya darası
144039		
+5961		Ber-muceb-i usul tüccar beher doksan altı kıyye pamuk üzerine dört kıyye cenber ve balya darası zam kılınan.
150000		

1874’de fabrika-yı hümayunlar için gönderilen pamuk tablodaki gibiydi¹¹⁵⁵.

Balya	

¹¹⁵²Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s.62; Halil İnalcık-Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik...*,s.1017; Donald Quataert, “Tanzimat Döneminde Ekonominin ...”, s.453.

¹¹⁵³Andrew Gordon, Gould, *Pashas And Brigands: Otoman Provincial Reform...*,s.68.

¹¹⁵⁴BOA, HH d 93 , s.4, 18 Rebiülahir 1291 [4 Haziran 1874].

¹¹⁵⁵BOA, HH d 93 , s.26.

827	Resm-i gümrüğü hazineden bi't-tesviye Adana'dan vürud iden.
+ 16	Der-saadette mevcudu olub resm-i gümrüğü tarafından tesviye olunan pamukdan ikmal olunan.
843	

Kıyye	
103793	
-3793	Balya darası olub tenzil kılınan.(Beher balyada 4,5 kıyye.
100000	

Kuruş
875000 (1 kıyyesi 8 kuruş 30 para)

19. yüzyılın sonunda bölgenin Mersin'den deniz yoluyla ihraç ettiği iplik 3,5 milyon kuruş düzeyindeydi. Anadolu'nun içlerine kervanlar aracılığıyla aynı miktarda pamuk gitmekteydi. Kentte yer alan iki pamuk işleme fabrikası 1902'de 1000 balya gibi çok büyük miktarda yerel pamuk işlemlerine rağmen siparişleri karşılayamadılar¹¹⁵⁶.

Tahıl üretimi kentin ihtiyacının çok üstündeydi. Fazla ürünler ihtiyacı olan bölgelere gönderilmekteydi¹¹⁵⁷. Anadolu ve Avrupa'ya gönderilen tahıl ürünleri buğday, arpa, susamdı¹¹⁵⁸.

16. yüzyılda Anadolu'nun buğday ihtiyacı Orta Anadolu'dan sağlanırdı. Bu nedenle Adana'dan elde edilen buğday Anadolu kentlerinden çok Halep'te toplanıp ihraç edilirdi¹¹⁵⁹.

1826'da Şam'ın ihtiyacı olan hububatın bir kısmı Adana'dan sağlanmaktaydı¹¹⁶⁰. Yine Trablusşam'ın buğday ve arpa ihtiyacının bir kısmı

¹¹⁵⁶Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s.80–81.

¹¹⁵⁷BOA, HAT, 366/20215, 29 Zilhicce 1249 [9 Mayıs 1834]

¹¹⁵⁸1285 Halep Vilayet Salnamesi, s.271; 1287 Adana Vilayet Salnamesi, s.112.

¹¹⁵⁹Fernand Braduel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c.1, s.676.

¹¹⁶⁰BOA, HAT 613/30137.

Adana'dan karşılanmaktaydı¹¹⁶¹. 1849'da Konya'daki kıtlık nedeniyle Adana'dan 500 kile buğday ve arpa bölgeye gönderildi¹¹⁶². 1852'de Adana ve Tarsus sancaklarından nizamiye ve Tersane-i Amire için buğday alındığı belgelerden tespit edilebilmektedir¹¹⁶³. Arşiv kaydından 1853'de Kırım Savaşıyla birlikte artan zahire ihtiyacının 2000 kilesinin¹¹⁶⁴ Adana'dan karşılandığı anlaşılmaktadır. 1854'de yine nizamiye ve bahriye askerleri için arpa ve buğday istenmekteydi¹¹⁶⁵. Yine 1857'de asker-i berriye ve bahriye-i şahane için 50.000 kile buğday ile 5000 kile arpa talep edildi¹¹⁶⁶.

Osmanlı Devleti'nde nakliye sistemi yetersizdi¹¹⁶⁷. Bu yetersizlik hububat naklinde de karşımıza çıkmaktadır. Merkezden talep edilen hububatın gönderilebilmesi için Adana'nın gemi talep ettiğine yönelik bilgiler, çok sayıda belgede yer almaktadır. Nitekim Kırım Savaşı sırasında talep edilen hıntanın gönderilmesi için merkezden gemi istenmekteydi¹¹⁶⁸. Savaş dönemlerinde hububat üzerindeki denetim daha da artırıldı. Kırım Savaşı devam ederken hububatta sıkıntı yaşanmaması için ihracatı yasaklandı ve buna dikkat edilmesi için vilayetlere yazı gönderildi¹¹⁶⁹. 1872 buğday için oldukça verimli bir yıl oldu¹¹⁷⁰. 1874-1877 Adana'dan yapılan deniz ulaşımında yelkenli gemilerin yanı sıra buharla çalışan

---

¹¹⁶¹BOA, HAT 725/34528

¹¹⁶²BOA, HAT 366/20215, 29 Zilhicce 1249 [9 Mayıs 1834]

¹¹⁶³BOA, İ.MVL 350/15221, 26 Cemaziyelevvel 1272 [3 Şubat 1856]

¹¹⁶⁴BOA, A.MKT. NZD 107/111, 10 Rebiülahir 1270 [10 Ocak 1854]

¹¹⁶⁵BOA, A.MKT. UM 174/44, 20 Rebiülevvel 1271 [11 Aralık 1854]

¹¹⁶⁶BOA, MVL 284/23, 4 Cemaziyelahir 1274 [20 Ocak 1858]

¹¹⁶⁷Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri...", s.966.

¹¹⁶⁸BOA, A.MKT. NZD 107/111, 10 Rebiülahir 1270 [10 Ocak 1854]

¹¹⁶⁹BOA, A.MKT. UM 219/19, 15 Rebiülahir 1272 [25 Aralık 1855]

¹¹⁷⁰BOA, A.MKT. MHM. 447/26, 14 Zilhicce 1289 [13 Şubat 1873]

gemilerde nakliye işlerinde kullanılmaktaydı. Anadolu'nun iç kesimlerinden gelen mamüller deve, araba ve yük hayvanlarına yüklenerek Adana'ya nakledilmişlerdir. Adana'dan Mersin İskelesine getirilen bu ürünler Mısır, Fransa ya da Rus Devleti'ne ait vapur acenteleriyle dışarıya ihraç edilmekteydi¹¹⁷¹. Yine İstanbul'dan aldıkları yükleri Mersin İskelesi'ne ulaştırılmasında Aziziye (Osmanlı), Fransa, Rusya ve İngiltere kumpanyalarına ait acenteler hizmet vermekteydi. Bu yolla Mersin İskelesine gelen yükler Adana'ya sevk edilmekteydi. Sivas ve Şam civarından Adana'ya sevk edilmiş yükü de yine Mersin iskelesi aracılığıyla alıp İstanbul'a ya da Avrupa'ya ulaştırmaktaydılar¹¹⁷².

Kentte ticareti yapılan diğer ürün de 1852'de ticari değeri farkedilen meyanköküdür. Avrupa'ya giden meyankökü, yerli halk için tarlasından temizlemek zorunda olduğu otun paraya dönüşmesiydi. Ancak ürünün tarlalardan toplanması yabancı tüccarlar için sorun olmaktaydı. Tarlayı işleyen ziraat erbabı meyankökünü toplamaya yanaşmadı. Çok az para verdikleri için yerli halkta bu işte çok istekli değildi. Tüccarlar meyankökünü toplatmak için amelelerle anlaşmaya başladılar. Bu nedenle de başlarda meyankökü ne devlet ne de bölge halkı için önemli bir gelir kaynağı olmadı. Yerli ve yabancı tüccarlar meyan kökü ihraç etmenin getireceği kârı fark ederek meyankökü toplama ücretlerine zam yaptılar¹¹⁷³.

---

¹¹⁷¹1293 Adana Vilayet Salnamesi, s.53; Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kitlık...*, s.241.

¹¹⁷²Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kitlık ...*, s.241; 1290 Adana Vilayet Salnamesi.

¹¹⁷³Olca Pullukçuoğlu Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak...*, s.130.

19. yüzyılda pamuk tarımının gelişmesi kentin ticaretini önemli ölçüde canlandırdı. Özellikle Mersin limanı kentin ithalat ve ihracatının en önemli aracı oldu.

SONUÇ

Kentlerin tarihsel gelişimlerine bakıldığında Adana'nın tam bu değişimlere paralel değiştiği gözlemlenmektedir. Nitekim tarihi geçmişini ilk çağlara kadar uzanan tüm kentlerde bir kale kent görüntüsü söz konusuydu. Hatta bazı bakış açılarına göre kent olabilmeyin gereği idi. Özellikle 16. yüzyıldan sonra yavaş yavaş 18. yüzyıldan sonra hızlı bir şekilde değişen ticari fikirler dönüşümleri tetikledi kale kentlerde ciddi dönüşüm ve gelişim içine girdi. Değişen dünya karşısında da değişimi zorunlu olan Osmanlı Devleti 19. yüzyılda özellikle Tanzimatla birlikte her alanda ciddi bir değişim içindedir. Osmanlı Devleti'ndeki değişimler ve uygulamalar ilk olarak merkezde yani İstanbul'da uygulanmış, daha sonra aşamalı olarak taşralarda uygulanmaya başlamıştı.

Adana'nın Tanzimat'a uyum sürecini farklı kılan birkaç etkeni de bulunmaktaydı. Tanzimat öncesi ve Tanzimat'ın ilan edildiği yıllarda İbrahim Paşa dönemini yaşayan Adana yeniliklere oldukça açıktı. Ancak göçebe toplum yapısı Adana'da güçlükler yaşamasına neden olmaktaydı.

19. yüzyılın çağdaşlaşma çabaları içinde, ilk dönüşüm idari yapılanmada kendisini gösterdi. Merkezce tayin edilen yöneticiler, her yerde olduğu gibi Adana'da da yönetime geldi. Bunun yanı sıra yönetimde meclisler ve belediye oluştu. Yönetim, çağdaş normlara oturtulmaya çalışıldı. Tanzimat sonrasında mahkemeler kuruldu.

Yüzyılın ortalarına doğru okullaşmanın başlaması sosyal dönüşümü peşi sıra getirdi. Medreseyle sınırlı olan eğitim sıbyan, rüştiye ve yüksek okul olmak üzere üç grupta sınıflandırıldı. Tüm ülkede olduğu gibi okullaşma Adana'da yaşandı. 1870'de

rüştiye mektebi, dönemin gereği olan idadi de kentte yerini aldı. Ayrıca modernleşme çabaları 1860'larda mesleki ve teknik eğitimde de hissedildi. Bu anlamda atılan önemli adımlardan biri kuşkusuz ıslahhanelerin oluşturulmasıydı.

Dönemin bir diğer özelliği de koruyucu sağlık uygulamalarının başlamasıydı. Adana'da ülke genelinde olduğu gibi karantina ve aşı uygulandı. 19. yüzyıl sağlık örgütlenmesinde devlet bir organizasyon görevini üstlenmiş sağlık harcamalarına, binaların oluşturulmasına karışmamamıştı. Bu süreç Adana'da da aynı şekilde gelişti.

Yine dönemin gereği olan ulaşımdaki atılımlar Adana'da da gerçekleşti. Mersin-Adana arasında şose yol yapıldı. Demir yolunun oluşturulmasına yönelik ilk somut adımlar atıldı. Benzer şekilde Adana'da haberleşmedeki yenilikler de uygulandı. Telgrafla Adana'da tüm ülkede olduğu gibi 1860'larda tanıştı. 19. yüzyıl toplumsal iletişimin arttığı bir dönemdi kuşkusuz. Nitekim bu dönemde gazetelerde yayın hayatına girdi ve basımcılığın vazgeçilmez koşullarından olan matbaalar da Osmanlı kentlerinde yerini aldı. Tüm bu gelişmeleri Adana'da gözlemlemek olanaklıydı. Matbaanın kurulmasının peşi sıra Adana Vilayet Gazetesi de yayınlanmaya başladı. Nitekim Adana'nın ilk vilayet gazetesi "Seyhan" 1873'de yayın hayatına girdi.

19. yüzyılda ülkede yaşanan bir diğer yenilikte amacı ne olursa olsun modern anlamda nüfus sayımının yapılmasıydı. Nitekim nüfus sayımı Adana'da gerçekleştirildi.

Bürokrasinin değişimi kentin merkezi olan cami-pazar fonksiyonuna hükümet konağı, postane, hapisane gibi yeni unsurları kattı, bir süre sonra da kent merkez unsurları, bürokratik mimari etrafında yoğunlaşmaya başladı.

19. yüzyılda mali ve ekonomik yapıda yaşanan dönüşümü Adana'da gözlemek olanaklıdır. Dönemin gereği olarak merkezin tarımı geliştirmeye yönelik atılımları genelde Çukurova'nın özelde ise Adana'nın dönüşümünde etken oldu.

Sonuç olarak kent alanında, Tanzimat döneminde batılı ilkeler ve uygulamalarla yapılan düzenlemeler, 19. yüzyıl Osmanlı Kentleri'nin tümüne damgasını vurmuş olsa da, Adana'daki dönüşümü farklı kılan birkaç boyut vardı: Pamuk sektöründe kendini gösteren kapitalist sanayileşme. Özellikle pazar için üretimin başladığı dönemde devletin izlediği politikalar çerçevesinde büyük miktarda ve iyi kalitede yetiştirilen hammadde kenti bu boyutta bir değişim için elverişli kılmıştı. Yüzyılın ortalarına doğru pamuk işleme alanında yaşanan fabrikalaşma, kentin dış bağlantılarını artıracak yeni yolların yapımı, kent içi ulaşım ağının düzenlenmesi, modern anlamda kamu hizmetlerinin gelişmesi, yeni resmi sosyo kültürel bina türlerinin ortaya çıkması ve nüfusunun artışıyla ilk dış mahallerin oluşması gibi gelişmeler kentin çehresini değiştirdi.

ÖZET

Tanzimatla başlayan çağdaşlaşma süreci kent alanını ilgilendirmekteydi. Tanzimat'ın ilk yıllarından itibaren devlete güç kazandırmak için yapılan yönetim reformları ile kentler merkezi güçlü kontrol merkezleri haline getirilmeye çalışıldı. Kuşkusuz Adana kentinde meydana gelen değişimler, Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşma sürecinden bağımsız değildi. 19. yüzyılın çağdaşlaşma çabaları içinde, ilk dönüşüm idari yapılanmada oldu. Merkezce tayin edilen yöneticiler, her yerde olduğu gibi Adana'da da yönetime geldi. Tanzimat döneminin gerektirdiği kurumlar Adana'da da oluştu.

Tanzimat döneminde başta kent içi ulaşım olmak üzere modern belediye hizmetlerinin verilebilmesi için yeni bir idari yapılanmaya gidilme ihtiyacı doğdu. Dönemin gereği olarak Adana Belediyesi 16 Temmuz 1868'de oluşturuldu. Osmanlı Devleti'nde sosyal yapıda gerçekleşen dönüşümü Adana'da gözlemlemek olanaklıdır. Tanzimat dönemi gereği yargı alanında yapılan düzenlemeler doğrultusunda oluşturulan meclisler Adana'da da yerini aldı. Nitekim 1854'de Tahkik Meclisi, 31 Temmuz 1861 tarihinde Adana Ticaret Mahkemesi oluşturuldu. Yüzyılın ortalarına doğru okullaşma başladı. 1870'de Rüşiye Mektebi kentteki yerini aldı. Tanzimat döneminde çağdaşlaşma çabaları mesleki ve teknik eğitimde de hisedildi. Haberleşme alanında bu dönemde atılan en büyük adım kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin telgrafi haberleşme aracı olarak kullanmasıydı. Diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi Adana'da telgrafla 19. yüzyılın ortalarında tanıştı. Adana'ya ilk hattın yapımı 1865'te gerçekleştirildi. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile her vilayette bir matbaa kurulması benimsenmiş ve uygulamaya konulmuştu. Adana'da da diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi matbaa yerini aldı. Yaşanan değişimler ulaşımın

değişmesinde zorunlu kılmaktaydı. 19. yüzyıldaki gelişmeler ulaşım ağını etkiledi. Mevcut yollar değişen konjoktürel yapıya ayak uyduramamaktaydı. Devletin yol politikası çehresini değiştirmişti. Tabi bu değişimler Adana'da gerçekleşti. Nitekim dönemin modern yol yapım şekli olan şose 1868'lerde Adana'ya ulaştı.

Dönemin gereği olarak merkezin tarımı geliştirmeye yönelik atılımları genelde Çukurova'nın özelde ise Adana'nın dönüşümünde etken oldu.

SUMMARY

The modernization process which was started with the Tanzimat was concerned with the urban area. Cities were tried to be transformed to strong control centers by the administrative reforms which were carried out beginning from the first years of Tanzimat in order to strengthen the State. Certainly the transformation occurred in Adana city was not independent from the modernization process of Ottoman Empire. The first transformation was occurred in administrative structuring in 19th century's modernization efforts. The administrators appointed by the center also took over the management in Adana like in everywhere. The institutions required for the Tanzimat period was also established in Adana.

During the Tanzimat period a new administrative structuring was required especially in urban transportation in order to furnish modern municipal services. As a requirement of the said period, the municipality of Adana was established on 16 July 1868. It is possible to observe in Adana the transformation of the social structure in Ottoman Empire.

As a requirement of the Tanzimat period the councils constituted in accordance with the judicial arrangements also took its place in Adana. As a matter of fact in 1854 the Investigation Council and in 31 July 1861 the Commercial Court of Adana was established. Towards the middle of the century schooling has started. In 1870 the Rustic School took its place in the city. Modernization efforts in Tanzimat period was also felt in vocational and technical education.

The most important step which was taken in the field of communication in this period was certainly the usage of telegraph as a means of communication by

Otoman Empire. Like as the other cities Adana has also met with telegraph in mid 19th century. The first line construction in Adana performed in 1865.

By the Provincial Regulation (Vilayet Nizamnamesi) in 1864 to establish press in all cities was adopted and was put into practice. Like as in the other Anatolian cities, the pres took its place also in Adana. These transformations was requiring the change in transportation. Developments of the 19th century effected the transportation network. Existing roads couldn't keep pace with the changing cyclical structure. The road politics of the state was changed its visage. Certainly these transformations performed in Adana. As a matter of fact the highroad(şose) which was the modern road construction way reached to Adana during 1868.

As a requirement of the period, the leap of the center in order to develop the agriculture was efficient generally on transformation of Çukurova and especially of Adana.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

1.Başbakanlık Osmanlı Arşivi

a.Bâbîâli Evrak Odası (BEO)

Sadâret Âmedi Kalemi (BEO, A.AMD)

32/148   45/10   49/22   45/10   22/81   40/62

Sadâret Mektûbi Kalemi (BEO, A.MKT)

110/97   39/96

Sadâret Mektûbi Kalemi Muhimme Odası (BEO, A.MKT.MHM)

452/52   467/59   334/78   416/74   429/24   436/34   204/89   201/7

198/22   189/55   198/21   188/81   188/1   260/73   301/80   1/3

257/97   256/79   328/84   299/36   360/42   378/34   447/2

401/24   363/12   344/96   8/96   54/9   55/18

Sadâret Mektûbi Kalemi Mühimme Odası (BEO, A.MKT.MVL)

54/48   70/71   54/15   57/46   141/7

Sadâret Mektûbi Umum Vilâyât (A.MKT.UM)

326/26   219/19   287/62   435/96   167/12   174/44   279/52   373/29

379/19   386/5   487/55   435/96   1360/52

Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir (BEO, A.MKT.NZD)

67/75   190/58   99/19   191/43   107/111   82/21   95/90   145/72   8/67

104/91   153/80   206/77

Sadâret Divân (Beylikçi) Kalemi (A.DVN)

94/30   39/81

Sadaret Diân-ı Hümayun Mühime Kalemi Belgeleri (A.DVN.MHM)

8-A/86

b. Bâbiâli Evrak Odası, Meclis-i Vala Riyâseti Belgeleri (MVL)

638/64   636/7   236/9   2/21   646/89   415/72   14/50
645/11   1060/43   650/62   585/58   3/54   284/23   754/24   277/35
12/82   756/94   294/63   303/44   357/51   1059/17   1059/62
604/9

c. Bâbiâli Evrak Odası, Şûra-yı Devlet Belgeleri (ŞD)

2114/47 2115/20 2114/33

Şûra-yı Devlet Nâfia (ŞD NF)

2416/21 2115/18 2114/19

Şûra-yı Devlet Dahiliye (ŞD. DH)

2114/7

d. Bâbiâli Evrak Odası, Ayniyât Defterleri (BEO, AYN.d)

Anadolu Nr. 14, 18

Adana Nr. 822, 823

e. Cevdet Tasnifi

Dâhiliye (C.DH)

16/786   79/3907   119/9922

Maliye (C.ML)

21/982   101/4471   29/1395   228/9541   675/27656

Sihhiye Cevdet

6/273

f.Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d)

nr. 93

g.Hariciye Nezâreti Evrakı

Hariciye Nezâreti Mektûb Kalemî (HR.MKT)

282/23 8/85 35/4 13/32 31/19 33/5

Hariciye Nezâreti Tercüme Odası (HR.TO)

202/11 455/55

h.Îrâde Tasnif

Îrâde Dahiliye (İ.DH)

1295/10175 133/6861 622/43284 147/764 270/16869 321/20811

607/42326 30/1421 726/50640 622/43277

Îrâde Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

27/1188 30/12 52/2266 55/2437

Îrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)

131/3511 461/20763 141/7 475/21522 539/24231 1059/20

238/8471 265/10113 543/24378 301/12299 314/13154 27/459

462/20815 485/21969 350/15221 522/23468 516/23260 73/1389

229/7908 530/23781 41/767 190/5754 461/20790 569/25573

122/3110

Îrâde-i Şûra-yı Devlet (İ.ŞD)

19/819 19/821 22/924 22/926 9/445 3/133 16/706 16 15/656

19/795 30/1427

i.Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d)

Nr.13356 8005 13248 13272 13206 8618 13163

k.Maliye Nezareti Defterleri

Vâridât Muhasebesi Defterleri (ML.VRD)

4976 2783 278 1636 1643 1962

2112

Masârifat Muhasebeciliği Defterleri (ML MSF)

6922 6594 6495 5685

Cizye Defterleri (ML.VRD.CMH)

257 1273

l.Kâmil Kepeci Tasnifi Defterleri

Cizye Muhasebesi Kalemî

3876

n.Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri

Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı (Y.EE)

37/46

o.Hatt-ı Hümâyunlar (HAT)

357/20020-C 355/19953 288/17285-C-2 347/19738 354/19885A

355/19954 257/20020-E 346/19710 288/17285-A 357/20020-E

62/20111 362/2011-B 363/20148 366/20215 461/22622-C 366/20220

366/20242 373/20412 B 376/20451 B 461/22622/B 335/19223 613/30137

461/2261-C 451/22621-D 670/32766 725/34528 538/26537 540/2667

366/20215

ö.Hariciye Nezâreti

Hariciye Siyasi (HR.SYS)

1889/37

p.Maarif Nezareti

Mektubi Kalemî (MF.MKT)

13/ 21

r.Dahiliye Nezareti

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT)

1313/47 1310/67

s.Nüfus Defterleri

Adana Nüfus Defterleri

3699 3706 3707

B.Salnameler

1.Devlet Salnameleri

1265 1266 1267 1268 1267 1268 1269 1270 1271 1272 1273

1274 1275 1276 1277 1278 1279 1280 1281 1282 1283

1284 1285 1286 1287 1288 1289 1290 1291 1292 1293

2.Vilayet Salnameler

Halep Vilayet Salnameleri

1284 1285 1286

Adana Vilayet Salnameleri

1287 1289 1290 1293 1294

3.Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye

1317 1318

C. Yazmalar

Anadolu Vilayeti Taksimatı, No.35 (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yazmalar Kataloğu, Y. 35)

D.Gazeteler

Takvim-i Vekayi

Tasvir-i Efkâr

Ceride-i Havadis

Adana Vilayet Gazetesi Seyhan

Diyarbakır Vilayet Gazetesi

Takvim-i Ticaret Gazetesi

E. Seyahatnameler

AÏNSWORTH, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London, 1842.

Habeeb Rısk Allah Efendi, *The Tistle and The Cedar of Lebanon*, James MaddenLeadenhall Street London, 1853.

BARKER, William Buckhardt, *Cilicia and its Governors*, Ingram Cooke and Co London, 1853.

CUÏNET, Vital, *La Turquie d'Asie Geographie Administrative, Stalislique Descriptive et Raisonnee de l'Asie Mineur*, c.VI, Isis Yayınları, İstanbul, 2001.

DAVIS, E.J, *Life in Asiatic Turkey, A journal of Travel in Clicia (Pedios and Tached), Isauria and Past of Lycania and Cappadocia*, Edward Stanford, 55, 1879.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), c.9, YKY, İstanbul, 2005.

GRİFFİTHS, M.D, *Travels in Europe, Asia Minor and Aribia*, London, 1805.

LANGLOÏS, V., *Eski Kilikya*, (Çev. Rahmi Balaban), Yeni Mersin Basımevi, Mersin, 1947.

LANGLOÏS, Victor, *Voyage Dans La Cilicie et Dans Les Montagnes Du Taurus 1852-1853*, Pres Le Musee De Cluny, Paris, 1861.

SCHEFER, Ch., *Berrtrandon De La Broqui  r  'in Deniz Aşırı Seyahati*, (Çev. İlhan Arda), Eren Yayınları, İstanbul, 2000.

TEXIER, Charles, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çev. Ali Suat), c.III, Enferyasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002.

F- Araştırma ve İnceleme Eserler

Adana Sanayi Tarihi, Adana Sanayi Odası, Adana, 2008.

ADIYEKE, Nuri, *XIX. Yüzyılda Milas 'ın Sosyal Demografik, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi*, Yeni Milas Matbaası, İzmir, 1994.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Yayınlayan Cavid Baysun), TTK, Ankara, 1991.

Ahmet L  tfi Efendi, *Ahmet L  tfi Efendi Tarihi*, (M. M  nir Aktepe), C. XV, TTK, Ankara, 1993.

AKBAL, Fazıla, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve N  fus", *Belleten*, XV/60, Ankara, 1961, s.617-628.

AKBAYAR, Nuri, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti N  fusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e T  rkiye Ansiklopedisi*, c.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1238-1248.

AKMAN, Mehmet, *Osmanlı Devletinde Ceza Yargılaması*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004.

AKT  RE, Sevgi, "17. Y  zyıl Başından 19. Y  zyıl Ortasına Kadarki D  nemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme S  reci", *ODT   Mimarlık Fak  ltesi Dergisi*, S.1, c.1, (Bahar 1975), s.101-128.

- AKTÜRE, Sevgi, “Osmanlı Devletinde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, c.4, s.891-904.
- AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836–1856)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993.
- ALKAN, Mustafa, “Adana’nın İdari Yapısı (1516-1923)”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl 9, S. 25, Yaz, (Erzurum 2005), s. 253-266.
- ALKAN, Mustafa, *Adana’nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi-Tüsoktar Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma*, Ankara, 2004, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- ALKIM, Bahadır, “Güney-Batı Antitoros Bölgesinde Eski Bir Yol Şebekesi”, *Belleten*, c.XXIII, S. 89-92, TTK, 1959, Ankara, s. 59-77.
- ALTAY, M. Hâdi, *Adım Adım Çukurova*, Kemal Matbaası, Adana, 1965.
- ALTINDAŞ, Ayten - DOĞAN, Hanzade, “Osmanlı’da Serbest Hekimlik Yapan Esnaf Tabip”, *Osmanlıda Sağlık*, (Ed. Çoşkun Yılmaz), Biofarma, 2006, s.265-271.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi I. Kısım 1831-1841*, TTK, Ankara, 1988.
- ARICANLI, Tosun “19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Der. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), İstanbul, 1998, TVYY, s.128–139.
- ARMAOĞLU, Fahir, *Siyasi Tarih (1789–1914)*, TTK, Ankara, 2003.

ARSLAN, Hüseyin, *16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, nüfus, iskân, göç ve sürgün*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001.

AVCI, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix, Ankara, 2004.

AYDIN, Erdem, “19. Yüzyılda Osmanlıda Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM*, S.15, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 2004, s. 185-207.

AYDIN, Mahir, “Sultan II. Mahmut Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, (28–30 Haziran 1989), Sultan II. Mahmut ve Reformları Semineri, Bildiriler, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, İstanbul, 1990.

AYDIN, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1999.

AYDIN, Sabahattin, “Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp Anlayışına Bakış”, *Osmanlılarda Sağlık*, (Ed. Çoşkun Yılmaz), Biofarma, 2006, s.27-39.

AYDIN, Suavi, “Toroslarda Yaylacılık ve Çukurova’nın Önemi”, *Kebikeç*, S.21, (2006), s.111-134.

AYKAN, Güven, *Adana Sâlnamesi Hicri (1309-1319)*, Altınkoza, Adana, 2008.

Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman Der Hulasa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, (Önsöz M. Tayyib Gökbilgin), İstanbul, 1979.

BARKAN, Ömer Lütfi , ““Tarihi Demografi” Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, X (1953) İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, s. 1-26.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat I*, M.E.B., İstanbul, 1999, s.321-421.

- BARKAN, Ömer Lütfi, *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, c.1, Kanunlar, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul, 1943.
- BAŞAR, Fahameddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, TTK, Ankara, 1997.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, 1: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları 160, Seri: VII, Sayı: A.9, 2. Baskı, Ankara, 2000.
- BAYRAKTAR, Hilmi, “Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)”, *Bilig*, S. 45, (Bahar 2008), s.45-72.
- BAYRAKTAR, Hilmi, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaletinin İktisadî Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi, Elazığ, 2004.
- BEGEL, Egon Ernest, “Kentlerin Doğuşu”, (Çev. Özden Arıkan), *Cogito Kent ve Kent Kültürü*, S.8, (Yaz 1996), YKY, İstanbul, s.7-16.
- BELGESAY, Mustafa Reşit, “Tazminat ve Adliye Teşkilâtı”, *Tanzimat*, c.I, İstanbul, 1999, s.211-220.
- BESİM, Darkot, “Adana Maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B., c.1, Eskişehir, 1997.
- BLUMENFELD, Hans, “Kentsel Ulaşım Sorununun Gerçekleri ve Yalanları”, *Cogito Kent ve Kent Kültürü*, S.8, (Yaz 1996), YKY, İstanbul, s.163–168.
- BOZKURT, İbrahim Murat, “19. Yüzyılda Kentiçi Toplu Ulaşımında Modernleşme ve Yeni Teknoloji Kullanımı: İstanbul Örneği”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008, s.423-443.
- BRADUEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, c.1, İmge Kitabevi, Ankara, 1993.

- CANSEVER, Turgut, “Osmanlı Şehri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, c.1, İlke Yayınları, s. 310–319.
- CERASİ, M Maurice, *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, YPK, İstanbul, 2001.
- CEYLAN, Ebubekir, “Bağdat Eyalet Meclisleri (1840-1872)”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008, s. 337-354
- CEZAR, Yavuz, “Tanzimat’a Doğru Osmanlı Maliyesi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 924–933.
- CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy’dan Tanzimat’a Mali Tarihi)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.
- CLARK, Edward C., “Osmanlı Sanayi Devrimi”, (Çev. Yavuz Cezar), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalçık), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 467-480
- CROWLEY, David – HEYER, Paul, *İletişim Tarihi*, (Çev. Berkay Ersöz), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2010.
- ÇADIRCI, Musa “Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler” *Çağdaş Yerel Yönetimler*, c.2, S.5, (Eylül 1993), s.3-12.
- ÇADIRCI, Musa “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men’-i Mürûr ve Pasaport Nizâm-nâmeleri”, *Belgeler*, c.XV/19, TTK, Ankara, (1993), s.169-181.
- ÇADIRCI, Musa, “19. YY. 2. Yarisında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (1-3 Haziran 1988)*, Bildiriler, Samsun (1990), s.15-23.

ÇADIRCI, Musa, “II. Mahmut Döneminde Mütessesimlik Kurumu”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s.29-43.

ÇADIRCI, Musa, “Osmanlı Döneminde Yerel Meclisler”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s.287-301.

ÇADIRCI, Musa, “Osmanlı Şehir Tarihi Yazıcılığında Karşılaşılan Zorluklar”, 1. *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, Türkiye Yazarlar Birliği, (Şubat 2011), Ankara, s.69-74.

ÇADIRCI, Musa, “Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğunda “Menzilhâne ve Kiracıbaşılık””, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C.II, Ankara, (1981), s. 1359-1365.

ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26, (1991), s.153-167.

ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)”, IX. *Türk Tarih Kongresi*, TTK, Ankara, (1988), s.1153-1161.

ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim (1839-1856)”, *Bulleten* LII/203, (1988), s.601-626.

ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Türkiye’de Yönetim (1826-1839)”, *Bulleten*, c. LI/201, (1987), s.1215-1240.

ÇADIRCI, Musa, “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)”, *Bulleten*, c.LIII/206, (Nisan 1989), s.237-257.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara, 1997.

ÇADIRCI, Musa, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)”, *Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan*, TTK, Ankara, 1985, s. 257-277.

ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat Döneminde İzmir”, *Kurtuluşunun 70. Yılı Dolayısıyla İzmir Sempozyumu (9-10 Eylül 1992)*, İzmir, s.73-87.

ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat’ın İlanı Sırasında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve Tarîk-i İlmiyeye dair Ceza Kanunnamesi”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.XIV, S. 25, Ankara, (1982), s.139–162.

ÇAKAR, Enver, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun İdari Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.12, S.1, Elazığ, 2002, s.261-282.

ÇAKAR, Enver, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.13, S.1, Elazığ, (2003), s.357–360

ÇAKAR, Enver, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2003

ÇALI, Ayşegül, *Ramazanoğulları Beyliği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

ÇAM, Nusret, *Adana’da Ulu Cami Külliyesi*, Ankara, 1989.

ÇAVDAR, Tefik, *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*, Köz Yayınları, İstanbul, 1974.

ÇAVDAR, Tefik, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, İstanbul, 1970.

ÇELİK, Çiğdem, *19. Yüzyıldan Günümüze Adana’da Konut Mimarisinin Gelişimi*, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Adana, 1999, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

ÇOMU, Emine Aslı, *The Impact of the Exchange of Populations on the Social and Economic Life of the City of Adana*, Boğaziçi Üniversitesi, 2005, (Yüksek Lisans Tezi).

DAĞLI, Yücel, “Evliya Çelebi’de Adana”, *Adana : Köprü Başı “ Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne”*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.275-287.

DARLİNG, Linda, “Osmanlı Maliye Tarihinde Gelir-Toplama ve Meşruiyet”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, (Haz. Mehmet Genç- Erol Özvar), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006, s.39-50.

DAVİSON, Roderic H., “Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi”, (Çev. Durdu Mehmet Burak), *OTAM*, S.14, Ankara, 2003, s.347–386

DEDE, Mevlüt, *Osmanlı Aile Araştırmaları Bakımından Adana ve Çankırı Şer’iyye Sicillerinin Karşılaştırılmalı İncelenmesi (1215-1293/1800-1876)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2008, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

DUMAN, Hasan, *Osmanlı Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928)*, c.3, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2000.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2008.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2004.

ELDEM, Edhem-GOFFMAN, Daniel- MASTERS, Bruce, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İş Bankası Yayını, Ankara, 1970.

ELİBOL, Numan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, c.12, S.2, (2007), s.135–160.

ENER, Kasım, *Adana Tarihine ve Tarımına Dair Araştırmalar*, Mili Eğitim Bakanlığı, 1978.

ENER, Kasım, *Ramazanoğulları Türkmen Beyliği Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979.

ENER, Kasım, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, Berksoy Matbaası, İstanbul, 1964.

ENGELHART, E., *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

ERCAN, Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *Bulleten*, c.LV/213, Ankara, 1991, s.371-391.

ERDOĞDU, Mehmet Akif, “18-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırları ve Pazarlarına Dair Belgeler I”, *OTAM*, (1994), S.5, s.49-129.

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmasının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008, s.49-60.

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehirlerinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, c.1, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.415-422.

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, c.IV, (1984), İstanbul, s.69-78.

ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara, 1981), c.II, TTK, s.1265-1274.

ERGENÇ, Özer, *Osmanlı Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara, 1995.

ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK, Ankara, 2006.

ERGİL, Doğu, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1981.

ERGÜL, Hatice, *53 Nolu Şeri’yye Siciline Göre Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

ERLER, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880)*, Libra, İstanbul, 2010.

EROĞLU, Cengiz-BABUÇOĞLU, Murat- KÖÇER, Mehmet, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara, 2007.

ERSAN, Mehmet, “13. Yüzyıl Başlarında Çukurova”, *Adana: Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.269-273

ERSAN, Mehmet, “Kilikya Ermeni Krallığı”, *Adana : Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.327-346.

ERSAN, Mehmet, “Wilbrand von Oldenburg Seyahatnamesine Göre XIII. Yüzyılın Başlarında Çukurova”, *III. Uluslar arası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu)*, Adana, 1999.

ERYILMAZ, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2006.

- ESKİSÜRMEĒĒ, Hidayet, *XIX. Yüzyıl Ortalarında Adana Vilayetinin Demografik Yapısı ve İskân Siyaseti*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2007, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- FAHMY, Khaled, *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, (Çev. Deniz Zarakolu), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- FAROGHĒ, Suraiya, "Anadolu Şehirsel Ağının Onaltıncı Yüzyıldaki Gelişimi", *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Doğu Batı, Ankara, 2006, s.11-56.
- FAROGHĒ, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam:Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, (Çev. Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.
- FAROGHĒ, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.
- GENCER, Oktay, "Penbeden Pamuğa", *Adana: Köprü Başı“ Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.599.
- GEYİKDAğI, V. Necla, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854–1914*, Hil Yayın, İstanbul, 2008.
- GİRGİNER, Serdar, "Tepebağ (uru Adaniia) Kizzuwatna Ülkesinin Başkenti miydi?", *Adana: Köprü Başı “ Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.71-85.
- GİZ, Adnan, "İslah-ı Sanayi Komisyonu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1360-1362.
- GOULD, A. G, *Pashas and Brigands:Otoman Provincial Reform and Its Impact on the Nomadic Tribes of Southern Anatolia 1840-1885*, University of Calofornia Los Angeles, 1973, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- GÖNEY, Süha, *Adana Ovaları*, c.1, İstanbul,1976.

- GÜLSOY, Ufuk, *Cizye'den Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- GÜRAN, Tevfik, "Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Kredi Politikasının Gelişmesi 1840-1910", Uluslararası Mithat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, (Edirne 1984), Ankara, 1986, s.95-126.
- GÜRAN, Tevfik, "Osmanlı Kamu Maliyesi, 1839-1918", *Osmanlı Kurumlar ve Bütçeleri*, (Haz. Mehmet Genç- Erol Özvar), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006, s.65-79.
- GÜRAN, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Tarım Politikası", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalçık), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 481-489.
- GÜRAN, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- GÜRAN, Tevfik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK, Ankara, 1989.
- GÜVEN, Sami, *Türkiye'de Ulaşım Sistemi ve Karayolları Ulaştırma Kooperatifleri*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No:199, Sevinç Matbaası , Ankara, 1982.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, "Adana Tarihçesi", *Adana: Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY, İstanbul, 2000, s.11-17.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2002.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara, 1991.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara, 1988.

KÂHYA, Esin - ERDEMİR, Ayşegül, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, TDV Yay., Ankara, 2000.

KÂHYA, Esin, "Türkiye'de İlk Demiryolları", *Belleten*, LII/202, Nisan 1988, s.209–218.

KANAT, Cüneyt, "Memlükler ve Çukurova", *Adana : Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.93-101.

KAPLAN, Halil İbrahim, *Salnamelere Göre Adana (1880-1900)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1943.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. V-VI, TTK, Ankara, 2000.

KARPAT, H. Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

KASABA, Reşat, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

KASABA, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.

KAY, James Ellwort De, *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, (Çev. Serpil Atamaz Hazar), ODTÜ Geliştirme Vakfı, Ankara, 2009.

KAYA KILIÇ, Selda, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

KAYGALAK, Sevilay, “Osmanlı’da Kentsellik ve Kentler: Kent Tarihi Yazımında Kültürelciliklerin Ötesine Geçebilmek”, *Mülkiye*, c.XXIX, S.246, s.19-35.

KAYGALAK, Sevilay, *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa’da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

KAYNAR, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara, 1991.

KESKİN, Özkan – SÖNMEZ, Ali, “Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu’nda Yayılması: Çanakkale Telgraf Hattı Örneği”, *OTAM*, S.25, 2009, s.68–81.

KIRAY, Mübeccel, “Azgelişmiş Ülkelerde Metropolitanleşme Süreçleri”, *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası, Tarih Vakfı Ortak Yayını, (İstanbul, 1998), s.99–106.

KIRMIZI, Abdulhamit, *Abdülhamit’in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik, İstanbul, 2008.

KIRMIZI, Abdulhamit, “19. Yüzyılda Osmanlı Taşra İdaresi”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008, s.299–319.

KOBANER, İpek – KOBANER, Mehmet, “Çukurova’nın Antik Çağ Yolları”, *Adana: Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, ss.169–177.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika/19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1991.

KOÇ, Bekir, “Osmanlı Devleti’nde Islahhane ve Sanayi Mekteplerinin Kuruluş Sürecine Dair Bazı Gözlemler”, *Modern Türklük Araştırma Dergisi*, c.7, S.2, (Haziran 2010).

KOÇ, Bekir, “Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 2007, s.36–50.

KOÇ, Yıldırım, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi*, Epos, Ankara, 2010.

KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEB, İstanbul, 1991.

KORKMAZ, Alemdar, *Türkiye’de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri, İletişim Sosyolojisinin Temelleri Üzerine Bir Deneme*, A.İ.T.İ.A. Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Yayın No 6, Ankara, 1981

KUBAN, Doğan, “Anadolu –Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, c.7, 1968, s.53-73.

KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Bilim Yayınları, 1974.

KURT, Yılmaz, “1572 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma”, *Bellekten*, LIV/209, (Nisan 1990), Ankara, s.179-211.

KURT, Yılmaz, “Menemencioğulları Tarihi” ve Çukurova’da Aşiretlerin Durumu”, *Adana: Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.357-365.

KURT, Yılmaz, “Ramazanoğulları Çarşısı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi XI*, Ege Üniversitesi Basımevi, (1996), İzmir, s.67-76.

KURT, Yılmaz, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, TTK, Ankara, 2004.

KURT, Yılmaz, *Çukurova Tarihinin Kaynakları III 1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, TTK, Ankara, 2005.

- KURT, Yılmaz, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-838)*, c.1, Ankara, 1974.
- Menemencioğlu Ahmet Bey, *Menemencioğulları Tarihi*, (Hz. Yılmaz Kurt), Akçağ, 1997.
- MERCAN, Mehmet, “Giresun Telgraf İdaresi ve Telgrafhane Binası (1869–1904), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/7, (Bahar 2009), s.159–174.
- MERT, Özcan, “Osmanlı Devleti Tarihinde Âyânlık Dönemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.6, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.174-180.
- MUMFORD, Lewis, *Tarih Boyunca Kent Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, (Çev.Gürol Koca-Tamer Tosun), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic Ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), c. III-IV, TTK, Ankara, 1992.
- OKTAY, Tarkan, “Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi”, *Selçukludan Cumhuriyete, Türk Dünyası Belediyeler Birliği*, İstanbul, 2008, s. 377–402.
- ORAL, Duygu, *XVI. Yüzyılda Adana Kentinin Fiziksel Yapısı*, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Adana, 1996, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ORHONLU, Cengiz, “Köprücülük”, *VII. Türk Tarih Kongresi*, C.II, TTK, Ankara.

ORHONLU, Cengiz, “Mesleki Bir Kuruluş Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Ticaret Matbaacılık, İzmir, 1984, s.27–69.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yay., İstanbul, 1987.

ORTAYLI, İlber, “19. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makeleler 1*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, s.120–138.

ORTAYLI, İlber, “Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makeleler 1*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, s. 95–104.

ORTAYLI, İlber, “Tanzimat Devri Basını Üzerine Notlar”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makeleler 1*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, s.489–496.

ORTAYLI, İlber, “Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetimler”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, c.2, İlke Yayınları, İstanbul, 2005, s.69–93.

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yay, İstanbul, 2003.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2007.

ORTAYLI, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İdari Modernleşme ve Mahalli İdare Alanındaki Gelişmeler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makeleler 1*, Turhan Kitabevi, (2004), Ankara, s. 223-231.

Osman Ergin, *Türk Mâarif Tarihi*, 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Osman Ergin, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, Cumhuriyet Gazete Matbaası, İstanbul, 1936.

ÖĞÜT, Tahir “19. Yüzyılda Halep Vilayetinde Mahallî Meclisler”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, (Ed. Erol Özvar-Arif Bilgin), Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul 2008, s.355–376.

ÖNSOY, Rifat, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası (1839-1876)”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c.2, S.2 (1984), s.5–12.

ÖZÇÖREKÇİ, Hatice, “Anadolu’da Küçük Şehir Araştırmaları”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 3, S. 1, 1944, s.69-75.

ÖZDEMİR, Rifat, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

ÖZKARCI, Mehmet, “Kahramanmaraş’ın Tarihi Dokusu”, *1.Milletler Arası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Ankara, 2011, s.122-143.

ÖZKAYA, Yücel, “XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu”, *A.Ü. DTCFD Dergisi*, c.XXVIII, S.3-4, (Ankara 1970), s.339-368.

ÖZKAYA, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, YKY, İstanbul, 2008.

ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1977.

ÖZMEN, Özlem, “Adana’nın Tarihsel Dokusu”, *Adana: Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.203-233.

ÖZMEN, Yüksel - ÖZEROL, M. Erkan, “Adana’nın Simgeleri Taş Köprü, Saat Kulesi, Atatürk Parkı, Sabancı Merkez Camii, Bebekli kilise, Bahri Paşa Çeşmesi,

Küçük Saat”, *Adana :Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"* ,Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.157-167.

ÖZTÜRK, Serdar, *Osmanlı'da İletişimin Diyalektiği*, Phoenix, Ankara, 2010.

ÖZÜDOĞRU, Ayça Aslıhan, *Adana'da Dokuma Sanayi Yapılarının Endüstri Mirası Kapsamında İncelenmesi*, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana, 2010, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ÖZYÜKSEL, Murat, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba, İstanbul, 1988.

PAMUK, Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, (Ed. Ali Berktay), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı Yayınları, Ankara, 2002.

QUATAERT, Donald, “19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914”, (Çev.Süphan Andıç), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Ed. Halil İncalcık-Donald Quataert), c.2, Eren, İstanbul, 2004, s.885-1051.

QUATAERT, Donald, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (Çev. Ahmet Günlük), c.6, (1985), s.1556-1562.

QUATAERT, Donald, “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”, (Çev. Fatma Acun), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Ed.Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İncalcık), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s.447-455.

QUATAERT, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarımı (1876-1908)*, (Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

QUATAERT, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Ed. Halil İnalçık-Donald Quataert), c.2, Eren, İstanbul, 2004.

QUATAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2008.

RIFAT, N. Bali, "Adana Yahudileri", Adana:Köprü Başı "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne",Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.345–355.

SANSAR, M. Fatih, *Tanzimat Döneminde Bir İskân Modeli: Fırka-i Islahiye ve Osmaniye (Cebel-i Bereket)*, Osmaniye Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Eserleri Dizisi, Osmaniye, 2006.

SARGON, Erdem, "Adana Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, c.1, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1988, s. 348-49.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.XXVIII, S.46, Ankara, Eylül 2009, s.53-69.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri VI:1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri",*Çağdaş Yerel Yönetimler*, (Eylül 1996) c.5, S.5, 1996, s.89-103.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838–1868)*, TTK, Ankara, 1999.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2010.

- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, Yerel Yönetim Metinleri III:Tuna Vilayet Nizamnamesi, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, (Eylül 1996) c.5, S.3, 1996, s.67-81.
- SHAW, Stanford, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.934-946.
- SHAW, Stanford, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*, (Çev.Hür Güldü), Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.
- SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, (Çev. Osman Yener), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- SOYSAL, Mustafa, “Onaltıncı Yüzyılda Adana İlinin “Mufassal Defteri’ne Göre Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma”, *Bellekten*, c.LII/202-203, (Nisan 1988), s.169–180.
- Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, c.I, İstanbul, 1306.
- SÜMER, Faruk, “Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/I (1963), s.1-113.
- ŞAHİN, Naci, *XIX. Yüzyılda Karahisar-ı Sahib Sancağı (Sosyo Ekonomik ve Kültürel Yapı)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- ŞAKİROĞLU, Mahmut H., “Çukurova Tarihinden Sayfalar 1: Payas Ayanı Küçük Ali Oğulları”, *DTTCF Tarih Araştırmalar Dergisi*, XV/26(1991), s.103-139.
- Şemseddin Sami, *Kamusü'l-a'lam*, c.1, İstanbul, 1306.
- ŞEN, Hasan, “Osmanlı’da Hapishane Mefhumu”, *Osmanlı’da Asayiş, suç ve Ceza*, (Ed.Noémi Lévy-Alezandre Toumarkine), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

ŞEN, Leyla, *Türkiye’de Demiryolları ve Karayollarının Gelişim Süreci*, Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, Ankara, 2003.

ŞEN, Ömer, *Osmanlı Panayırları (18. ve 19. Yüzyıl)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1996.

ŞEN, Ömer, *Osmanlı’da Mahkûm Olmak: Avrupalılaşıma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007.

ŞENER, Abdüllatif, “Osmanlı Bütçeleri ve Türkiye’de Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ed.Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalçık), Phoenix Yayınevi, (2006), Ankara, s. 457–466.

ŞENER, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul.

T. Toros. “Akça Mescid ve İki Kuş”, *Görüşler Dergisi*, S. 10, Adana, 1938, s. 10-11

TAESCHNER, Franz, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, (Çev. Nilüfer Epçeli), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2010.

TAMDOĞAN, Işık, ““Büyükleri saymak, küçükleri sevmek” 18. yüzyıl Adana’ında ayanların ilişki ağları ve iki farklı ilişki yürütme üslubu”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, (Bahar 2005), s.77-96.

TAMDOĞAN, Işık, “Nezir ya da XVIII. Yüzyıl Çukurova’ında Eşkıya, Göçebe ve Devlet Arasındaki İlişkiler”, *Kebikeç*, S.21, (2006), s.135-146.

TANRIKURT, Asaf, *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilat ve Mevzuatı*, Ankara, 1984.

TAŞ, Hülya, *XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK, Ankara, 2006.

TAŞ, Kenan Ziya, “18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana Şehri”, *OTAM*, S. 9, Ankara, 1998, s.367–387.

TATAR, Özcan, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İskanı (1691-1750)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2005, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

TEBER, Ömer Faruk, *Adana Şer'iyeye Sicillerine Göre 1150-1160/1737-1747 Yılları Arasında Adana'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1996, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

TEKELİ, İlhan, "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması", *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.1-24.

TEKELİ, İlhan, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanın Dönüşümü", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Ed. Paul Dumont-François Georgeon), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.19-30.

TEKELİ, İlhan, "Osmanlı İmparatorluğunda Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, (Ed. Vechi Akyüz), c.2, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.51-68.

TEKELİ, İlhan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, c.4, İstanbul, 1985, s.878-890.

TEKELİ, İlhan, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.

TEVFİK, İsmail, *Adana Vilâyeti Matbuatı*, Hariciye Vekâleti Matbaası, 1932.

TOKSÖZ, Meltem, "Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge:19. Yüzyılda Çukurova", *Kebikeç*, S.21, (2006), s.97-110.

- TOKSÖZ, Meltem, *The Çukurova; From Nomadic Life To Commercial Agriculture, 1800-1908*, Binghamton University, New York, 2000, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- TOPRAK, Zafer, “Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1340–1344.
- TOPRAK, Zafer, “Tanzimat’ta Osmanlı Sanayii”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1345-1347.
- TORUN, Sadık Fatih, *Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yakınçağ Tarihi), Ankara, 2005, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- TÖNÜK, Vecihi, *Türkiye’de İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Seri III, Sayı I, Ankara, 1945.
- TUĞ, Salih, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınlarından, Ankara, 1963.
- TUĞLACI, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet, İstanbul, 1985.
- TURAN, Şerafettin, “17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı” *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara, 1963, s.201-231.
- TUTAR, Adem, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Adana Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 144, (Haziran 2003), s.197–205.
- TÜMERTEKİN, Erol, *Ulaşım Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1987.
- Türk Ziraat Tarihine Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul, 1938.

Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1983.

TÜTENGİL, Cavit Orhan, *İktisadi ve İçtimai Bakımdan Türkiye’nin Karayolları*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1961.

UBUCİNİ, M. A., *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı*, (Çev. Cemal Aydın), Timaş Yay., İstanbul, 1998.

UBUCİNİ, M.A., *Türkiye 1850*, Cilt 2, Tercüman 1001 Temel Eser, No:64, İstanbul.

UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, Filiz Kitapevi, İstanbul, 2000.

ULUÇAY, Çağatay, *18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1955.

UMAR, Bilge, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1993.

UYSAL, Ali Osman, “Adana Ulu Camii”, *Vakıflar Dergisi*, XIX, (Ankara, 1985), s.277-284.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, 1937.

ÜÇOK, Çoşkun – MUMCU, Ahmet - BOZKURT, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007.

ÜNAL, Ahmet – GİRGİNER, Serdar, *Kilikya-Çukurova İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi’ne Kadar Kilikya’da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.

ÜNAL, Ahmet, “Adana’da Kizzuwatna Krallığı Taş Devrinden Hitit Devleti’nin Yıkılışına Kadar Adana ve Çukurova Tarihi”, *Adana: Köprü Başı “Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne”*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.43-69

- ÜNAL, Ahmet, “Çukurova’nın Antik Devirlerde Taşıdığı İsimler ile Fiziki ve Tarihi Coğrafyası”, *ADANA : KÖPRÜ BAŞI "Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne "*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.19-41.
- VARLIK, Bülent, *Emperyalizmin Çukurova ’ya Girişi*, TİB Yayınları, Ankara, 1977.
- VARLIK, M. Bülent, “Adana Basın Tarihi Üzerine Bibliyografik Notlar (1873-1928)”, *Kebikeç*, S.21, (2006), s.231-241.
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat*, c.I, İstanbul, 1999, s.139-209.
- WEBER, Max, *Şehir Modern Kentin Oluşumu*, (Çev. Musa Ceylan), Bakış Yayınları, İstanbul, 2003.
- YALMAN (YALKIN), Ali Rıza, *Cenup’ta Türkmen Oymakları*, Cilt 2, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1977.
- YALMAN, A. R., “Çukurova’da Arkeoloji Durumu, Krallıklar, Eski Yollar, Araştırmalar ve Kazılar, *Görüşler*, S.17 (1939).
- YAPUCU, Pullukçuoğlu Olcay, *Modernleşme Sürecine Bir Sancak Aydın*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.
- YAVUZ, Nuri, *Fırka-ı Islâhiye*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2004.
- YAVUZ, Sema - ÖZMEN, Özlem, “Gezginlerin Yüzyılın Ötesinden Gelen Sesi”, *Adana : Köprü Başı “ Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne"*, YKY, İstanbul, 2000, s.289-305.
- YAZICI, Nesimi “Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Ankara 31 Ekim- 3 Kasım 1989)*, TTK, Ankara, 1994, s.55-84.

YAZICI, Nesimi, “Osmanlı Telgrafında Dil Konusu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.26 (1983), s.751-764.

YAZICI, Nesimi, “Tanzimat Döneminde Ekonomi Basını: “Takvim-i Ticaret”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 35, s.55-68.

YAZICI, Nesimi, “Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, *OTAM*, S.3,(Ocak 1993), s.333–377.

YAZICI, Nesimi, “Trabzon Örneğinde Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konağı Binaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.1, S. 5, 2008.

YERASİMOS, Stefan, “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (Ed. Paul Dumont-François Georgen),Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.1-18.

YILDIRIM, Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İletişim, s.1320-1338.

YOLALICI, M. Emin, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara, 1998.

YÖRÜK, Saim, *XVIII: Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kâzası (1700-1750)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Yurt Ansiklopedisi, C.1, Anadolu Yayıncılık, İstanbul,1981.

EKLER

1. Tablolar

1.1. Adana Mahalleleri

	1572 ¹¹⁷⁴	1737-1747 ¹¹⁷⁵	1752 ¹¹⁷⁶	1822-1830 ¹¹⁷⁷	1867 ¹¹⁷⁸
Sıra No	Mahalle Adı	Mahalle Adı	Mahalle Adı	Mahalle Adı	Mahalle Adı
1	-	Ağa Mehmed	Ağa Mehmed	Ağa Mehmed	Ağa Mehmed
2	Ağca Mescid	Ağca Mescid	Ağca Mescid	Ağca Mescid	Ağca Mescid
3					Akkapı
4	-	Ali Dede	Ali Dede	Ali Dede	Ali Dede
5	Bâb-ı Tarsus	Bâb-ı Tarsus	Bâb-ı Tarsus	Bâb-ı Tarsus	Bâb-ı Tarsus
6			Bağçeçiyân	-	
7			-	Bakır Sımdı	Bakır Sımdı
8	Baytemür	Baytemür	Baytemür	Baytemür	Baytemür
9	-		-	Bucak	Bucak
10	Burmukara Mescidi		-	-	
11	Cami'-i Atik		-	-	
12	Câmi'-i Cedîd-i Halil Bey	Câmi'-i Cedid	Câmi'-i Cedid	Câmi'-i Cedid	Câmi'-i Cedid
13					Candıroğlu
14		Çelebioğlu			
15	-		-	Çırak	Çırak
16	-	Çınarlı	Çınarlı	Çınarlı	Çınarlı
17	Çukur Mescid	Çukur Mescid	Çukur Mescid	Çukur Mescid	Çukur Mescid
18					Dar-ı cısr
19	Tabakhane	Debbâğân	Debbâğân	Debbâğân	Debbâğân
20	-	Durmuş Fakih(?)	Derviş Fakih	Derviş Fakih	Durmuş-ı Fevkani
21					Derun-i Kale
22	Mescid-i Derviş Ali	Derviş Paşazâde	Derviş Paşazade		
24					Ekmeler
25	Emirli	Emirler	Emirli	Emirler	Emirler
26	-	Eski Çarşı	-	Eski Çarşı	Eski Çarşı
27	-	Eski Hamam	Eski Hamam	Eski Hamam	Eski Hamam
28	Hacı Fakihoglu	Hacı Fakih	Hacı Fakih	Hacı Fakih	Hacı Fakih
29	Yukarı Mahalle(=Hamid Hacı)	Hacı Hamid	el-Hacc Hamid	Hacı Hamid	Hacı Hamid
30	-		Hamam Kurbu	Hamam Kurbu	Hamam Kurbu
31	-		Hammaloğlu	Hammâliye	Hammâliye
32	-	Han Kurbu	Han Kurbu	Han Kurbu	Han Kurbu
33	-		Hanedân	Hanedân	Hanedân
34	-			Han-ı Acem	Han-ı Acem
35	-	Harapbağçe	Harapbağçe	Harapbağçe	Harapbağçe
36					Haşim
37		Helhal	Helhal	Helhal	Helhal
38	-	Hızır İlyas	-	Hızır İlyas	Hızır İlyas
39	-		Hocvezir	Hocavezir	Hocavezir
40	-		-	Hurmali	Hurmali
41		İki Kilise			
42					İlyas Ağa
43	İsa Hacıoğlu Mescidi		-	-	
44	Kadı Mescidi		-	-	
45	-	Kafazâde	Kansafzâde	Kansafzâde	Kansafzâde
46	Kantaroglu	Kantarân	Kantarân	Kantarân	Kantarân
47					Karalar
48	Karasofo	Karasofo	Karasofo	Karasofo	Karasofo
49	-	Kassâb Bekir	Kassâb Bekir	Kassâb Bekir	Kassâb Bekir
50	Kavalıbağ	Kavalıbağ	Kavalıbağ	Kavalıbağ	Kavalıbağ
51	-	Kuru Köprü	Kuru Köprü	Kuru Köprü	Kuru Köprü
					Köprü Ada
52	-	Mermerli	Mermerli	Mermerli	Mermerli
53	-		Mestanzâde	Mestanzâde	Mestanzâde
54	Mescid-i Hacı İbrahim		-	-	
55	Mescid-i Ramazan Ağa		-	-	
56					Muzurlu(?)

¹¹⁷⁴ Yılmaz Kurt, XVI. Yüzyıl Adana Tarihi, s. 91

¹¹⁷⁵ Ömer Faruk Teber, a.g.t., s.65-67.

¹¹⁷⁶ Hatice Ergül, a.g.t., 60-61; AŞS, 53: 73

¹¹⁷⁷ Hatice Ergül, a.g.t., 60-61; AŞS, 53: 73AŞS, 53: 102.

¹¹⁷⁸ 1284 Halep Vilayet Salnamesi, s.185-186.

57					Mezar Çelebi
58	Neccâr Köyü (=Neccarân)	Neccarân	Neccarân	Neccarân	Neccarân
59					Opası(?)-Opesi(?)
					Paşa
61	-	Paşa Nebi	Paşa Nebi	Paşa Nebi	Paşa Nebi
62	Saçlı Ahmed	Saçlı Hamid	Saçlı Hamid	Saçlı Hamid	Saçlı Hamid
63	Sadâd		-	-	
64	Mescid-i Cedid-i Veled-i Sarıyakub	Sarıyakub	Sarıyakub	Sarıyakub	Sarıyakub
65	-		Sarrâcân	Sarrâcân	Sarrâcân
66	-	Sucuzade	Savcızâde	Savcızâde	Sucuzade
67	-	Şişlioğlu	-	Sipsili	Sisli
68	-	Soku Bağçe	Soku Bağçesi	Soku Bağçesi	Soku Bağçesi
69	Su Gedîği	Su Gedîği	Su Gedîği	Su Gedîği	Su Gedîği
70					Sultan
71	-		-	Şa'bâniye	Şa'bâniye
72	-		Şeyh Mustafa	Şeyh Mustafa	Şeyh Mustafa
73		Şeyhzâde	Şeyhzâde	Şeyhzâde	Şeyhzâde
74	-		Taşçikan	Taşçikan	Taşçikan
75	-	Tekye	Tekye Kurbu	Tekye Kurbu	Tekye Karyeli
76	Tepebağ		-	-	
77	-	Yarbaşı	Yarbaşı	Yarbaşı	Yarbaşı
78	Yortan	Yortan	Yortan	Yortan	Yortan
79		Yoğuk Ali			
80					Yüksekdolap
81	Zaviye-i Yaraş Dede		-	-	
82	Ta'ife-i Ermeniyân	Zimmiyân	Zimmiyân	Zimmiyân Tekye	Tekye-i Zimmiyân

1.2. Cizye Defterlerine Göre Gayri-i Müslim Nüfusun Mahallelere Göre Dağılımı.

Mahalle	Kişi Sayısı 1179 1259(1843)	Kişi Sayısı 1180 1267(1850)
Ağca Mescid	32	49
Ali Dede	15	38
Bâb-ı Tarsus	79	111
Baytemür	14	17
Bucak	45	49
Câm'-i Cedîd	6	12
Çınarlı	29	34
Çırak	21	45
Çukur Mescid	22	23
Debbâğhân	1	
Durmuş Fakih	69	98
Emirler	-	3
Eski Çarşı	9	7
Eski Hamam	86	169
Hacı Fakih	17	25
Hacı Hamid	29	52
Hamam Kurbu	-	9
Hammâliye	26	28
Han Kurbu	22	27
Hanedân	-	1
Harapbağçe	6	26
Helhal	28	37
Hızır İlyas	29	42
Hurmali	7	6
Kantaran	24	30
Karasofu	70	106
Kasâb Bekir	14	19
Kayalıbağ	2	9
Kuru Köprü	32	47
Mermerli	9	16
Mestanzâde	-	5
Neccarân	40	52
Saçlı Hamid	38	60
Sarıyakub	48	82
Savcızâde	-	7
Serracân	23	27
Sisli	22	32
Sofbahçe	2	1
Su Gediği	-	1
Şabaniye	7	10
Şeyh Mustafa	-	2
Taşçıkan	38	61
Tekye-i Zımmiyân	46	59
Yortan	4	23
Toplam	1014	

2. Arşiv Belgeleri

2.1. Adana Nüfus Defteri (NFS, d 3699)

نفس نامه

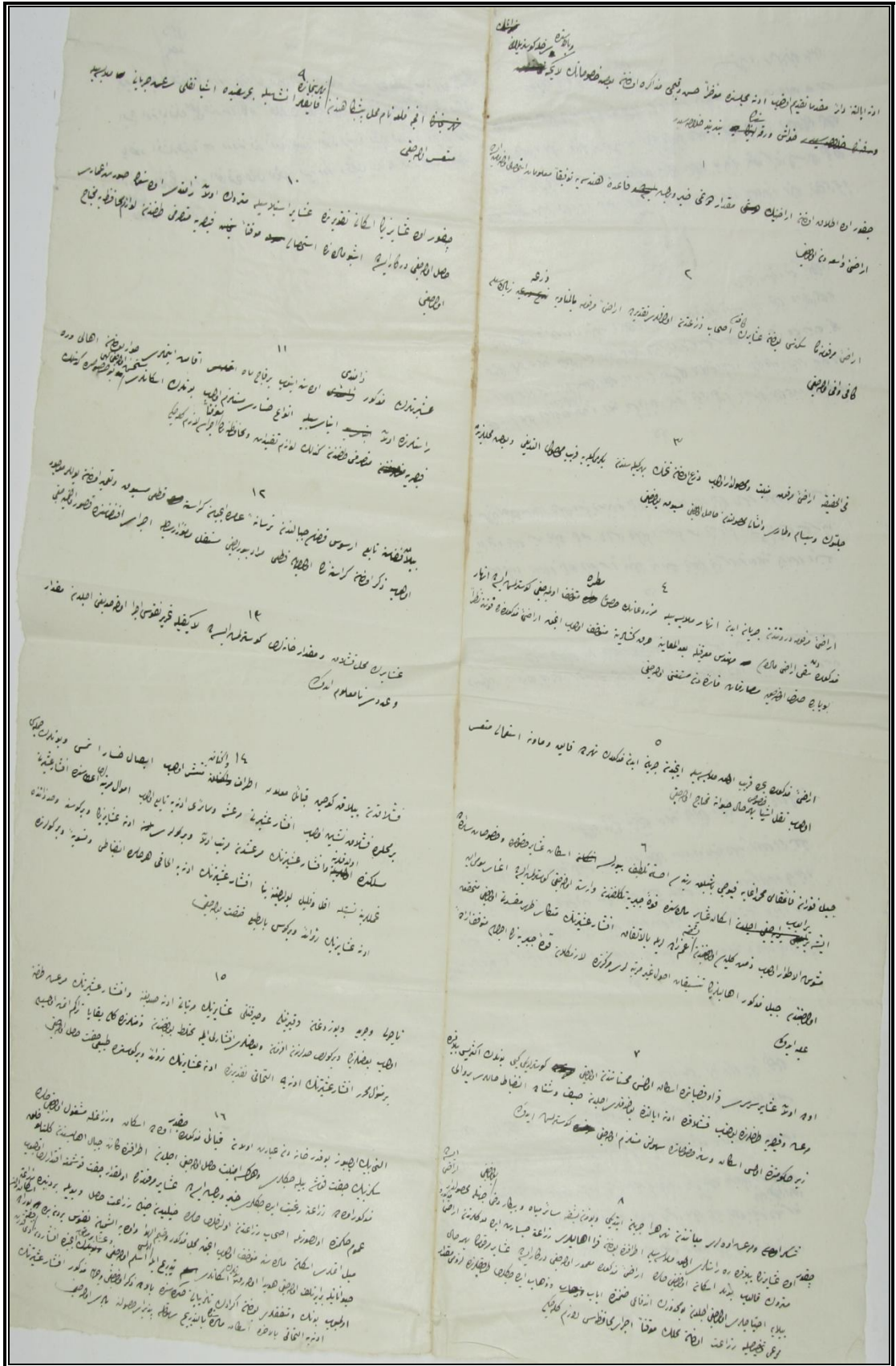
محمد صالح جدید محکمه اوله رعایا عدلت ارمنی

ک خدی اوسط او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی	ک خدی اوسط او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی	ک خدی اوسط او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی	ک خدی اوسط او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی	ک خدی اوسط او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی	ک خدی اوسط او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی	ک خدی اوسط او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی	ک خدی اوسط او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی	ک خدی اوسط او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی	ک خدی اوسط او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی او غلور اولی صفتی اولی قرت اولی
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

The image shows a page from the Adana Nüfus Defteri (NFS, d 3706), a handwritten register of names and numbers. The page is aged and has a large tear in the center. The text is written in Ottoman Turkish script, organized into columns. Each entry typically consists of a name followed by a number, often separated by a horizontal line. The names are written in a cursive style, and the numbers are in a more formal, blocky script. The page is divided into several columns, with the names and numbers arranged in a grid-like pattern. The paper is yellowed and shows signs of wear, including a prominent tear in the center and some staining at the bottom.

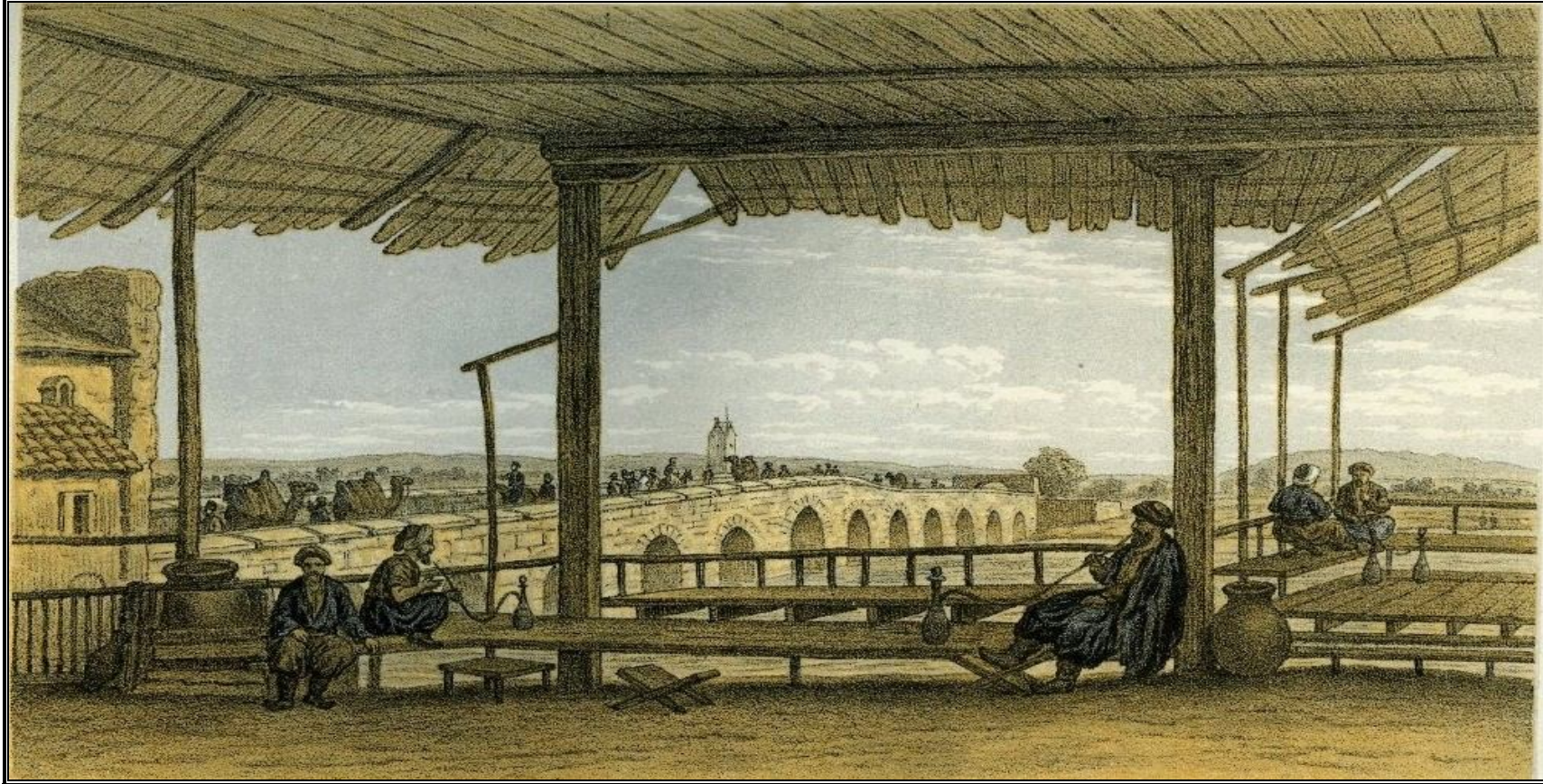
Name	Number
Abdullah	100
Mehmet	200
Ali	300
Hasan	400
Kasım	500
Yusuf	600
Muhammed	700
Osman	800
Abdülkadir	900
Mustafa	1000
Abdullah	1100
Mehmet	1200
Ali	1300
Hasan	1400
Kasım	1500
Yusuf	1600
Muhammed	1700
Osman	1800
Abdülkadir	1900
Mustafa	2000
Abdullah	2100
Mehmet	2200
Ali	2300
Hasan	2400
Kasım	2500
Yusuf	2600
Muhammed	2700
Osman	2800
Abdülkadir	2900
Mustafa	3000
Abdullah	3100
Mehmet	3200
Ali	3300
Hasan	3400
Kasım	3500
Yusuf	3600
Muhammed	3700
Osman	3800
Abdülkadir	3900
Mustafa	4000
Abdullah	4100
Mehmet	4200
Ali	4300
Hasan	4400
Kasım	4500
Yusuf	4600
Muhammed	4700
Osman	4800
Abdülkadir	4900
Mustafa	5000

2.3. Adana Memleket Meclis Tutanağı (A.MKT 110/97)

3-Resimler

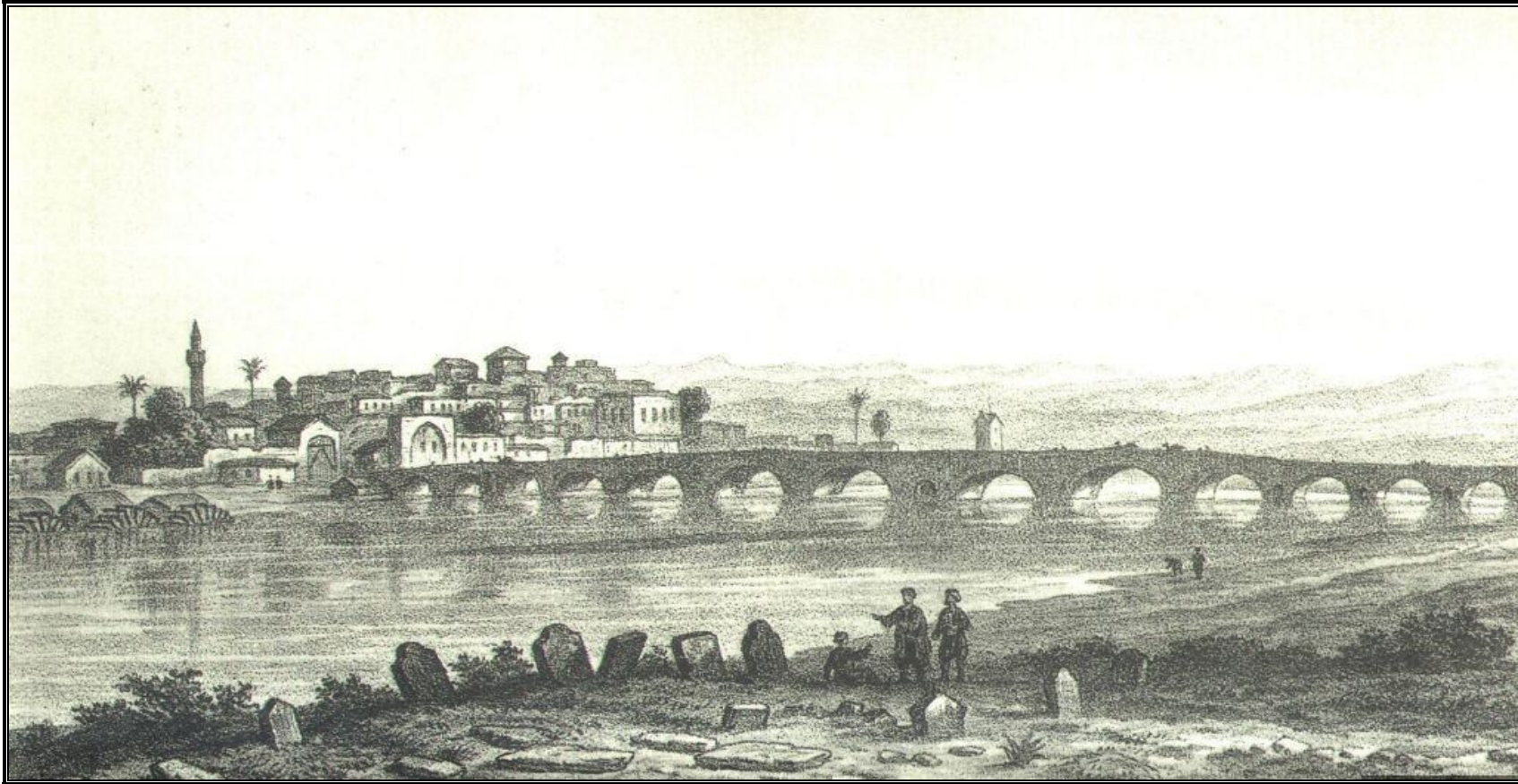
3.1. Adana'da Acem Kahvesi (XIX. Yüzyıl)

(Kaynak: Davis, *Asiatic Turkey...*)

3.2. Adana Taş köprü

(Kaynak: (Davis, *Aisatic Turkey...*)

